

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 27 | גיליון 3 | אוגוסט 2024

iNSS

המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES

אוניברסיטת תל אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

כתב העת **עדן אסטרטי** – כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי שפיט ומוכר על ידי הו"ת למודל התקצוב, מופץ בכל רבעון ומיועד להעשיר ולאתגר את השיח המחקרי והציבורי במנעד הנושאים הקשורים לביטחון לאומי בהקשרו הרחב ביותר. לצד המיקוד בישראל ובמזרח התיכון, נכללים בכתב העת גם מאמרים העוסקים בסוגיות ביטחון לאומי בזירה הבינלאומית. הדגש בכתב העת הוא על מאמרים מחקרניים ואקדמיים באופיים, אך לצידם נכללים בכתב העת גם מאמרי מדיניות, סקירות אקדמיות, ביקורת ספרים ובמות שיח בהשתתפות מומחים. המאמרים המופיעים ב**עדן** נכתבים על ידי חוקרי המכון ואורחיו, והדעות המובעות בהם הן של המחברים בלבד.

יו"ר המערכת

אלוף (מיל') תמיר הימן

עורכים

ד"ר רז צימט

ד"ר גליה לינדנשטראוס

רכזת המערכת

רויטל ירושלמי

חברי המערכת

פרופ' דימה אדמסקי

פרופ' אבי בן צבי

פרופ' איתן גלבוש

פרופ' עזר גת

פרופ' תמר הרמן

פרופ' אייל זיסר

פרופ' בני מילר

פרופ' אביתר מתניה

פרופ' אשר ססר

פרופ' איתמר רבינוביץ'

ד"ר יואל גוז'נסקי

ד"ר ענת קורץ

השגריר אפרים הלוי

עריכת לשון והגהה: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוֹקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

עיצוב השער: שי ליברובסקי

תמונת העטיפה: Unsplash.com

דפוס: אורניב ר. בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556

טל': 03-6400400, פקס: 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אסטרטי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN Printed version: 0793-8950

ISSN Online version: 2789-9519

תוכן העניינים

■ הבמה המחקרית

המרוץ לעוצמה רכה במפרץ

יואל גוז'נסקי ואילן זלאיט

3

האותות שהוחמצו והובילו להפתעה אסטרטגית: מהומות ערביי ישראל ב־2021

אבנר ברנע

16

לקראת חינוך לשלום במזרח התיכון וצפון אפריקה: מבט פאן־אברהמי

אלדד פרדו ויונתן נגב

27

טאיוואן בין המעצמות: חשיבות אסטרטגית, רקע היסטורי ומגמות עיקריות עד 2016

אורי סלע

44

■ הבמה המדינית

הערכה מחודשת של תפיסות היסוד במדיניות איראן על רקע המלחמה בעזה

רז צימט

61

יישום צעדי הענישה של ממשלת ישראל נגד הרשות הפלסטינית עלול להביא לקריסתה

ראם כהן

68

צה"ל נוכח עבריינות עממית בעקבות ההתפרצויות למחנות שדה תימן ובית ליד

אסא כשר

72

לא רק ריקודים: טיקטוק והביטחון הלאומי של ישראל

אופיר דיין

80

■ במת שיח

חוסן חברתי ולאומי – תובנות ביניים והמלצות על רקע מלחמת חרבות ברזל

ענת שפירא ומאיר אלרן

85

■ ביקורת ספרים

"הפיל" הנצחי בחדר הדיונים על מחדלי המודיעין

מיכאל מילשטיין

98

תג מחיר מופקע

ענת קורץ

101

מה השיגו הסנקציות נגד איראן?

איתי חימיניס

103

המרוץ לעוצמה רכה במפרץ

יואל גוז'נסקי

אילן זלאיט¹

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מדינות המפרץ הערביות רואות בצבירת עוצמה רכה מרכיב חיוני בשיפור הדימוי והמעמד שלהן, גם כחלק מהיערכותן ל"יום שלאחר הנפט" ולהפחתה הצפויה בהשפעתן כיצואניות אנרגיה מובילות. לכל מדינה הדגשים שלה אך כולן, ובייחוד ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות וקטר פועלות בעולמות התקשורת, האקדמיה, הספורט, התיירות, האומנות ואף הדת לצורך צבירת השפעה בזירה הבינלאומית. פעולות אלו נועדו לשפר דימוי שלילי שדבק בהן, למנוע דרישות לשינויים בהתנהלותן הפנימית ומכאן גם לתרום לביטחון הלאומי במובנו הרחב. ואולם חלק מפעילותן זו מתנגשת עם ערכים מרכזיים בתרבות המערב, ולכל הפחות במקרה של קטר, גם עם אינטרסים ישראלים מהותיים.

מילות מפתח: עוצמה רכה, ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות, קטר, המפרץ הערבי, יחסים בינלאומיים

מבוא

שלושה עשורים לאחר שהחוקר האמריקאי ג'וזף ניי (Nye) טבע לראשונה את המושג 'עוצמה רכה' (Soft power) הפך המושג מרעיון תאורטי למדיניות קונקרטית של שחקנים במערכת הבינלאומית. ניי הבחין בין עוצמה קשה (Hard power), שהיא היכולת של שחקן להשפיע על התנהגותם של שחקנים אחרים במערכת כרצונו באמצעות כפייה צבאית או סנקציות, לבין עוצמה רכה, המגולמת ביכולתו של שחקן להשיג השפעה כזו באמצעות "כוח המשיכה": שכנוע ואטרקטיביות. כפי שקבע ניי: "לזכות בלבבות ובמוחות תמיד היה חשוב, אבל זה אפילו יותר חשוב בעידן המידע הגלובלי" (Nye, 2004, p. 1).

מאמר זה דן באסטרטגיית העוצמה הרכה של שלוש המונרכיות המרכזיות והעשירות יותר מבין שש המונרכיות הערביות במפרץ – ערב הסעודית, איחוד האמירויות הערביות וקטר. לשלושתן עוצמה קשה בלתי מבוטלת במערכת הבינלאומית, שהושגה מאז המחצית השנייה של המאה ה-20 הודות להיותן יצואניות מובילות של נפט ומוצריו וגז טבעי. מנגד, כוחן הצבאי דל והעוצמה שמקנה להן יצוא האנרגיה נחלשת ואף נשקפת לה סכנת דעיכה בעתיד, בין השאר לאור מגמת המעבר העולמי לאנרגיות מתחדשות. בו בזמן, משנות ה-90 מקצה כל אחת משלוש המדינות סכומי עתק מרווחי האנרגיה שלה להשקעות בתחומים שונים (בין היתר באמצעות קרנות עושר ריבוניות או חברות וסוכנויות

במימון ממשלתי). בעוד שהוצאות אלו נתפסו לעיתים כפזרנות וראויות של שליטים שאינם סובלים ממחסור במזומנים, מבט מעמיק יותר מראה כי הן מחוברות בחוט מקשר: ניסיון לשפר את תדמיתה של המדינה ולמשוך אליה השקעות זרות ותיירות – שניהם יעדים שעל פי הספרות המחקרית ניתן להשיגם באמצעות עוצמה רכה. אומנם אותם יעדים הם חלק ממדיניות הפנימית של שלוש המדינות בדבר גיוון (Diversification) של הכלכלה המקומית, כדי שתכלול מקורות הכנסה נוספים מלבד יצוא אנרגיה. ואולם הנחת היסוד של מאמר זה היא שלצבר ההשקעות והרכישות שמבצעות מדינות המפרץ יש תפקיד נוסף, חיצוני, באסטרטגיה סדורה לביסוס עוצמה רכה, שכל אחת מהן חשפה בעשור האחרון.² במאמר נטען כי אסטרטגיית העוצמה הרכה של ערב הסעודית, איחוד האמירויות וקטר משרתת במהותה את הביטחון לאומי שלהן, בראש ובראשונה את הבטחת הישרדותן של המשפחות השולטות. כשם שהגיוון הכלכלי נועד לשמר את היציבות הפנימית שלהן בעתיד שבו יפחתו הכנסותיהן מיצוא אנרגיה, כך העוצמה הרכה אמורה לשמש גיבוי לעוצמה הקשה שממנה הן נהנות במערכת הגלובלית. בפרט, שלוש המדינות הנדונות מוכרחות לייצר יכולת שכנוע ואטרקטיביות מספקת כדי לשמר את עמידותן היחסית בפני לחצים בינלאומיים בנוגע להתנהלותן, כגון בנושא זכויות אדם והיעדר חופש פוליטי.

באסטרטגיה שלהן לקידום מעמדן בעולם המוסלמי או במזרח התיכון, בעיקר באמצעות דת (Baycar & Rakipoglu, 2022; Diwan, 2021; Mandaville, 2022; Roberts, 2019). המחקרים הדנים בעוצמה רכה הפונה אל הזירה הגלובלית עוסקים בכל אחת מהמדינות בנפרד, עם התמקדות ניכרת בקטר; רובם מתמקדים בשימוש של מי מהן במיזמי ספורט ובידור כאמצעי ליצירת תדמית חיובית. יש התייחסות מצומצמת גם לשימוש בתקשורת, בתיירות, בדיפלומטיה, בסובלנות דתית ובקשרים אקדמיים ותרבותיים (Al-Tamimi et al., 2023; Antwi-Boateng & Alhashmi, 2022; Bianco & Sons, 2023; Brannagan & Giulianotti, 2017; Cafiero & Alexander, 2020; Dubinsky, 2024; Søyland & Moriconi, 2022).

במאמר זה נבקש להציג תמונה מגובשת של אסטרטגיית העוצמה הרכה של שלוש המדינות הנדונות בזירה הגלובלית, בעיקר כלפי העולם המערבי. ראשית מוצעת נקודת מבט מקיפה, הבוחנת יחד את אסטרטגיות העוצמה הרכה שלהן. אומנם שלוש המונרכיות המפרציות אינן פועלות כמקשה אחת – למעשה העוצמה הרכה שלהן מהווה חלק מהותי מהיריבות הקיימת ביניהן – והמאמר מתייחס לשוני המסוים בנתיבים שבהם כל אחת מהשלוש בוחרת לפתח אותה, שוני הקשור בחלקו לנקודת הפתיחה ולקלפים המסוימים שבידיה. עם זאת אנו טוענים כי היעדים המהותיים של אסטרטגיות העוצמה הרכה של שלושן חד הם. שנית, המאמר מרכז מנעד רחב של תחומי פעילות של מדינות המפרץ ומתייחס לממדים הגלומים בהם שטרם זכו להתייחסות מחקרית מעמיקה, כגון אתגור עליונותם המוסרית של ערכי המערב. כל אלו יאפשרו לבסס את הזיקה שאנו טוענים לקיומה, בין ההשקעות והרכישות של שלוש המונרכיות המפרציות לבין ביצור מעמדן ו"חסינותן" בזירה הבינלאומית באמצעות טיפוח תדמית המקרינה אטרקטיביות ולגיטימיות אוניברסליות.

ככל שניתן לאמוד זאת אמפירית, אסטרטגיית העוצמה הרכה הנבחנת במאמר מוכיחה אפקטיביות נכון לעת כתיבתו. בדירוג העוצמה הרכה הגלובלית שפרסמה בתחילת 2024 חברת Brand Finance, אחת מפירמות הייעוץ המובילות בעולם להערכת מותגים, נמצאות איחוד האמירויות, ערב הסעודית וקטר במקומות ה-10, ה-18, וה-21 בעולם, בהתאמה. מדובר בדירוג גבוה משכנותיהן למזרח התיכון – בהן שלוש המדינות האחרות במפרץ העשירות פחות, וכן ישראל, וגם מעל מדינות מערביות רבות.

אסטרטגיית העוצמה הרכה של מדינות המפרץ ראויה לתשומת לב מחקרית בין היתר בשל נקודת הפתיחה הבעייתית למדי שלהן בהקשר זה. לפי התאוריה של ג'וזף ניי, עוצמה רכה מבוססת על שלושה עמודי תווך: תרבות, ערכים פוליטיים ומדיניות חוץ. לשיטתו, ככל ששלושה מרכיבים אלו במדינה מייצגים הצלחה ורעיונות וערכים אוניברסליים, שאנשים במדינות אחרות יכולים להזדהות עימם בקלות ולתפוס אותם כמייצגים מוסר לגיטימי, כך יעלו הסיכויים שהם ייתפסו כאטרקטיביים ו"נכונים" וייצרו בעבורה עוצמה רכה.

במקרה של מדינות המפרץ, יצוא הנפט שעיצב את גיבושן במאה ה-20 עיכב את התפתחותן הפוליטית, התרבותית והחברתית.

לעומת זאת, אם שלושת המרכיבים מבוססים על ערכים צרים המשויכים לחברה פרטיקולרית, סביר להניח שהם לא יהיו מושכים מעבר לגבולותיה (Nye, 2004). במקרה של מדינות המפרץ, יצוא הנפט שעיצב את גיבושן במאה ה-20 עיכב את התפתחותן הפוליטית, התרבותית והחברתית. ואולם הן משמרות מוסדות וערכים שבטיים שהם ייחודיים למפרץ ובעלי אופי פטריארכלי והיררכי הזר לעולם המערבי, ואין להן היסטוריה קדומה או תרומה תרבותית מוכרת בעולם לבד מדת האסלאם, שזיהוין עימה ועם הפצתה לעיתים קרובות מעניק להן בעיני העולם תדמית שלילית של שמרנות דתית ותמיכה בטרור. כל אלו הביאו לכך שברבות השנים נתפסו מדינות המפרץ כחברות שאינן מפותחות, ואשר הצלחתן החומרית נובעת ממשאבי טבע שבהם בורכו.

אם כך, כדי לבסס עוצמה רכה צריכות ערב הסעודית, איחוד האמירויות וקטר לצמצם ככל האפשר דימוי מרתיע זה, ולהנחיל במקומו דימוי חלופי אטרקטיבי ומעורר השראה. איחוד האמירויות אף הגדילה ופירטה בהכרזה על אסטרטגיית העוצמה הרכה שלה איזו תדמית היא מבקשת ליצור לעצמה: "קידום מעמד המדינה כשער לאזור, הפיכתה לבירת התרבות, האומנות והתיירות של האזור וביסוס המוניטין שלה כמדינה מודרנית וסובלנית שפתוחה לאנשים מכל העולם" (UAE Government, 2017). ברשות המונרכיות המפרציות כיסים עמוקים ויציבות פנימית יחסית המאפשרים, בשונה משכנותיהן לעולם הערבי, פיתוח והשקעה ארוכי טווח לצורך השינוי הרדיקלי המבוקש בתדמיתן.

הספרות האקדמית הקיימת בנושא העוצמה הרכה של ערב הסעודית, האמירויות או קטר עוסקת קודם כל

הנחה העולה מן המאמר היא שקיים קשר בלתי נפרד בין העוצמה הכלכלית, הקשה, הקיימת בידי המדינות הנדונות הודות למשקלן בשוק האנרגיה, לבין העוצמה הרכה שהן חותרות לבסס באמצעותו. ניי הגדיר את האסטרטגיה של שימוש משלים בין עוצמה קשה ורכה כעוצמה חכמה (Smart power). לטענתו, היכולת לדעת היכן להשתמש בכל אחד מסוגי העוצמה ממקסמת את האפקטיביות של שניהם, ומכאן את יכולתה של המדינה להשיג מטרות במערכת הבינלאומית (Nye, 2004). עדות לרלוונטיות של רעיון העוצמה החכמה במקרה הבוחן הנדון ניתן למצוא במאמר שפרסם בשנת 2021 מכון דוחא, מכון המחקר הקטרי הממשלתי, המתאר בבהירות את שיטת פעולה של המדינה, אשר במידה רבה משמשת גם את ערב הסעודית ואיחוד האמירויות:

קטר מהווה דוגמה מוצלחת לעוצמה רכה שמדינות קטנות יכולות ליהנות ממנה במטרה להשפיע על הפוליטיקה הבינלאומית. ניתן לפרש את עוצמתה הבינלאומית של קטר כ'עוצמה משולבת', כלומר שילוב של עוצמה קשה ורכה, המפגינה את יכולתה של המדינה להשתמש בכלים ובמשאבים רבים ברמה המקומית, האזורית והבינלאומית במטרה לנצל אותם להשגת ההשפעה הרצויה (Al Qahtani & AL-Thani, 2021, p. 9-10).

לא ניתן להתעלם מכך שחיתרתן של ערב הסעודית, איחוד האמירויות וקטר לעוצמה רכה מאתגרת את תפיסתו של ניי (Nye, 2011), שהטיל ספק בכך שמדינות אוטוריטריות יצליחו להשתמש בעוצמה רכה באופן אפקטיבי. לדבריו הדיכוי וחוסר החופש הפנימי במדינות אוטוריטריות, לצד היעדר מוסדות תרבות גלובליים (כמו "הוליווד" או אקדמיה מובילה), מקשים עליהן לייצר כוח משיכה אוניברסלי כפי שיש למדינות מערביות הדוגלות בדמוקרטיה ליברלית. מנגד, ספרות מאוחרת יותר מערערת על הנחה זו. למשל, מחקרים שנעשו על סין (Shambaugh, 2013) ועל רוסיה (Dema, 2023) מצביעים על כך שמדינות אוטוריטריות אלו מאמצות באופן מניפולטיבי כלים לביסוס עוצמה רכה שמקורם במדינות מערביות, כגון אמצעי תקשורת בינלאומיים, ארגונים לא-ממשלתיים או מרכזים בפריסה עולמית להפצת התרבות והמורשת שלהן (דוגמת מכון קונפוציוס הסיני). באמצעות פלטפורמות אלו הן מקדמות את תדמיתן ואת הערכים התרבותיים והפוליטיים שלהן, תוך מתן דגש לכך שהצלחתן לכאורה הושגה אף על פי שאינן כפופות לערכים דמוקרטיים-ליברליים.

מדד העוצמה הרכה במזרח התיכון, 2024

מדינה	דירוג עולמי	מדד העוצמה הרכה
איחוד האמירויות	10	55.2
ערב הסעודית	19	51.3
קטר	24	49.9
ישראל	27	48.4

מקור: Global Soft Power Index

סיעון תאורטי

על מנת לבסס את הטענה כי שלוש מדינות המפרץ מבקשות לגבש עוצמה רכה לצד עוצמתן הכלכלית, כדי להבטיח את ביטחונן ואת מעמדן במערכת הבינלאומית, יש למקם את מקרה הבוחן בתאוריית העוצמה הרכה של ניי, וכן להצביע על היבטים שבהם הוא מרחיב ומאתגר אותה. ראשית, התאוריה של ניי התמקדה בארצות הברית ובמעצמות נוספות, שגודלן הגיאוגרפי והדמוגרפי עולה בהרבה על זה של המונרכיות המפרציות הנדונות: בערב הסעודית כעשרים מיליון אזרחים, באמירויות כמיליון ובקטר הזעירה פחות מ־350 אלף אזרחים. ספרות נוספת בנושא מצביעה על כך שגם למדינות בינוניות וקטנות יכולה להיות עוצמה רכה, והיא אף אידיאלית במיוחד בעבורן משום שהיא מפצה על חוסר היכולת שלהן להתחרות במשאבים הצבאיים והכלכליים של המעצמות. עוצמה רכה, אם כן, מאפשרת למדינות הבינוניות והקטנות לעלות ל"ליגה של הגדולים", קרי, להשיג מעמד בינלאומי דומיננטי שלא יכלו להגיע אליו בדרכים אחרות (Jepperson et al., 1996).

שנית, ניי הצביע על דיפלומטיה ציבורית כאמצעי הפרקטי לביסוס עוצמה רכה (Nye, 2008). דיפלומטיה ציבורית כוללת פעולות יזומות של מדינה לתקשורת ישירה עם אזרחי מדינות אחרות, כדי לשפר את תדמיתה בדעת הקהל העולמית ובכך ליצור תמיכה במדיניות שלה; אין מדובר בתעמולה גרידא אלא ביצירת קשרים עמוקים עם קהל היעד והשתתפות בדיונים בינלאומיים בנושאי השעה. הדבר מאפשר להתאים מסרים לקהלים שונים ולהציג את תרבותה וערכיה של המדינה באור חיובי, ובו בזמן נתפס כאמין ולא מניפולטיבי. ניי מונה כמה כלים מרכזיים של דיפלומטיה ציבורית: קמפיינים תקשורתיים, תוכניות חינוך ותרבות, שיתופי פעולה אקדמיים ותמיכה בפרויקטים ויזומות בינלאומיות. כולם, כפי שיפורט בניתוח שלהלן, נמצאים בשימושן של מדינות המפרץ הנדונות.

היבטי העוצמה הרכה תקשורת

חלוצת העוצמה הרכה במפרץ היא רשת הטלוויזיה הקטרית אל-ג'זירה, אשר זמן קצר לאחר הקמתה ב־1996 הפכה לכלי התקשורת הפופולרי ביותר בקרב כמאתיים מיליון דוברי הערבית בעולם, בזכות העיסוק שלה בסוגיות מעוררות מחלוקת ובנטייתה לבקר את משטרי האזור. אל-ג'זירה, הממומנת כולה מהכנסות האנרגיה של קטר (היא כמעט אינה משדרת פרסומות) היא זרוע תודעה שמשקפת את התדמית הרצויה על דוחא; לאורך השנים היא הוכיחה את יכולתה לשלוט בנרטיב בעולם הערבי, ובכך להעצים את כוחה של קטר הזעירה על חשבון הכוחות הדומיננטיים המסורתיים באזור (בפרט במחאות האביב הערבי ולאורך המשבר של קטר עם שכנותיה בשנים 2017–2021).³ עשור לאחר הקמת הרשת, ב־2006, הרחיבה דוחא את ההצלחה של אל-ג'זירה גם לזירה הגלובלית עם השקת ערוץ בשפה האנגלית בפריסה עולמית; ערוץ זה מעניק לה את היכולת רבת הערך לקבוע את האופן שבו המזרח התיכון והעולם המוסלמי מוצג למיליוני צופים, ובכך לאתגר את סיקור הנושא מצידה של התקשורת המערבית (Antwi-Boateng, 2013).

כמי שהקדימה להבין את עוצמת המדיה החברתית, השלב הבא של קטר היה להקים בתחילת העשור הקודם את AJ+, פלטפורמת רשת של אל-ג'זירה המציגה תכנים ברשתות החברתיות באנגלית, צרפתית וספרדית. AJ+ נכנסת לשיח הציבורי במערב ועוסקת בנושאי העניין המזוהים עם דור ה־Z וה־Y, כגון פערים חברתיים, זכויות אדם ומשבר האקלים, תוך מתן דגש מיוחד לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולמתיחות הגזעית בארצות הברית (Fipp, 2017). היא מסמלת את המניפולציה הקטרית שבאה לידי ביטוי גם באקדמיה, של ליבוי והפניית זרקור לסוגיות מעוררות מחלוקת ולסנטימנטים ומטענים היסטוריים של אי-צדק, ניצול, אפליה ודיכוי; זאת תוך נקיטת עמדות ליברליות בנושא שוויון זכויות אדם — שקטר עצמה אינה מיישמת — ושימוש בחופש הביטוי שאינו קיים בקטר.

פלטפורמות נוספות באנגלית שקטר מממנת אך אינן מזוהות עימה רשמית, כגון Middle East Eye ו־Middle East Monitor היושבות בלונדון ועוסקות בזכויות אדם במזרח התיכון, שמות דגש על חולשתו המוסרית של המערב ועל פשעיו נגד עמי הדרום הגלובלי (Cherkaoui, 2018). באמצעות העיסוק האינטנסיבי בסכסוך הישראלי-פלסטיני, כלי התקשורת הקטריים באנגלית מעלים על נס את המוסריות בתמיכתן של המדינות המוסלמיות בפלסטינים לעומת חוסר הצדק

נוסף על כך הן ממסגרות את מדיניותן כמגלמת ערכים אוניברסליים, כגון יציבות או צמיחה ופיתוח, באופן שמאתגר את הדומיננטיות של הדמוקרטיה הליברלית בתודעה העולמית, וכן מציעות סדר עולמי "מגוון" יותר, שלא בהכרח נשען על עקרונות ליברליים מערביים.

על אף הספקנות של ניי לגבי השימוש של מדינות אוטוריטריות בעוצמה רכה, הוא עצמו ביסס קשר בין היכולת של מדינה לשכנע בלגיטימיות של ערכיה לבין עמידה בלחצים חיצוניים לשינוי התנהלותה. ניי (2004) הצביע על כך ש"הנס הכלכלי האסיאתי" (הצמיחה הכלכלית במזרח אסיה במחצית השנייה של המאה ה־20) העניק למשטרים אוטוריטריים כסינגפור ומלזיה יכולת שכנוע כנגד קריאות מבית ומחוץ לשיפור הדמוקרטיה וזכויות האדם. זאת בעזרת נרטיב שלפיו העוצמה הכלכלית והיציבות הפוליטית של מדינות אלו נשענות כביכול על הזהות התרבותית המקומית, ולכן אין להחליף אותם בערכים הזרים של המערב.

המאמר מניח שניתן להחיל פרקטיקה זו על המשטרים המפריצים. הוא נשען על מחקרים שנעשו על קטר (Al-Tamimi et al., 2023; Peterson, 2006) ועל ערב הסעודית (Berni, 2023), אשר קישרו בין תדמיתן הבינלאומית של המדינות ומאמצייהן לשפרה לבין הבטחת הישרדותן במערכת הבינלאומית. מחקרים אלו טוענים שקטר כמדינה זעירה וערב הסעודית כמדינה המזוהה עם שמרנות דתית וקיצוניות זקוקות להוכיח את יכולותיהן ואת אמינותן על מנת לבסס את הלגיטימיות שלהן ולהבטיח ש"ייתייחסו אליהן ברצינות" בעניינים בינלאומיים. יצירת מותג אמין שנשען על "גזרים" במקום על הפעלת לחצים ואיומים מאפשרת להן לבנות את מערכת הקשרים החיונית להגנתן בטווח הארוך כפי שהפגינה דוחא, בין היתר, כאשר הצליחה לשמור על תדמיתה הבינלאומית במהלך שנות החרם המפריצי ב־2017–2021. שיקולים אלו מנחים, כפי שאנו מאמינים, את כל שלוש המדינות המפריצות הנזכרות לעיל.

ב־2006 הרחיבה דוחא את ההצלחה של אל-ג'זירה גם לזירה הגלובלית עם השקת ערוץ בשפה האנגלית בפריסה עולמית; ערוץ זה מעניק לה את היכולת רבת הערך לקבוע את האופן שבו המזרח התיכון והעולם המוסלמי מוצג למיליוני צופים, ובכך לאתגר את סיקור הנושא מצידה של התקשורת המערבית.

חדשה: נתוני משרד החינוך האמריקאי מראים כי שיעור התרומות מגופים ממשלתיים במונרכיות המפרציות למוסדות אקדמיים בארצות הברית החל לזנק בתחילת המאה הנוכחית, בסמוך לאירוע הקודם שהכתיים את שמן – מתקפת ה-11 בספטמבר 2001. בראש נמצאת קטר עם תרומה של כ-4.7 מיליארד דולר לאוניברסיטאות אמריקאיות במהלך תקופה זו; בין השנים 2012–2018 כמעט רבע מכלל התרומות של מדינות זרות לאוניברסיטאות אמריקאיות הגיעו משש מדינות המפרץ (יותר מכל מדינות האיחוד האירופי ופי שישה מסין), נוסף על סכומים בצינורות שקשה להתחקות אחריהם, כגון מתן מענקי מחקר ישירות לסטודנטים ולחוקרים. בבריטניה, שם יש פחות שקיפות בנושא התרומות, ידוע כי ערב הסעודית תרמה כמעט ארבעים מיליון דולר לאוניברסיטת אוקספורד לבדה בין השנים 2000–2018, מחצית מהם להקמת מרכז ללימודי האסלאם (Arnold, 2022; England & Kerr, 2018). הן מדינות המפרץ והן האוניברסיטאות עומדות על כך ששיתוף הפעולה ביניהן נועד למצוינות אקדמית בלבד, אולם קרוב לוודאי שלהתקשרות בין הצדדים יש תנאים, או לכל הפחות מניעים נסתרים. ראשית, האליטות השליטות במפרץ רוצות להיות מזוהות עם האליטה האינטלקטואלית העולמית – דבר המנרמל את הקשרים עם המפרציות בחלונות הגבוהים. שנית, הן רוצות להשפיע על האופן שבו ארצותיהן והעולם הערבי והמוסלמי בכלל מוצגים במחקר: במוסדות רבים הביא הדבר בפעם הראשונה להכנסת חקר מדינות המפרץ לתוכנית הלימודים (לאחר שבאופן מסורתי התחום נדחק לשוליים בטענה של חוסר עומק תרבותי והיסטורי), ומלגות אישיות שמעניקות מדינות המפרץ מותנות לעיתים קרובות בזיקה של המחקר למדינה התורמת. ניתן אפוא להניח כי התלות הכלכלית של המוסדות והחוקרים באותן המדינות מגבילה את הביקורת שהם יכולים למתוח עליהן ומשפיעה על אופן הצגתם של העולם הערבי והמוסלמי בתוכנית הלימודים.

ספינת הדגל של ההשקעה המפרצית באקדמיה היא הקמת שלוחות של כמה מהאוניברסיטאות היוקרתיות במערב, בהן ג'ורג'טאון, אוניברסיטת ניו יורק והסורבון באיחוד האמירויות ובקטר בתמורה לתרומותיהן, עם מרצים מהשורה הראשונה שהובאו הודות לתנאי עבודה מצוינים. אוניברסיטאות האם מנהלות תוכניות חילופי סטודנטים ותארים משותפים עם הקמפוסים במפרץ, ותלמידים מגיעים מרחבי העולם לסמסטר או ללימודים לתואר. האוניברסיטאות מצדיקות את פעילותן במדינות אוטוריטריות ללא חופש ביטוי מחוץ לתחומי הקמפוס בטענה שרוח האקדמיה המערבית תחזק את הערכים

שבתמיכה המערבית בישראל. נרטיבים אלו שמקדמת דוחא בקרב קהל היעד הצעיר והאינטלקטואלי בעולם מאירים באור אבסורדי את היומרה של מדינות המערב להטיף למדינות המוסלמיות, בכללן קטר, על סוגיות של שוויון וזכויות אדם. בתוך כך הם מאירים את ישראל באור שלילי במיוחד ומסכנים את הלגיטימציה שלה בקרב קהל היעד המערבי.

בפרקטיקה זו קטר ייחודית במידה רבה מבין מדינות המפרץ, שכן ערב הסעודית והאמירויות ממקדות את מאמציהן בשיח התקשורתי בעולם הערבי. עם זאת ניתן לציין את המיזם 'עיר המדיה של דובאי', המציע לחברות מדיה בינלאומיות מתקנים משוכללים וכן פטור ממס ומההגבלות המקומיות על חופש הביטוי. מאז הושק בשנת 2000, שורה של ענקיות תקשורת, פרסום וטכנולוגיה מערביות הקימו שלוחות במתחם, בהן רויטרס, CNN, BBC וגוגל. המיזם הוא חלק משאיפת המיתוג שבבסיס אסטרטגיית העוצמה הרכה האמירתית: באמצעותו דואגים השלטונות באמירויות כי הגופים שבידיהם הכוח על הפצת המידע בעולם יקבלו רושם חיובי, פתוח ו'נוצץ' על המדינה האוטוריטרית (AlGhoul, 2020; Hilotin, 2024; Esmail, 2024). בסיכומו של דבר, קטר והאמירויות רותמות את כוחן של התקשורת ושל המדיה החדשה לשיפור מקומן בשיח הבינלאומי, לא באמצעי תעמולה עצמית פשוטים כי אם במניפולציות מתוחכמות יותר לשינוי עמוק של האופן שבו מדיניותן ותרבותן מוצגות ונתפסות בעולם.

אקדמיה ומחקר

השכלה גבוהה נמצאת בלב תאוריית העוצמה הרכה. ג'וזף ניי ייחס את הצלחתה של ארצות הברית בהפצת הדמוקרטיה הליברלית על פני הגלובוס לדומיננטיות של האקדמיה האמריקאית: חילופי הסטודנטים והידע בין ארצות הברית לעמיתותיה בעולם חשפו בפני אלו את השגשוג, העליונות וצדקת הדרך האמריקאית; והעובדה שהאליטות הפוליטיות, הכלכליות והתרבותיות של העולם רוכשות את השכלתן באוניברסיטאות אמריקאיות הביאה את הערכים והמדיניות שאלו מלמדות להיות דומיננטיות במדינות המוצא שלהם (Nye, 2004). באופן פרדוקסלי, האקדמיה האמריקאית מוצאת עצמה בעשורים האחרונים בשירות העוצמה הרכה של מדינות המפרץ, שדווקא מאתגרת את עליונות וצדקת המערב. נושא המימון המפרצי לאוניברסיטאות במערב, בעיקר בארצות הברית אך במידה פחותה יותר גם באירופה, זכה לתשומת לב מיוחדת בעולם עקב המחאות הפרופלסטיניות בקמפוסים בתגובה למלחמה בעזה, שהחלו באוקטובר 2023, אך לא מדובר בתופעה

ומוסרית של המערב עליהן (Berrien, 2024; Shareef, 2024; Ullah, 2024).

מדינות המפרץ מצליחות אם כן להשתמש בתשתית הקיימת של האקדמיה המערבית כדי לערער על המוסכמות שלה עצמה, והצלחה זו היא ביטוי מובהק לשימוש שלהן בהשכלה הגבוהה לטיפול עוצמה רכה. העיסוק האובססיבי בסכסוך הישראלי-פלסטיני אינו המטרה עצמה, כי אם אמצעי יעיל בידיהן להטות בעדינות את דעת האליטה העתידית לטובתן. המסגור שניתן לנושא הפלסטיני – שקטר נמצא במוקד שלו בשל קשריה עם חמאס, אך לא מן הנמנע כי הוא נתמך גם על ידי מדינות המפרץ האחרות – מהווה אתגר משמעותי ללגיטימציה של ישראל באליטות העתידיות במערב.

ההשפעה של מדינות המפרץ על השיח המחקרי בעולם לא תמה באוניברסיטאות, היא קיימת גם במכוני מחקר (Think Tanks). בעשור הקודם ייסדה קטר את 'המרכז הערבי ללימודי מחקר ומדיניות', וערב הסעודית והאמירויות הקימו את 'מכון מדינות המפרץ הערבי בווינגטון' (AGSIW). מוסדות אלו מאגדים חוקרים ערבים ומערביים המפרסמים ניתוחים בערבית ובאנגלית על אודות האזור ויחסיו עם ארצות הברית. גופים אלו, שלהם מרכזים בבירה האמריקאית, יוצרים שיח המאיר באור חיובי את המדיניות הקטרית או הסעודית-אמיריתית (הבדלים שבאו לידי ביטוי, למשל, בשנות החרם המפרצי על קטר או בנושא הסכמי אברהם). אך זהו רק צעד משני למאמץ של מדינות המפרץ להשפיע על מוקד המדיניות וקבלת ההחלטות של ווינגטון (ה-Beltway), שעיקרו העברת מיליוני דולרים לגופים ותיקים. כמעט כל גופי המחקר והשדלנות האמריקאיים המובילים, שלהם מוניטין והשפעה על מקבלי ההחלטות בארצות הברית ובעולם בסוגיות הקשורות למדיניות במזרח התיכון, קיבלו תרומות מאחת משלוש מדינות המפרץ לפחות. ברשימה זו ניתן למנות את מכון ברוקינגס, תאגיד Rand, Crisis Group, The Atlantic Council, מכון המזרח התיכון (MEI), המגזין Foreign Policy ועוד. מקצתם הקימו שלוחות בדוחא, והבירה הקטרית מארחת מדי שנה את 'פורום דוחא' המפגיש חוקרים ומקבלי החלטות לדיונים בנושאי השעה (Grim, 2017; Khatiri, 2013; Lipton et al., 2014; Pecquet, 2015; Rosen, 2023).

אומנם המכונים מכחישים כי הקשרים עם מדינות המפרץ מותנים בהענקת יחס מיוחד בפרסומיהם למדיניות התורמות (וחלקם אף הפסיקו את ההתקשרות עימן בעקבות הביקורת), אך כך או כך, הקשרים עם גופי המחקר היוקרתיים מזהים את מדינות המפרץ בעיני קובעי המדיניות והחוגים האינטלקטואליים המושפעים

הליברליים במפרץ (Arnold, 2022; England & Kerr, 2018). מנגד ברור ששלטונות קטר והאמירויות חותרים להשפעה בכיוון ההפוך: הגעתם של סטודנטים בינלאומיים לארצותיהם נועדה לשפר את תדמיתן בעולם, בתקווה שכאשר ישתלבו הסטודנטים במעגלי קבלת ההחלטות בארצותיהם תהיה גישתם כלפי מדינות המפרץ סובלנית ואוהדת (Antwi-Boateng, 2013). איחוד האמירויות אף מציינת במפורש באסטרטגיית העוצמה הרכה שלה "דיפלומטיה מדעית ואקדמית" כחלק מהאמצעים שנועדו ליצור למדינה תדמית חיובית בעולם (UAE Government, 2017).

מדינות המפרץ מצליחות להשתמש בתשתית הקיימת של האקדמיה המערבית כדי לערער על המוסכמות שלה עצמה, והצלחה זו היא ביטוי מובהק לשימוש שלהן בהשכלה הגבוהה לטיפול עוצמה רכה.

ואולם לצד שיפור התדמית הממוקדת של מדינות המפרץ, ייתכן כי למימון המגיע מהן לאקדמיה במערב יש השפעה מרחיקת לכת במידה רבה יותר. טענות רבות מושמעות נגד המימון – בעיקר בהקשר של קטר – על כך שהוא מביא לקידום רעיונות אנטי-מערביים ואנטי-ישראליים בתוכני הלימוד, לצד יחס מפויס לאסלאם קיצוני ולטרור, ואף אחראי להתגברות האנטישמיות בקמפוסים (Fenton-Harvey, 2019; Rosen, 2023). בעוד שקשה להוכיח קשר סיבתי כזה, לא ניתן להתכחש לכך שגישות פרוגרסיביות כמו פוסט-קולוניאליזם, המתאגרות את ההגמוניה המערבית, הפכו לדומיננטיות במחלקות למדעי החברה והרוח באוניברסיטאות העילית במקביל למימון שאלו מקבלות מהמפרץ. לא מן הנמנע שבחירת המוסדות, המחלקות והחוקרים שזוכים למימון הנדיב תרמה לחיזוק גישות מחקר אלו, אשר מציבות את העולם הערבי והמוסלמי בצד "הטוב" בחלוקה בין מדכא למדוכא, למול המערב הלבן אשר מואשם בחוליו של הדרום הגלובלי (Nair, 2017). המחאות הפרו-פלסטיניות הסוערות בקמפוסים ב-2023-2024 קשורות קשר ישיר לגישות אקדמיות אלו, כאשר קבוצות המוחים ממסגרות את המלחמה בעזה כחלק מתופעה גלובלית של דיכוי ואפליה, שלכאורה נטועה בתרבות המערב (ואף בתכנים הנלמדים באוניברסיטאות עצמן); אימפריית התקשורת הקטרית מסקרת את המחאות הללו באופן אינטנסיבי ואוהד במיוחד ומגבה את גישתן האנטי-מערבית, אשר בעקיפין משחקת לידי מדינות המפרץ בכך שהיא מקעקעת את עליונותו הערכית

“הכדורגל משרת מטרה דומה לזו של הוליווד. ספורט, כמו סרטים, פופולרי מאוד בכל שכבות החברה. כמו שהעולם למד לאהוב את אמריקה דרך מרלון ברנדו ומרילין מונרו, כך גם העולם ילמד על קטר דרך פריז סן ז'רמן” (Corruzzi, 2013). ההשקעה בספורט משמשת את המונרכיות המפרציות כ”לחם ושעשועים” לציבור המקומי, שכן הוא מחזק את הגאווה הלאומית והלגיטימציה של המשפחה השלטת בבית, אך גם לשיפור התדמית והנוכחות של המדינות בזירה הבינלאומית ובקרב קהלים חדשים בעולם. התמונה של הכדורגלן ליונל מסי עוטה גלימה קטרית מסורתית בעת הנפת גביע העולם מסמלת את המהלך של המפרציות לזהות עצמן עם תרבות הספורט – תכונה יוקרתית שהייתה שמורה עד כה למדינות בודדות.

ההשקעות המפרציות בכדורגל מתאפיינות בסכומים דמיוניים ובשבירת שיאים שמושכים תשומת לב רבה, כגון החתמתם ב־2022-2023 של כריסטיאנו רונאלדו, כרים בנזמה וניימאר בקבוצות מקומיות בערב הסעודית תמורת מאות מיליוני דולרים לעונה.

בשל הפופולריות הרבה של ספורט, השימוש של מדינות המפרץ בו לשיפור תדמיתן זוכה לביקורת בינלאומית רבה יותר מאשר בתחומים אחרים ולביטויי הלעגני “Sportswashing”. במקרים מסוימים הוא אפילו התברר כחבר פיפיות כאשר עורר תשומת לב ציבורית בלתי רצויה דווקא להיבטים שליליים המזוהים עם מדינות אלו, כגון שאלות שעלו באשר ליחס הקטרי לעובדים זרים בעקבות אירוח המונדיאל במדינה או על ההתנהלות הסעודית במלחמה בתימן, שעלו לכותרות באנגליה כחלק מההתנגדות הציבורית לרכישת מועדוני כדורגל מקומיים על ידי ערב הסעודית (Brannagan & Giulianiotti, 2017; Dorsey, 2024).

סובלנות דתית

במובן מסוים האסלאם הוא המקור הוותיק ביותר של עוצמה רכה במפרץ. בית המלוכה הסעודי מבסס מאז ומתמיד את הלגיטימציה שלו על היותו “שומר המקומות הקדושים לאסלאם” באמצעות פריסת רשת ענפה של אנשי דת ומרכזי דת (“מדרסות”) במימוןו ברחבי העולם המוסלמי, אשר הציגו את הדוקטרינה הדתית האדוקה שבה דגל בית המלוכה עד לאחרונה – הוואהביה – כמופת של אסלאם; קטר, מנגד, מעניקה אירוח ותמיכה כספית ותקשורתית לגורמי אסלאם פוליטי, החל מתנועת האחים המוסלמים, שלה שלוחות ופופולריות ברחבי

מהשיח של אותם גופים עם הערכים והאג'נדות שלהם: קידום שלום, יציבות ופיתוח כלכלי, וכן – באופן פרדוקסלי – ליברליזם ודמוקרטיה מערבית. גם כאן האינטרסים של מדינות אלו עשויים להתנגש עם אלו של ישראל ולסכן אינטרסים ביטחוניים ואזוריים שלה.

ספורט

אם באמצעות ההשכלה הגבוהה והמחקר מדינות המפרץ קורצות לאלטיות האינטלקטואליות, ספורט הוא האמצעי להגיע ללבבות ההמונים. שמה של קטר נודע בעולם כולו כאשר הנסיכות הזעירה אירחה את משחקי גביע העולם בכדורגל (המונדיאל) ב־2022 (ערב הסעודית צפויה ללכת בעקבותיה ולארח את המונדיאל ב־2034). המונדיאל היה רק אחד מתוך שורה ארוכה של אירועי ספורט בינלאומיים יוקרתיים שהתקיימו בשנים האחרונות במפרץ בתמורה לתשלום נדיב מהשלטונות המקומיים, בענפים פופולריים כגון מרוצים, גולף והיאבקות. הדובדבן שבקצפת הוא אולימפיאדת 2036, שהן הסעודים והן הקטרים משקיעים את מרב המאמצים כדי לזכות באירוחה (Corruzzi, 2022; Goddard, 2022; Morse & Lewis, 2022; Sean, 2013). במוקד העניין נמצא הכדורגל – ענף הספורט הפופולרי במפרץ ובעולם כולו. השליטים במפרץ זיהו את כוח המשיכה של הכדורגל והם מוכנים להשקיע הון כדי לנצל אותו לטובתם: שלוש המדינות הנדונות השקיעו בשני העשורים האחרונים הון עתק ברכישת מועדוני ענק באנגליה, בצרפת ובספרד; בהתקשרויות שונות עם קבוצות וליגות יוקרתיות באירופה, כגון מתן חסות ואירוח משחקים ואקדמיות לכדורגל של המועדונים; וכן בהבאת שחקנים מובילים לשחק בליגות הכדורגל המקומיות האלמוניות למדי, או לפרסם את התיירות והספורט במדינות אלו (Carosella, 2022; Kessous, 2021; Quinn, 2021; Romano, 2022).

ההשקעות המפרציות בכדורגל מתאפיינות בסכומים דמיוניים ובשבירת שיאים שמושכים תשומת לב רבה, כגון פרסום שמה של חברת התעופה הקטרית הלאומית על חולצות שחקני המועדון הספרדי ברצלונה (שהיסטורית נמנע מפרסום נותני חסות על חולצותיו) ב־2011 בסכום שיא של 30 מיליון אירו לעונה, או בצעד שהדהים את עולם הכדורגל העולמי – החתמתם ב־2022-2023 של כריסטיאנו רונאלדו, כרים בנזמה וניימאר בקבוצות מקומיות בערב הסעודית תמורת מאות מיליוני דולרים לעונה (Romano, 2022; Weinberg, 2017). צעדים אלו עוררו התרגשות אדירה בקרב אוהדי כדורגל במפרץ ובמזרח התיכון כולו וכן, באופן בלתי נמנע, עניין עולמי בשלוש המדינות.

לעולם כפיוס יהודי-מוסלמי בשם הסכמי אברהם, ולוותה בהכרה רשמית בקהילה היהודית באמירויות ובהקמתו באבו דאבי של 'בית משפחת אברהם' – קומפלקס משותף של מסגד, בית כנסת וכנסייה. גם מקדש הינדי מפואר הוקם בבירה האמירית בעבור קהילת הגולים הגדולה מהודו, אשר נחנך בהשתתפות נשיא המדינה הגדולה בעולם (וינטר וגוז'נסקי, 2020; Hoffman, 2023; Monier, 2024).

קטר, לעומת זאת, משתמשת בכוחה התקשורתי בעולם המערבי (כמפורט לעיל) כדי לשנות את הנרטיב על אודות קבוצות האסלאם הפוליטי שבהן היא תומכת: פלטפורמות התקשורת הקטריות מציגות את תנועת האחים המוסלמים כמייצגת אסלאם מתון ונאבקת למען דמוקרטיה כנגד משטרים מדכאים – טענה הפונה לקהל הליברלי במערב; גם ארגונים אחרים הנתמכים בידי קטר, כמו הטאליבאן באפגניסטן וכמובן חמאס, זוכים לדימוי חיובי ומפייס (Cherkaoui, 2014; Quitaz, 2024). אם כן, מדינות המפרץ אינן מתנערות מהתדמית הקיימת שלהן כמדינות המקדמות אסלאם אלא מבקשות להפוך אותה למעלה חיובית על ידי נרטיב שלפיו האסלאם "שלהן" דוגל בשלום, בסובלנות, ברב-תרבותיות ובחופש. הנרטיב החדש טוען למעשה שהערכים האוניברסליים הללו אינם שייכים לליברליזם המערבי בלבד אלא מהווים גם רכיב מהותי באסלאם ואף בזהות הלאומית שלהן. המסר שמעביר הנרטיב החדש הוא שהזהיו הרווח של המונרכיות המפרציות עם אסלאם קיצוני נובע מסטראוטיפי שגוי, או לכל היותר אנומליה היסטורית שחלפה. מניפולציה זו תומכת בתדמית שהשלטונות המפרציים מנסים לשוות לעצמם באופן כללי כמקדשים ערכים של שוויון, שלום וצמיחה לכול.

תיירות, תרבות ואומנות

תיירות היא מגזר שבו מדינות המפרץ תולות תקוות רבות בגיוון הכלכלה, ויש לה מקום חיוני גם באסטרטגיית העוצמה הרכה. אירועי ענק כמו פסטיבלים, קונצרטים של מוזיקה ותחרויות ספורט או תערוכת האקספו העולמית (שנערכה בדובאי ב-2022, וב-2030 מתוכננת להתקיים בערב הסעודית) מצטרפים למונומנטים איקוניים ולאטרקציות גרנדיוזיות – כולם נועדו להפוך את המונרכיות המפרציות ליעד אטרקטיבי לקניות, לעסקים ואף למגורים עבור אנשים מרחבי העולם ואף יותר מזה – גם לספר "סיפורי הצלחה" עליהן ולשנות מקצה לקצה את הדימוי שלהן בעיני המבקרים.

בולטת כמובן היא העיר דובאי, שמראשית המאה ה-21 עברה פיתוח מואץ, וקו הרקיע שלה ובייחוד מגדל הבורג' ח'ליפה הגבוה בעולם הפך לסימן ההיכר של

האזור והעולם, וכלה בגורמי ג'האד קיצוניים – דבר המעניק לה אהדה עממית מצד ציבורים בעולם המוסלמי (Mandaville, 2022; Salman, 2021). כוחן של אסטרטגיות אלו מוגבל אפוא לקהל המוסלמי; יתרה מזאת, הן הפכו לצנינים בעיני העולם הרחב משום שיצרו זיהוי בין מדינות המפרץ לאסלאם קיצוני וטרור (בפרט מאז פיגועי ה-11 בספטמבר 2001, שמבצעייהם התחנכו ברשתות הדת הסעודיות), ובאופן כללי עם האלימות וחוסר היציבות באזור. בפרט, התהודה העולמית של הזוועות שביצע ארגון המדינה האסלאמית (דאע"ש) באמצע העשור הקודם שוב הכתימה, בצדק או לא, את מדינות המפרץ כמי שאחראיות לקידום האסלאם הקיצוני. במידה רבה היה זה הזרז למאמץ שניכר מצד ערב הסעודית, האמירויות וקטר – לשדר לעולם הרחב דימוי הפוך לחלוטין של האסלאם שבו הן דוגלות.

המסר שמעביר הנרטיב החדש הוא שהזהיו הרווח של המונרכיות המפרציות עם אסלאם קיצוני נובע מסטראוטיפי שגוי, או לכל היותר אנומליה היסטורית שחלפה.

ערב הסעודית ואיחוד האמירויות מקדמות בשנים האחרונות מיזמים בפרופיל גבוה של סובלנות דתית. בעבור הסעודים מדובר בהיבט של הרפורמות מרחיקות הלכת של יורש העצר והשליט בפועל מוחמד בן סלמאן מאז 2017, שנועדו להתנערות מהוהאביה לטובת מיתוג של אסלאם מתון ולאומיות סעודית; הגם שרפורמות אלו נעשות בעיקר כלפי פנים, הן כוללות גם הקרנה לעולם של "סעודיה אחרת" מבחינה דתית. כך למשל, איש הדת הבכיר שיח' מוחמד אל-עיסא ערך ב-2020 ביקור מתוקשר באשוויץ, וב-2022 נערך 'פורום ריאד למנהיגי דתות העולם' – כינוס היסטורי בממלכה שקיבץ אנשי דת מוסלמים, נוצרים, הינדים ובודהיסטים.

לאיחוד האמירויות תדמית בעייתית פחות בהקשר זה: האסטרטגיה שלה מתמקדת בקיומה של אוכלוסיית תושבים זרים לא-מוסלמים רבה בשטחה, וזאת כדי לתאר את עצמה כמדינה מגוונת המהווה מגדלור של סובלנות ופולורליזם תרבותי-דתי באזור. משרד ממשלתי לסובלנות שהוקם במדינה ב-2016 עורך פעילויות שונות לקידום הרמוניה, הבנה וידע של הקהילות הדתיות השונות, המלוות בקמפיינים תקשורתיים; ביקורו ההיסטורי של האפיפיור פרנציסקוס במדינה ב-2019, שהיה הביקור הראשון של אפיפיור במפרץ, נוצל כדי להראות לעולם את השלום שבו חיים העובדים הזרים הנוצרים במדינה – דבר כה יוצא דופן בעולם המוסלמי של ימינו; שנה לאחר מכן שווקה הנורמליזציה עם ישראל

שלהן באומנות. ב־2017 נחנכה באבו דאבי שלוחה של מוזיאון הלובר הפריזאי המפורסם, שתמורת השקעה אמירתית נאה העביר למפרץ חלק מיצירותיו; לצידו נבנית כיום גם שלוחה של מוזיאון גוגנהיים מניו יורק. מיליוני התיירים שהגיעו למונדיאל בקטר הוזמנו לבקר גם בביאנלה של דוחא – תערוכת אומנות עכשווית המתחרה במקבילותיה במערב, שהושקה במקביל. מדינות המפרץ מנצלות את ההיקשרות שלהן עם מוסדות אומנות לשם קידום האומנות והמורשת המקומיות: כך, לצד מוזיאון האסלאם המפורסם נחנך בדוחא מוזיאון ווסום (Wusum), על שמם של סמלים שבטיים שהיו בשימוש לאורך ההיסטוריה בחצי האי ערב), שבו יצירות של אומנים מאזור המפרץ המתמקדות בסביבה המדברית והשבטית שלו; מנגד, במסגרת שיתוף פעולה בין ערב הסעודית למוזיאון הלובר התקיימה במוזיאון בפריז תערוכת 'מורשת סעודית' שהציגה – באופן שוודאי הפתיע את המבקרים – שרידי פסלים פגאניים שאותרו במדבר הסעודי (Ammagui, 2024; Gronlund, 2024; Proctor, 2024, The Star, 2022).

השינוי התדמיתי שמדינות המפרץ תרות אחריו נעשה אם כך גם לעיני התיירים. שליטי המדינות מבקשים להחליף, בעיני זרם המבקרים ההולך וגובר, את דימוין כמדבר צחיח וחברות שמרניות בגורדי שחקים, שוניות אלמוגים ומוזיאונים; להראות שארצותיהם נהנו ממורשת מקומית משגשגת עוד לפני עושר הנפט, וגם כי יש להן שרידים של היסטוריה קדומה המזכירה אזורים רבים אחרים בעולם; וכן כי הן פתוחות לתרבות ולאומנות ומשקיעות בהעשרתן (בשעה שבפועל המשטרים מגבילים במידה משמעותית ביטוי ויצירה).

דיפלומטיה קונסטרוקטיבית

אחד התחומים הראשונים שבו החלו המונרכיות במפרץ למנף את משאביהן כדי למצב תדמית גלובלית הוא פעילות דיפלומטית. כבר בראשית שנות ה־90 הן הקימו שורה של סוכנויות הומניטריות ממשלתיות וסמי־ממשלתיות המנצחות על מתן סיוע הומניטרי בשווי מיליארדי דולרים (בצורה של חלוקת מזון, חילוץ והצלה או עזרה רפואית) למדינות ולאזורים נזקקים, תחילה במרחב הערבי והמוסלמי ובהמשך גם במקומות נוספים ברחבי הגלובוס. התרומות של השלוש שמוגדרות ללא תנאי הן בקנה מידה עולמי: לפי נתוני משרד האו"ם לתיאום עניינים הומניטריים (OCHA), ערב הסעודית, קטר ואיחוד האמירויות התברגו בעשור האחרון בין עשר המדינות התורמות ביותר בעולם (Elkahlout & Milton, 2023). מדינות המפרץ משדרות אם כן לעולם, ובפרט לדרגים הממשלתיים והדיפלומטיים, מדיניות חוץ

איחוד האמירויות, אם לא של המפרץ כולו. מה שהיה עד לפני כמה עשורים נווה מדבר נעשה יעד התיירות הרביעי מבין המקומות המבוקשים בעולם, עם קרוב ל־17 מיליון תיירים בשנה (מעט פחות מפריז ומלונדון), ונמל התעופה הבינלאומי שלה הוא העמוס בעולם (UN World Tourism, 2023). לצד המודרנה והחדשנות משבצים האמירות בנתיבי התיירות מרכיבים של המורשת הקדומה, שאיחוד האמירויות כביכול חייבת להם את הצלחתה: הדוגמה הבולטת ביותר היא הוא מסגד שיח' זאיד באבו דאבי, שאף כי נבנה בשנות ה־90 של המאה הקודמת נראה כאילו נלקח מסיפורי אלף לילה ולילה והפך לאיקון אינסטרומי – בדירוג של משתמשי Tripadvisor הוא היה פופולרי יותר מהטאג' מהאל (Abu Dhabi Media Office, 2024). המבנה המפואר קושר את איחוד האמירויות לתרבות המוסלמית המשגשגת של ימי הביניים, והשלטים המעטרים את המתחם מסבירים להמוני המבקרים שערכים אוניברסליים של סובלנות ותבונה הם שמנחים את המדינה האמירתית. המבקרים בבירה האמירתית אינם יכולים להחמיץ גם את 'ארמון העם' (קאצר אל־וטון) המפואר, הפתוח בחינם לתיירים ומציגו מהללים את המורשת והתבונה של המשפחה השלטת, ואת המוזיאון הלאומי שנבנה במבנה עצום בצורת כנפי בז (הציפור ששירתה את שבטי חצי האי ערב בנודדותה) – שניהם נועדו להראות כי למדינה היסטוריה עשירה שקדמה לגילוי הנפט.

איחוד האמירויות היא היחידה לעת עתה שרושמת הישג משמעותי בתחום התיירות, כאשר ערב הסעודית (שעד 2019 הייתה סגורה לתיירים, מלבד עולי רגל מוסלמים) מבקשת להדביק אותה באמצעות כמה מיזמים. בערי הממלכה נערכים מופעים, מסיבות, תערוכות ופסטיבלים, חלקם עם אומנים בינלאומיים מהשורה הראשונה (כגון אד שירן, אריאנה גרנדה, דיוויד גואטה ואמינם); אלו משמשים בראש ובראשונה לחם ושעשועים לצעירים הסעודים, אך גם אמצעי למיתוג מחדש של ערב הסעודית השמרנית כלפי חוץ ו"נרמולה" כיעד לגיטימי על מפת הבידור העולמית; 'פרויקט הים האדום' לאורך החופים והאיים הבתוליים של הממלכה, שיכלול עד סוף העשור עשרות מתחמי נופש פסטורליים בשטח גדול משל מדינת ישראל (ללא ההגבלות השמרניות על אכילה ובגדי ים חושפניים); וכן שיקום ושיווק העיר הנבטית הקדומה אל־עולא שבלב המדבר הסעודי, בתקווה שמונומנטים החצובים באבן שנשמרו בה ימשכו תיירים בדומה למקבילתה פטרה בירדן (Arab News, 2024; Denisjuk, 2024; Hodgetts, 2024). מאפיין נוסף של פיתוח התיירות הוא התנופה בבניית מוזיאונים בשלוש המדינות המפרציות וההשקעה

הדמוקרטיה הליברלית שעליה מבוסס סט הערכים שלו עומדת בניגוד עז כל כך למהות שלהן.

כל אלו מתחברים למה שניתן לראות כמהלך מנע של המשפחות השליטות בשלוש מדינות המפרץ נגד דרישות קיימות ועתידיות לשינוי התנהלות הפנימית של המדינות והתאמתה לאמות מוסר חיצוניות. בעזרת כספי הנפט והגז שלהן נעשו ערב הסעודית, איחוד האמירויות וקטר מעורבות בצמרת התשתית הקיימת של כל תחום עניין בעל נוכחות גלובלית – ספורט, תרבות או אקדמיה. ניתן לראות זאת כמהלך אסטרטגי ליצירת מוניטין עולמי ש"יבצר" אותן: קשה מאוד להפוך מדינה שהיא מרכז (hub) כלכלי ומארכת שלוחות של אוניברסיטת ג'ורג'טאון או של מוזיאון הלובר למבודדת מדינית, להטיל עליה סנקציות או אפילו לתקוף אותה צבאית.

מבחינה אסטרטגית, העוצמה הרכה של שלוש המונרכיות המפרציות מאמצת בבירור ערכים מהליברליזם המערבי, אשר מוצגים כאינהרנטיים לאסלאם ולתרבות המקומית, ובמקביל, במקרה של קטר העוצמה הרכה מאתגרת את תרבות המערב ומדגישה "צביעותו" בבואו לדרוש שינויים בעולם הערבי והמוסלמי, לרבות במדינות המפרץ. בסיכומו של דבר, המפרציות מקדמות בזירה הגלובלית ערכים ומעלות שהן עצמן אינן מקיימות: מדינות ללא תקשורת חופשית הופכות למוקד תקשורת גלובלי; מדינות ללא חופש ביטוי מארחות את צמרת האקדמיה והתרבות העולמית; מדינות המתפרנסות מדלקים מזהמים ממלאות תפקיד מוביל במאבק בשינויי אקלים; מדינות עם היררכיה חברתית מובנית, שרוב תושביהן חסרי אזרחות, נוקטות עמדה נגד גזענות ואפליה; מדינות ללא חופש פוליטי מעלות על נס סובלנות ופולורליזם; ומדינות מתווכות ומעניקות סיוע לסכסוכים שלעיתים הן עצמן לקחו חלק בליבוי שלהם. ניגודים אלו מעידים על השאפתנות הרבה של ההנהגות הסעודית, הקטרית והאמירית, אך גם על האתגרים העומדים בדרכן לעוצמה הרכה המיוחלת, ואף הסיכון בכך שהכניסה לאור הזרקורים העולמי תשיג תוצאה הפוכה של פגיעה בשמן ובאמינות.

יש להתייחס בפרופורציה לאפקטיביות של אסטרטגיית העוצמה הרכה הנדונה. אין כל ספק ששלוש המדינות קנו את מקומן בתחומים שנוגעים לאנשים בכל רחבי העולם, והדבר מעניק להן השפעה בלתי פרופורציונלית לגודלן בקביעת הטון והמדיניות. מנגד, קשה להגדיר באופן מדויק כמה מהעוצמה הזו של מדינות המפרץ במערכת הבינלאומית, אם בכלל, נובעת מהיותן משכנעות ואטרקטיביות, וכמה מהיותן עדיין ספקיות אנרגיה מובילות שהמערכת הגלובלית תלויה בהן.

וערכים פוליטיים הממוקדים בפיתוח, בשגשוג ובשלום, המבדילה אותן מרוב העולם הערבי והמוסלמי שנמצא לרוב בצד הנתמך ומזוהה עם נחשלות ומלחמות. זאת באופן שהולם את התאוריה של ניי, הרואה במדיניות חוץ ובערכים פוליטיים הנתפסים בעולם כלגיטימיים ומוסריים מקור אפקטיבי ליצירת עוצמה רכה.

במענה לספקנות שנותרת, בעיקר במערב, באשר לרצון הטוב ולכנות של שאיפתן לפיתוח עולמי, מדינות המפרץ לוקחות חלק פעיל בעשייה הדיפלומטית באחד הנושאים הכאובים ביותר בתדמיתן כיצרניות אנרגיה מזהמת – משבר האקלים. איחוד האמירויות מארכת בשטחה את מטה הסוכנות הבינלאומית לאנרגיות מתחדשות (IRENA), וב־2023 אירחה את ועידת האו"ם השנתית לשינויי אקלים (COP28). ערב הסעודית וקטר הן חברות מייסדות של 'פורום היצרניות להשגת נטו אפס פליטות' (Net-Zero Producers Forum), המכנס יצרניות אנרגיה בעולם ובהן ארצות הברית, קנדה ונורווגיה לדיון בהפחתת פליטות גזים רעילים. זאת ועוד, ב־2021 השיק המלך הסעודי בוועידה בריאד את 'היוזמה הירוקה של המזרח התיכון' (MGI), שבמסגרתה מדינות שונות באזור דנות בפרייקטים למיתון שינויי האקלים בו. למול ביקורות כי מהלכים אלו ציניים כשהם מגיעים ממדינות המתפרנסות מיצוא דלקים מזהמים ונחשבות למזהמות הגדולות בעולם (לנפש), הנרטיב שהמפרציות מקדמות הוא כי במדבר הצחיח הן הראשונות שנפגעות ממשבר האקלים, ומכאן שהאינטרס שלהן הוא לקבל על עצמן תפקיד מוביל במאבק בעבור העולם כולו (Shafi, 2021).

סיכום

צבר ההשקעות והרכישות בפרופיל גבוה שביצעו ערב הסעודית, איחוד האמירויות וקטר בשנים האחרונות מצביע על דפוס פעולה קוהרנטי להגברת הנראות שלהן ברחבי העולם ולעיצוב מחדש של השיח עליהן. על ידי כך הן שואפות לשקף – הן לדעת הקהל והן למקבלי ההחלטות – דימוי חיובי ואטרקטיבי המבוסס על ערכים מדיניים ותרבות בעלי יכולת משיכה אוניברסלית, אשר סותר ומטשטש היבטים שליליים. יתרה מזו, הנרטיב שהמונרכיות מכתבות באמצעות אין ספור המיזמים הללו קורא תיגר על ההגמוניה התרבותית של מוקדי הכוח הוותיקים, ראשית בעולם הערבי והמוסלמי, ובאופן שאפתני יותר גם בזירה הגלובלית. ריאד, אבו דאבי ודוחא מבקשות להסיר את הספקנות והזלזול שמאפיינות לרוב את השיח עליהן ולהוכיח כי הן אינן נחותות מוסרית או תרבותית ממדינות אחרות, בפרט בעולם המערבי, אשר

- Abu Dhabi Media Office (2024, July 11). *Sheikh Zayed Grand Mosque ranks 1st in Middle East for top attractions and 3rd globally for cultural and historical experiences in TripAdvisor report 2024*. <https://tinyurl.com/4dutyxk>
- AlGhoul, R., & Esmail, E. (2024, May 8). *UAE Media Council, Google News Initiative launch training programme for media professionals*. WAM. <https://tinyurl.com/2tuv6w37>
- Al Qahtani, M.M., & AL-Thani, D.M. (2021, July). *Qatar's policy and experience in mediation and dispute settlement*. *Siyasat Arabiya*, 51 [Arabic]. <https://tinyurl.com/4sksm3v>
- Al-Tamimi, N., Amin, A., & Zarrinabadi, N. (2023). *Qatar's nation branding and soft power: Exploring the effects on national identity and international stance*. Springer Nature.
- Ammagui, N. (2024, February 12). *Wusum Gallery provides a fresh perspective on Doha's art scene*. The Arab Gulf States Institute in Washington. <https://tinyurl.com/yr3ppc58>
- Antwi-Boateng, O. (2013). The rise of Qatar as a soft power and the challenges. *European Scientific Journal*, 9(10), 39-51. <https://tinyurl.com/ys3vka26>
- Antwi-Boateng, O., & Alhashmi, A.A. (2022). The emergence of the United Arab Emirates as a global soft power: Current strategies and future challenges. *Economic and Political Studies*, 10(2), 208-227. <https://doi.org/10.1080/20954816.2021.1951481>
- Arab News (2024, January 26). *Riyadh sees burgeoning local music scene years after restrictions lifted*. <https://arab.news/53nq8>
- Arnold, N. (2022, September 12). *Outsourced to Qatar: A Case Study of Northwestern University--Qatar*. National Association of Scholars. <https://tinyurl.com/572zptmb>
- Baycar, H., & Rakipoglu, M. (2022). The United Arab Emirates' religious soft power through Ulema and organizations. *Religions*, 13(7), 646. <https://doi.org/10.3390/rel13070646>
- Berni, H.M.E. (2023). the power paradigm of the king Salman period: Building a Saudi soft power? *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies*, 17(2), 190-200. <https://doi.org/10.1080/25765949.2023.2231251>
- Berrien, H. (2024, August 9). *Columbia university anti-Israel groups call for total eradication of Western civilization*. The Daily Wire. <https://tinyurl.com/4zbswddf>
- Bianco, C., & Sons, S. (2023). More than a game: Football and soft power in the Gulf. *The International Spectator*, 58(2), 92-106. <https://doi.org/10.1080/03932729.2023.2196810>
- Brannagan, P.M., & Giulianotti, R. (2017). Soft power and soft disempowerment: Qatar, global sport and football's 2022 World Cup finals. In J. Grix (ed.), *Leveraging Mega-Event Legacies* (pp. 89-105). Routledge.
- Cafiero, G., & Alexander, K. (2020, March 9). *Qatar's soft power sports diplomacy*. Middle East Institute. <https://tinyurl.com/2chxen5u>
- Carosella, V.R. (2022). *Football as soft power: The political use of football in Qatar, the United Arab Emirates, and the Kingdom of Saudi Arabia*. The Aga Khan University. <https://tinyurl.com/srwa9946>

ד"ר יואל גוז'נסקי הוא חוקר בכיר, ראש תוכנית המפרץ במכון למחקרי ביטחון לאומי, וכן עמית בכיר (לא תושב) ב-Middle East Institute, ארה"ב. גוז'נסקי שירת במל"ל וייעץ למשרדי ממשלה וגופים שונים, עמית לשעבר באוניברסיטת סטנפורד וזוכה פרס פולברייט. yoelg@inss.org.il

אילן זלאיט הוא חוקר (עמית ניובאואר) בתוכנית מדינות המפרץ במכון למחקרי ביטחון לאומי, דוקטורנט בבית הספר להיסטוריה באוניברסיטת תל אביב ועמית מחקר במרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. בטרם הצטרף למכון עבד בתחום הייעוץ הגיאופוליטי לגורמים שונים בארץ ובעולם, בהם גופי ביטחון וחברות מסחריות. ilanz@inss.org.il

מקורות

- ינטר, א' וגוז'נסקי, י' (2020, 3 בספטמבר). **האסלאם בשירות השלום: הרבדים הדתיים של 'הסכם אברהם'**. מבט על, 1379, <https://tinyurl.com/27urv3m9>. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Cherkaoui, T. (2014). Al Jazeera's changing editorial perspectives and the Saudi-Qatari relationship. *The Political Economy of Communication*, 2(1), 17-32. <https://tinyurl.com/ycxvmw7a>
- Cherkaoui, T. (2018). Qatar's public diplomacy, international broadcasting, and the Gulf Crisis. *Rising Powers Quarterly*, 3(3), 127-149. <https://tinyurl.com/yc5658sa>
- Corrucci, D. (2013, February 16). *Qatar: Football as soft power*. Columbia Political Review. <https://tinyurl.com/37wbdxne>
- Dema, V. (2023). The soft power of Russia. *Knowledge International Journal*, 58(1), 221-226. DOI: <https://doi.org/10.35120/kij5801221d>
- Denisyuk, Y. (2024, March 27). *AlUla: The Middle East's once-inaccessible ancient wonder*. BBC. <https://tinyurl.com/5n7pach3>
- Diwan, K. (2021). Clerical associations in Qatar and the United Arab Emirates: Soft power competition in Islamic politic. *International Affairs*, 97(4), 945-963. DOI: [10.1093/ia/iab083](https://doi.org/10.1093/ia/iab083)
- Dorsey, J. (2024, July 9). *Gulf investment in European soccer becomes a hot potato*. Wilson Center. <https://tinyurl.com/4ejt4fhe>
- Dubinsky, Y. (2024). Clashes of cultures at the FIFA World Cup: Reflections on soft power, nation building, and sportswashing in Qatar 2022. *Place Branding and Public Diplomacy*, 20(2), 218-231. DOI: [10.1057/s41254-023-00311-8](https://doi.org/10.1057/s41254-023-00311-8)
- Elkahlout, G., & Milton, S. (2023). The evolution of the Gulf states as humanitarian donors. *Third World Quarterly*, 1-20. <https://doi.org/10.1080/01436597.2023.2229742>
- England, A., & Kerr, S. (2018, December 12). Universities challenged: Scrutiny over Gulf money. *Financial Times*. <https://tinyurl.com/mtynh23r>

- Fenton-Harvey, J. (2019, August 28). *Saudi Arabia and the UAE fund academia with generous donations*. Campus Watch. <https://tinyurl.com/yckukfy7>
- Fipp (2017, January 26). *A look at AJ+ — Al Jazeera's unique approach to engaging with millennials*. <https://tinyurl.com/r9ydp2ec>
- Global Soft Power Index (n.d.). Brand Finance. <https://tinyurl.com/2uxmaun2>
- Goddard, B. (2022, August 24). *Saudi Arabia want Olympic Games*. Mirror. <https://tinyurl.com/y7btn5n6>
- Grim, R. (2017, August 9). *Gulf government gave secret \$20 million gift to D.C. think tank*. The Intercept. <https://tinyurl.com/ye762nm9>
- Gronlund, M. (2024, January 26). *Top art exhibitions in the UAE and Saudi Arabia to see this spring*. The National. <https://tinyurl.com/3h382bb4>
- Hilotin, J. (2020, November 5). *Content powerhouse: Dubai Media City marks 20 years*. Gulf News. <https://tinyurl.com/4kpk6eb8>
- Hodgetts, R. (2024, January 3). *Why Saudi Arabia's Red Sea coast could be the next big luxury tourism destination*. CNN Travel. <https://tinyurl.com/mr2296za>
- Hoffman, J. (2023, April 11). *The Arab autocrat's new religious playbook*. Foreign Policy. <https://tinyurl.com/59c8tj4h>
- Jepperson, R.L., Wendt, A., & Katzenstein, P.J. (1996). Norms, identity, and culture in national security. In P.J. Katzenstein (Ed.), *The culture of national security: Norms and identity in world politics* (pp. 33-75). Columbia University Press.
- Kessous, M. (2011, June 27). *Sports as diplomacy: How small Gulf countries use big sports to gain global influence*. TIME.
- Khatri, S. (2013, December 23). *Rand and Qatar Foundation officially part ways after 10 years*. Doha News. <https://tinyurl.com/29p6mcx9>
- Lipton, E., Williams, B., & Confessore, N. (2014, September 6). *Foreign powers buy influence at think tanks*. The New York Times. <https://tinyurl.com/5ahzc9pv>
- Mandaville, P. (2022). *Wahhabism and the world: Understanding Saudi Arabia's global influence on Islam*. University of Oxford Press.
- Monier, E. (2024). *Religious tolerance in the Arab Gulf states: Christian organizations, soft power, and the politics of sustaining the "family-state" beyond the rentier model*. *Politics and Religion*, 17(1), 22-39. DOI: <https://doi.org/10.1017/S175504832300007X>
- Morse, B., & Lewis, A. (2022, June 10). *Saudi money, blockbuster names and a unique format: everything you need to know about the LIV golf series*. CNN. <https://tinyurl.com/2hcexvy2>
- Nair, S. (2017, December 8). *Introducing postcolonialism in international relations theory*. E-International Relations. <https://tinyurl.com/2fakmvhe>
- Nye, J.S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. Public Affairs.
- Nye J.S. (2008). *Public diplomacy and soft power. The annals of the American academy of political and social science*, 616(1), 94-109. <https://doi.org/10.1177/0002716207311699>
- Nye, J.S. (2011). *The future of power*. Public Affairs.
- Pecquet, J. (2015, October 5). *Gulf-funded think tank to make Capitol Hill debut*. Al-Monitor. <https://tinyurl.com/2xnvwnwne>
- Peterson, J.E. (2006). *Qatar and the world: Branding for a micro-state*. *The Middle East Journal*, 60(4), 732-748. DOI: [10.3751/60.4.15](https://doi.org/10.3751/60.4.15)
- Proctor, R.A. (2024, March 13). *Saudis transform the Kingdom through public art*. The Arab Gulf States Institute in Washington. <https://tinyurl.com/2pet34sx>
- Quitaz, S. (2024, June 18). *Al Jazeera – Feeding the Muslim Brotherhood's political agenda to the Arab world*. Jerusalem Center for Public Affairs. <https://tinyurl.com/wyufnty4>
- Quinn, C. (2021, October 8). *Saudi Arabia's soft power play*. Foreign Policy. <https://tinyurl.com/y2j8wcf>
- Roberts, D.B. (2019). *Reflecting on Qatar's "Islamist" soft power* (pp. 6-7). Brookings Institution. <https://tinyurl.com/2rzurfd>
- Romano, F. (2022, December 30). *Cristiano Ronaldo completes deal to join Saudi Arabian club Al Nassr*. The Guardian. <https://tinyurl.com/mvdkywf>
- Rosen, A. (2023, November 29). *What Yale has in common with Hamas*. Tablet. <https://tinyurl.com/3fbk4na4>
- Salman, O. (2021, February 3). *Will Qatar's relationship with the Muslim Brotherhood change after the Gulf reconciliation?* Fikra Forum. <https://tinyurl.com/44anbc7c>
- Saudi Vision 2030 (n.d.). <https://tinyurl.com/3vvxst8y>
- Sean, I. (2022, February 2). *Qatar looking to use World Cup as springboard for 2036 Olympics bid*. The Guardian. <https://tinyurl.com/2s4xvbf>
- Shafi, N. (2021, July 1). *New era of climate action in the Middle East*. World Economic Forum. <https://tinyurl.com/4s9znc8u>
- Shambaugh, D. (2013). *China goes global: The partial power*. Oxford University Press.
- Shareef, A. (2024, May 30). *Dismantle the knowledge systems that enable genocide*. Al Jazeera. <https://tinyurl.com/54xx38bx>
- Søyland, H.S., & Moriconi Bezerra, M. (2022). *Qatar's multi-actors sports strategy: Diplomacy, critics and legitimisation*. *International Area Studies Review*, 25(4), 354-374. DOI: [10.1177/22338659221120065](https://doi.org/10.1177/22338659221120065)
- The Star (2022, November 27). *Beyond football, Qatar is using cultural soft power to impress the world*. <https://tinyurl.com/mhfxyea>
- UAE Government. (2017, updated 2022, November 23). *The UAE soft power strategy*. <https://tinyurl.com/mr2dtsxu>
- Ullah, A. (2024, August 1). *UK's St Andrews university fires rector from governing body for Israel criticism*. Middle East Eye. <https://tinyurl.com/2uws6mh>
- UN Tourism. (latest update 2024, July 22) *Global and regional tourism performance*. <https://tinyurl.com/y8czpv24>
- Weinberg, J. (2017, August 23). *Qatar's activist foreign policy and the 2022 World Cup*. *Middle East Economy*, 7(7). Moshe Dayan Center. <https://tinyurl.com/2we7eves>

הערות

¹ המחברים מבקשים להודות לד"ר מרתה פורלן על סיועה הרב במחקר ובכתיבת הטיוטה הראשונה למאמר זה.

² איחוד האמירויות הודיעה ב־2017 על השקת גוף ממשלתי בשם 'המועצה לעוצמה רכה', האמון על האסטרטגיה הלאומית בנושא (UAE Government, 2022). קיומה ועיקריה של האסטרטגיה הלאומית להשגת עוצמה רכה בקטר הוזכרו במאמר שפרסם ב־2021 מכון דוחא, שהוא גוף מחקר ממשלתי קטרי (Al Qahtani & AL-Thani, 2021). ערב הסעודית לא הציגה את העוצמה הרכה כיעד מפורש, אך השגתה מגולמת במידה רבה ב'חזון 2030' לעתיד הממלכה שהוצג ב־2016, אשר כמה מסעיפיו מתכתבים

עם אסטרטגיות העוצמה הרכה של האמירויות ושל קטר (Saudi Vision, n.d.).

³ על השפעתה הכבירה של רשת אל-ג'זירה על השיח הפוליטי בעולם הערבי, בפרט סביב אירועי האביב הערבי, ראו פרסומים אלו:

Abdelmoula, E. (2015). *Al Jazeera and democratization: The rise of the Arab public sphere*. Routledge; Cherribi, S. (2017). *Fridays of rage: Al Jazeera, the Arab Spring, and political Islam*. Oxford University Press.

האותות שהוחמצו והובילו להפתעה אסטרטגית: מהומות ערביי ישראל ב־2021

אבנר ברנע

המרכז לחקר הביטחון הלאומי – אוניברסיטת חיפה

דוקטרינת הביטחון של ישראל התבססה במקורה על איומים חיצוניים, ואלה השפיעו על עיצוב תפיסת הביטחון הלאומי שלה. חששות אלו פינו את מקומם בעשורים האחרונים לאיומים חדשים על הביטחון הלאומי של ישראל, הפעם פנימיים. כך למשל האינתיפאדה השנייה באוקטובר 2000, שהחלה בשטחים הפלסטיניים (יהודה, שומרון ועזה) אך לאחר מכן גלשה לישראל, הפתיעה מאוד את המערכת הביטחונית והמדינית. מצב דומה התרחש במאי 2021, על רקע תנאים מתוחים מאוד בירושלים והרקטות ששוגרו מרצועת עזה לעבר ערי ישראל. התפרצות האלימות הפתאומית בתוך תחומי הקו הירוק הייתה שוב הפתעה אסטרטגית לממשלת ישראל ולמערכת הביטחון שלה. אירועי מאי 2021 מאפשרים לנו לבחון ולהסביר את הדינמיקה של ההפתעה האסטרטגית מזוויות שונות, הן פנימיות (פלסטינים תושבי ירושלים ואזרחים ישראלים פלסטינים) והן חיצוניות (חמאס והג'האד האסלאמי בעזה). מאמר זה בוחן גם כיצד הפתעות אסטרטגיות עשויות לנבוע מבעיות פנים אחרות ומתייחס לאתגר של הערכת אותות בלתי מובהקים באופן שיאפשר התרעה מוקדמת ככל האפשר למקבלי ההחלטות.

מילות מפתח: מודיעין מסכל, סיכול חתרנות, שב"כ, הפתעה אסטרטגית, אותות חלשים, ישראל, פלסטינים, הפתעה צפויה, הפתעה מפוזרת

מבוא

ההערכה הכללית בישראל הייתה כי האירוע היה חד־פעמי (פלדמן, 2001).

חלפו יותר משני עשורים עד להתפרצות הגדולה הבאה של מהומות בקרב ערביי ישראל. במאי 2021 התרחש רצף של תקריות אלימות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל במספר ערים. המהומות בירושלים פרצו על רקע תסיסה שהתגברה במהלך חודש הרמדאן והביאה לעימותים בין מתפללים מוסלמים לשוטרים בהר הבית (Ben Menachem, n.d.). חמאס, תנועת ההתנגדות האסלאמית הפלסטינית בעזה, שיגר אז אולטימטום לישראל לפנות את כוחותיה מהר הבית ומשכונת שיח' ג'ראח במזרח ירושלים. האולטימטום פג ב־9 במאי, שהיה גם יום ירושלים, וחמאס שיגר מטח רקטות מרצועת עזה לעבר אזור ירושלים וערים נוספות. בתגובה פתחה ישראל במבצע שומר החומות ותקפה יעדי חמאס בעזה. בליל ה־10 במאי החלו הפרות הסדר להתפשט מירושלים לערים נוספות בישראל

המתיחות ששררה בשטחי יהודה שומרון ועזה מאז כיבושם בידי ישראל ב־1967 לא השפיעה על היחסים בין יהודים לערבים בתוך ישראל במשך יותר משלושה עשורים. כך היה גם במהלך האינתיפאדה הראשונה ב־1987. לעומת זאת, האינתיפאדה השנייה שפרצה בהפתעה באוקטובר 2000 גררה הסלמה מהירה ועצימה, שהשפיעה ישירות על היחסים בתוך תחומי הקו הירוק (בן ארי, 2020; לביא, 2010). המהומות חצו במהירות את גבולות '67 וישראל הופתעה מהסולידריות האקטיבית של ערביי ישראל עם הפלסטינים בשטחים (המרכז למורשת המודיעין, ל"ת). המהומות שחוללו ערביי ישראל נמשכו יותר משבוע ימים והיו הקשות ביותר מאז קום המדינה ב־1948. זו הייתה הפתעה אסטרטגית מבחינת הממשלה, צה"ל ובייחוד השב"כ (זקן, 2021; מבקר המדינה, 2022), והיה קושי להחזיר את השקט ולשוב לסטטוס קוו (Barnea, 2022). כשהסדר הושב לבסוף,

אתגרי ביטחון הפנים של ישראל

המיעוט הערבי בישראל מונה כשני מיליון איש, שהם כ־20 אחוזים מכלל אוכלוסיית המדינה. רובם (83 אחוזים) מוסלמים סונים המתגוררים בכל רחבי ישראל, בעיקר בצפון, אך גם בדרום ובמזרח הארץ. ערים יהודיות אחדות בישראל מכונות "ערים מעורבות" וביניהן ירושלים, יפו, חיפה, עכו, רמלה, לוד, מעלות תרשיחא ונוף הגליל, שכן יש בהן שיעור ניכר של תושבים ערבים. כמה דוגמאות: הערבים מהווים 30 אחוזים מ־81 אלף התושבים בלוד, 33 אחוזים מ־60 אלף תושבי יפו (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2021) ו־33 אחוזים מ־50 אלף התושבים בעכו. הערבים בערים המעורבות הללו סובלים מתנאי מגורים ירודים, ממעמד סוציאקונומי נמוך ומאפליה במדיניות הדיור (Shmaryahu-Yaron, 2022).

האיום האסטרטגי הפנימי על מדינת ישראל מעלה את השאלה אם תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל עודנה מתאימה למצבים מורכבים שבהם ישראל מותקפת בזמנית מבית ומחוץ, כפי שקרה במהומות במאי 2021.

ניתן לייחס את המתח בין יהודים לערבים בישראל לשתי סיבות עיקריות. הראשונה היא טינה מצד הערבים עוד מימי מלחמת העצמאות ב־1948, שבמהלכה נעקרו רוב הערבים הפלסטינים מבתיים לצמיתות. הסיבה השנייה היא הזדהות של הערבים בישראל עם כחמישה מיליון הערבים הפלסטינים המתגוררים בעזה (שישראל הסיגה ממנה את כוחותיה ב־2005) וביהודה ושומרון, שנמצאים תחת כיבוש צבאי ישראלי מאז 1967. בשנים האחרונות הרחיב המיעוט הערבי בישראל את השפעתו הפוליטית, בעיקר על ידי הגדלת הייצוג בכנסת. עם זאת חוק הלאום (חוק־יסוד: מדינת ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, 2018; Wootkliff, 2018), הקובע שישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי ומעגן את הזהות היהודית של המדינה בחוק יסוד, הגביר באופן דרמטי את רגשי הניכור של הערבים. האיום האסטרטגי הפנימי על מדינת ישראל מעלה את השאלה אם תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל עודנה מתאימה למצבים מורכבים שבהם ישראל מותקפת בזמנית מבית ומחוץ, כפי שקרה במהומות במאי 2021.

הערות אחדות בנוגע לתולדות תפיסת הביטחון הלאומי של ישראל, החיוניות להבנת הרקע למתח הנוכחי בין היהודים לערבים בארץ: באוגוסט 1953 פרש מהפוליטיקה דוד בן־גוריון, אז ראש הממשלה ושר הביטחון, והקדיש את זמנו ללימוד צורכי הביטחון

ובהן עכו, לוד, יפו ורמלה – ערים מעורבות שתושביהם יהודים ומוסלמים חיים בהן בשכנות. המהומות נמשכו עשרה ימים עד להשבת הסדר על כנו. בדומה לאירועי האינתיפאדה השנייה, כאשר המהומות חצו במהירות את הקו הירוק לתוך ישראל, גם הפעם הופתעו השב"כ ומערכת הביטחון הישראלית.

המאמר מורכב משלושה חלקים עיקריים: בחלק הראשון מוצג דיון באתגרי ביטחון הפנים של ישראל, נבחנות ההפתעות האסטרטגיות הקשורות לביטחון הפנים ומובא מחקר על היבטי המודיעין המסכל הרלוונטיים למקרה הנדון (ברנע, 2020). החלק השני עוסק בקשיים בהערכת האווירה והתחושות בקרב המיעוט הערבי הישראלי כלפי מדינת ישראל, כולל כוונותיהם לשנות את הסטטוס קוו הפנימי. החלק השלישי והאחרון בוחן את המודיעין שהיה זמין קודם לפרוץ המחאות ההמוניות במאי 2021, ואת מה שניתן היה לעשות כדי לבלום אותן כבר בשלבים הראשונים.

הערה מתודולוגית חשובה: חקר המהומות במאי 2021 נעשה תוך שימוש בשתי גישות תאורטיות חלופיות. לפי גישה אחת הן נחקרו כהפתעה מפוזרת (Barnea, 2019), שהיא תופעה ספונטנית המתפתחת בהדרגה ומפתיעה את הממסד הביטחוני והמדיני כשהיא מתרחשת. לפי גישה אחרת אירועי מאי נחקרו כהפתעה צפויה (Watkin & Bazerman, 2003), וזאת בשל "האותות החלשים" שהצטברו, אך נראה שלא זכו לתשומת לב. בחינת אירועי מאי 2021 כשני סוגים שונים של הפתעה היא חידוש מהותי שמציע מאמר זה. המאמר דן גם באתגר של זיהוי אותות חלשים (Ansoff, 1975; Schoemaker & Day, 2009; Wohlstetter, 1962) וביכולת לפרש אותם בשלב מוקדם ככל האפשר כדי למנוע התקפה בלתי צפויה. נטען כי על השב"כ לשקול מחדש את מערכות ההתרעה המוקדמת שלו, בשל האפשרות של חתרנות פוליטית רחבת ממדים וקיצונית שעלולה להיקשר לטרור במצב ביטחוני מורכב. יש צורך בפיתוח יכולות מיוחדות כדי להבין בצורה טובה יותר את התנודות בסנטימנט הסמוי, שמקורן הן בתסכול עמוק והן בתחושת ניכור של חלקים גדולים באוכלוסייה הערבית בישראל.

מאמר זה מתייחס לאירועים שהתרחשו עד אוגוסט 2023 ועד בכלל, כלומר לפני שחמאס פרץ את הגבול בנגב המערבי וטבח וחסף אזרחים ישראלים ואחרים ב־7 באוקטובר 2023. ואולם נושא הקושי של ארגוני המודיעין בהתמודדות עם הפתעות אסטרטגיות רלוונטי בצורה מצמררת למתקפת חמאס, שהתרחשה שנתיים וחצי לאחר האירועים הנדונים במאמר זה.

והממשלה תתהה כיצד יכלה להיות כה עיוורת (Walter, 2022). לכן האתגר טמון באיתור מוקדם של האיומים ובליתמם בהקדם האפשרי. חשוב לציין שהניתוח של וולטר אינו מביא בחשבון שימוש בתאוריית האותות החלשים – אותות שעשויים לספק לסוכנויות המודיעין התרעה מוקדמת מפני מהומות אזרחיות.

כמו בדמוקרטיה מערבית אחרות, גם בישראל שירות ביטחון כללי (שב"כ) הוא האחראי על תחום המודיעין המסכל. מאז תחילת שנות ה־50 השב"כ אחראי על פעולות מודיעין מסכל כמו סיכול טרור, ריגול נגדי וסיכול פעילות חתרנית. עם חקיקת חוק שירות הביטחון הכללי התשס"ב-2002 ניתן לכך תוקף משפטי רשמי בסעיפים 7 (א) ו־(ב), שקבעו כי: "השירות מופקד על שמירת ביטחון המדינה, סדרי המשטר הדמוקרטי ומוסדותיו, מפני איומי טרור, חבלה, חתרנות, ריגול וחשיפת סודות מדינה" (חוק שירות הביטחון הכללי, 2002). ניתוח השוואתי של ארגוני מודיעין מסכל במדינות דמוקרטיות מערביות אחרות מעלה כי תחומי האחריות של השב"כ הם הרחבים ביותר (Barnea, 2017).

חוק שירות הביטחון הכללי משנת 2002 מציין את תפקיד השב"כ במניעת חתרנות, אולם מונח זה אינו מוגדר בצורה ברורה דיה, וכך הדלת נותרת פתוחה לפרשנות של השב"כ עצמו בהגדרת אנשים וארגונים כ"חתרנים" ללא אישור מאף גורם אחר. התוצאה היא שימוש נרחב בכלים סמויים שניתנו לשב"כ במטרה להגן על ביטחון המדינה, לרבות האזנות סתר (ללא פיקוח שיפוטי) וגישה חופשית יחסית לנתוני תקשורת. למרות שהשב"כ עוסק בעיקר במאבק בטרור ובריגול נגדי, סוגיית הגדרת החתרנות הפכה נושא לדיון ציבורי בשל הסכנה שהמשטר יוכל לנצל את סמכויות השב"כ באופן שעלול לסכן את הערכים הדמוקרטיים (מרגלית, 2018).

מבט מקרוב על הפתעות אסטרטגיות ומודיעין מסכל

פרוץ מהומות אוקטובר 2000

למרות שכחצי שנה לפני פרוץ המהומות היו אזהרות על המצב הנפיץ בקרב ערביי ישראל, הן לא מנעו מראש האופוזיציה דאז אריאל שרון לעלות להר הבית ב־28 בספטמבר 2000. הביקור באתר המוסלמי הקדוש אל־אקצא נתפס על ידי הפלסטינים כפרובוקציה והצית את האינתיפאדה השנייה, שהתפשטה במהירות ביהודה ושומרון ובעזה. משם היא גלשה אל מעבר לתחומי הקו הירוק ולתוך ישראל והביאה להפגנות ולמהומות של ערבים ישראלים בכל רחבי הארץ (לביא, 2010; Barnea, 2023). האירועים הראשונים שנודעו בשם 'אירועי אוקטובר 2000' נמשכו כשבוע, ובמהלכם נהרגו

של ישראל. הוא כתב: "בדיקה זו מחייבת לשכוח כאילו מה שיודעים מכבר ולהסתלק מדעות קדומות" (זיו־אב 2023). התוצאה הייתה מסמך בן 18 עמודים שהובא בפני הממשלה ומשמש עד היום בסיס לתפיסת הביטחון של ישראל. בין עקרונותיו ניתן לציין את העברת המלחמה לשטח האויב, שמירה על צה"ל כצבא העם (עיקר כוחותיו מורכבים ממילואים) ונטילת יוזמה מייד עם תחילתה של מלחמה (הרכבי, 1999). תפיסה ביטחונית זו גובשה על מנת להתמודד עם האיום ששרר בשנת 1953 והתייחס להתקפת קואליציה ערבית בכמה חזיתות. באותה עת היה צורך בתגובה שתיתן מענה הולם לאיום זה (Bar-Joseph, 2000). יצוין כי התפיסה הביטחונית של בן־גוריון לא הייתה מוגבלת לתחום הצבאי אלא התייחסה גם לסוגיות ביטחוניות בתחומי פנים כגון חברה, כלכלה, מדע וטכנולוגיה (שלח, 2015).

חוק שירות הביטחון הכללי משנת 2002 מציין את תפקיד השב"כ במניעת חתרנות, אולם מונח זה אינו מוגדר בצורה ברורה דיה, וכך הדלת נותרת פתוחה לפרשנות של השב"כ עצמו בהגדרת אנשים וארגונים כ"חתרנים" ללא אישור מאף גורם אחר.

ל"משולש הביטחון" של בן־גוריון, המורכב מהרתעה, התרעה והכרעה, נוסף ב־2006 מרכיב רביעי על ידי ועדת מרידור – הגנה. הוועדה בראשות חבר הכנסת דאז דן מרידור מונתה על ידי ראש הממשלה אריאל שרון במטרה לעדכן את הפרדיגמה הביטחונית של ישראל. ואולם דוח מרידור לא התייחס לאתגרי ביטחון הפנים של ישראל, ובסקירה של דוח הוועדה משנת 2017 במלאת עשור להגשתו ציינו המחקרים כי חלק ניכר מעקרונות הביטחון הלאומי נותרו רלוונטיים, אולם יש צורך חיוני בניתוח ביטחון לאומי מעודכן ורלוונטי שינוסח בהקדם האפשרי (מרידור ואלדדי, 2019).

הנקודה החשובה שיש להתעכב עליה היא שתפיסת הביטחון הלאומי של ישראל אינה כוללת מצבים פנימיים כמו למשל מלחמת אזרחים. פרופ' ברברה וולטר, מומחית אמריקאית במדע המדינה שמחקרה מקיף מספר מדינות, סבורה שמלחמת אזרחים כיום לא תהיה דומה בשום צורה למלחמת האזרחים האמריקאית במחצית השנייה של המאה ה־19, או של רוסיה או ספרד בשנות ה־20 וה־30 של המאה ה־20, בהתאמה. היא מזהה גורמי סיכון מכריעים ובהם הידרדרות הדמוקרטיה, פילוג ופוליטיקה של טינה. לדברי וולטר, מלחמת אזרחים תחל במעשי אלימות וטרור ספורדיים שיקבלו תאוצה באמצעות הרשתות החברתיות. היא תפתח בחשאי

סחיפת יותר ויותר מתונים לביצוע הפרות סדר אלימות (ועדת אור, 2003, שער ראשון, פרק א', סעיף 193).

הערכה זו נתמכה על ידי בכיר לשעבר בשב"כ, שהודה כי המהומות היו הפתעה מוחלטת: "עצרנו אינסוף אנשים שלא לצורך, זה לא תרם דבר" (הראל, 2022).

אחד הממצאים החשובים של הוועדה היה שהשב"כ קיבל אזהרות על סיכוי למהומות נרחבות כבר במאי 2000, עקב הקצנה בקרב ערביי ישראל, אך הוא לא שיתף את גורמי הביטחון הישראליים באזהרה.

דוח ועדת אור דן באפליה כלפי ערבים בישראל מצד מוסדות המדינה, שהביאה לתחושת מצוקה קשה בקרבם. "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים. חוסר השוויון תועד במספר רב של סקרים ומחקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין ובהחלטות הממשלה וכן מצא את ביטויו בדו"חות מבקר המדינה ובמסמכים רשמיים אחרים" (ועדת אור, 2003, שער ראשון, פרק א', סעיף 19). באלה נכללו אי-שוויון בהקצאת קרקעות, אפליה בתקציבי הרשויות המקומיות ליישובים ערביים, שיעורי תעסוקה נמוכים בשירות המדינה, תסכול במישור הפוליטי ושיעורי עוני ואבטלה גבוהים מהמוצע הארצי. הוועדה ציינה גם את המסרים המסלימים שנשמעו ממנהיגי המגזר הערבי בישראל, אשר תרמו לעלייה במתיחות בין ערבים ליהודים ובהמשך הובילו לפרוץ המהומות.

בעקבות התפרצות האלימות באוקטובר 2000 התמקדה משטרת ישראל בהגנה ובהרגעת הרוחות, אך התקשתה בכך מכיוון שכפי שציינה ועדת אור, לא הייתה התרעה מוקדמת מצד השב"כ, שהוא הגוף האחראי על מניעת טרור וחתרנות פוליטית. המשטרה לא הייתה מוכנה, ורמת האלימות באזורים מסוימים בארץ ובעיקר בצפון הייתה גבוהה והערימה קשיים על השבת השקט והחזרה לסטטוס קוו (Barnea, 2017). הוועדה הצביעה על הפוטנציאל להתקוממות אזרחית בתוך תחומי הקו הירוק עקב התפתחויות בתוך ישראל או בשטחים (Barnea, 2017). בעקבות ממצאיה החליטה הממשלה כי באחריות השב"כ לאסוף מידע מודיעיני שימנע החמרה בסנטימנט של ערביי ישראל, שעלול להוביל לתסיסה ולחתרנות לאומנית אלימה. משטרת ישראל, לעומת זאת, תהיה אחראית על איסוף והערכת מודיעין בנוגע לסדר הציבורי שאינו קשור לפעילות לאומנית (מבקר המדינה, 2022).

13 אזרחים ערבים ואזרחי יהודי אחד (ועדת אור, 2003). הדבר היה בגדר הפתעה אסטרטגית לממשלה, שהתקשתה להשתלט על המהומות. האינתיפאדה השנייה שהחלה אז נמשכה עד שנת 2005 התרכזה אומנם בשטחים הכבושים, אולם במהלכה נהרגו יותר מ-1,000 ישראלים בפיגועי טרור שביצעו פלסטינים משני עברי הקו הירוק. בתקופה זו כשל השב"כ בניסיונותיו למנוע רבים מהפיגועים נגד מתנחלים וחיילי צה"ל, הן בתוך ישראל והן בשטחים. רק לאחר מבצע חומת מגן (2002) ובניית גדר הביטחון (או גדר ההפרדה, 2002-2006) בין ישראל ליהודה ושומרון חלה ירידה משמעותית בפיגועים.

בנובמבר 2000 הקימה הממשלה את ועדת אור, במטרה לחקור את גל ההפגנות והמחאות של ערביי ישראל באוקטובר 2000, שפרץ מתוך סולידריות עם הפלסטינים תושבי יהודה ושומרון והתפתח בהמשך לאינתיפאדה השנייה. אחד הממצאים החשובים של הוועדה היה שהשב"כ קיבל אזהרות על סיכוי למהומות נרחבות כבר במאי 2000, עקב הקצנה בקרב ערביי ישראל, אך הוא לא שיתף את גורמי הביטחון הישראליים באזהרה (ועדת אור, 2003). ראש מרחב צפון של השב"כ העיד בפני הוועדה כי לפני התפשטות המהומות לתוך גבולות ישראל באוקטובר 2000 העריך השב"כ כי קיים "תסכול מתמשך במגזר הערבי נוכח המצוקה הכלכלית [...] לצד טענות לקיפוח, הזנחה ו'דחיקה לשולים' מצד השלטונות, שאינם עושים די, לדעתם, לפתור את בעיות היסוד של המגזר הערבי [...] מצב זה יצר ניכור מהמדינה עד כדי דה לגיטימציה שלה, בחוגים מסוימים במגזר הערבי" (ועדת אור, 2003, שער ראשון, פרק א', סעיף 29). ועדת אור חשפה כי ב-26 בספטמבר 2000 הציג מסמך שהופק על ידי המועצה לביטחון לאומי (המל"ל), הגוף המרכזי לתיאום הביטחון הלאומי בישראל, פרשנות שונה על סמך מידע שהתקבל מהשב"כ וחזה נכון את ההתפתחויות. מסמך המל"ל קבע כי:

פעילויות אזרחי ישראל הערבים, עשויות לשאת אופי דומה, אך בעוצמה גבוהה יותר, לפעילויות שננקטו על ידיהם בעתות המשבר הקשות של תקופת האינתיפאדה [...] תגובת ישראל לפעילות הפלסטינית [עלולה להביא] תגובת-נגד פלסטינית, הסלמה והתרחבות רבתי של פעולות איבה ב'שטחים' [...] [ואלו] עשויות להעצים את אופי המחאות/פעילויות של ערביי ישראל; וככל שייירבו נפגעים פלסטינים, כן תגבר עוצמת התנגדות ערביי ישראל, וזאת תוך

הקושי להעריך הלכי רוח וכוונות של אוכלוסיות מיעוטים

ערביי ישראל מאז אירועי אוקטובר 2000

בשנים שלאחר אירועי אוקטובר לא יושמו ההמלצות החשובות של ועדת אור (שדה, 2010), ואין כל עדות לכך שהממשלה המשיכה לדון בנושא. הממשלה התנהגה כאילו האפשרות להישנות המהומות והחתרנות הפוליטית הייתה בסבירות נמוכה, וייתכן שגישה זו הובילה להפתעה האסטרטגית של מהומות מאי 2021.

בשנים שקדמו ל-2021 זוהתה במגזר הערבי מגמה של החרפת הביקורת נגד מדינת ישראל. למשל, סקר דעת קהל שנערך בשנת 2006 על ידי המכון למחקר ע"ש הרי"ס' טרומן למען קידום השלום באוניברסיטה העברית בירושלים והמרכז הפלסטיני למחקר מדיניות וסקרים ברמאללה (PSR) העלה כי במהלך מלחמת לבנון השנייה ערבים אזרחי ישראל תמכו בחזבאללה (מצא, 2016, עמ' 49; נחמיאס, 2006). הביקורת שלהם, שלעיתים האשימה את ישראל בפשעי מלחמה, נתפסה בעיני היהודים כעדות להיותם אויב המבקש להשמיד את ישראל. עם זאת מצבם של ערביי ישראל כנראה מורכב יותר, וכפי שהחוקר סמי סמוחה כותב, המלחמה חשפה לא רק את המחויבות של ערביי ישראל כלפי פלסטינים וערבים אלא גם את זהותם הישראלית. הם היו חשופים לטילי חזבאללה ונפגעו מהם בדיוק כמו שאר תושבי חיפה והצפון, והם ציפו לעזרה וקיבלו אותה משירותי ההצלה, כמקובל בישראל (סמוחה, 2013). יורם כהן, ראש השב"כ לשעבר, טען בהרצאה סגורה בתל אביב כי ערבים ישראלים היו מעורבים בשלושה פיגועים בשנת 2011:

מספר המעורבים בטרור אינו גדול. עצרנו 30-20 איש מקרב ערביי ישראל בשנה האחרונה, לעומת 2,000 פלסטינים ביהודה ושומרון. הבעיות עם ערביי ישראל מורכבות, אבל אלה אינן בעיות ביטחוניות. זה ניכור, בעיית השתלבות, תעסוקה, ניהול כושל של מועצות, פשיעה וסמים. ההנהגה האידיאולוגית של הציבור הערבי בישראל הרבה יותר קיצונית מרוב הציבור, ולפעמים היא מושכת למחוזות שרוב הציבור אינו מזדהה אתם (רביד, 2012).

בזמן שחלף בין מהומות אוקטובר 2000 לאלה של מאי 2021, צה"ל הוציא לפועל שלושה מבצעים צבאיים גדולים בשטחי הרשות הפלסטינית. תגובת ערביי ישראל לכל אחד מהמבצעים הללו חשובה לצורך הבנה טובה יותר של עמדתם. הראשון היה מבצע

חומת מגן, שנערך בחודשים מארס-מאי 2002 בערים מרכזיות בגדה המערבית במטרה לחסל את התשתית שאפשרה מתקפות טרור על אזרחים ישראלים במהלך האינתיפאדה השנייה. המבצע השני היה עופרת יצוקה, שהחל בדצמבר 2008 ברצועת עזה ונועד לשים קץ לירי טילי חמאס מהרצועה לעבר אזרחים ישראלים. בתקופת חומת מגן אזרחים ערבים בישראל כמעט לא הפגינו במחאה על פעילות צה"ל (רבינוביץ, 2002), אך שש שנים לאחר מכן, במבצע עופרת יצוקה, המצב היה שונה לחלוטין. ביישובים ערביים נערכו דרך קבע הפגנות במחאה על הפצצת מרכזי אוכלוסייה פלסטיניים, תשתיות אזרחיות ובתי ספר על ידי ישראל (אילני וליס, 2008).

המבצע הצבאי הישראלי השלישי היה צוק איתן ביולי-אוגוסט 2014, שמטרתו הייתה שוב לעצור את ירי הרקטות לעבר ישראל מרצועת עזה, וכן להשמיד את המנהרות מעזה שאפשרו לתקוף את ישראל (מבקר המדינה, 2017). כאשר החל מבצע צוק איתן כבר היה הציבור הערבי בישראל בעיצומו של גל מחאות, הפגנות ומעצרים. המבצע היה אות לגל נוסף של מחאה נגד המלחמה באזורים שונים בישראל. חלק מההפגנות הובלו על ידי ארגונים מקומיים, חלקן על ידי צעירים לא מאורגנים וחלקן על ידי תנועות אסלאמיות מאורגנות. ככל שהמלחמה נמשכה ומספר האזרחים ההרוגים בעזה עלה, התרחבו ההפגנות בקרב הציבור הערבי בישראל. עם זאת נשמעו קולות אחרים במגזר הערבי, שביקשו לאזן בין המחאות לבין החיים המשותפים עם האזרחים היהודים, בעיקר בערים המעורבות ובתחומי העסקים, וגם הציבור היהודי היה מעוניין בהמשך שיתוף פעולה כזה. יצוין כי במקרה זה ערביי ישראל מחו נגד המבצע ובמקביל דנו באינטנסיביות ברשתות החברתיות ביחסי יהודים-ערבים (רבינוביץ ואבו בקר, 2002).

השפעתו של מבצע צוק איתן על יחסי ערבים-יהודים בישראל, ובפרט על אפשרות החזרה לשיתוף פעולה, לא זכתה לתשומת לב רבה בשיח הציבורי היהודי. היו עוד שאלות רבות שהעסיקו את הציבור הערבי במהלך הלחימה, אולם החברה הישראלית לא הייתה מודעת להן וערבים ישראלים נדחקו לשוליים. בחברה הישראלית היו גילויים של גזענות, חוסר סובלנות ואף שנאה לערבים, שאיימו עוד יותר על אפשרות הדו-קיום. המצוקה החברתית-כלכלית והפוליטית שחשו אזרחים ערבים ישראלים רבים ליבתה את המחאה, ואהדה רבה לפלסטינים ביהודה, שומרון ועזה ליבתה אותה עוד יותר (מצא, 2016; פויר, 2014).

בהשוואה לציבור היהודי הרחב, הערבים בישראל נמצאים בנחיתות כלכלית ניכרת כבר שנים רבות:

מחקר שנערך בפברואר 2022 מביא עשרות אמירות וציטוטים של אנשי דת מוסלמים ובני נוער ערבים שהשתתפו במהומות, כולל תושבים ערבים בערים מעורבות, בנוגע לסיבות לפרוץ האלימות. מהמחקר עולה כי שתי סיבות ישירות ומרכזיות הניעו את מהומות מאי – "הגנה על אל-אקצא" והחיכוך סביב "מגורי המשפחות היהודיות בשכונת שיח' ג'ראח-שמעון הצדיק". ואולם המחקר טוען כי גורם מהותי נוסף למהומות היה העיסוק והשיח של הערבים הישראלים בנכבה ("אסון הקמת מדינת ישראל") והתקווה למימוש "זכות השיבה" למקומות שבהם חיו ערבים לפני 1948 (Shragai, 2022). ישראל הופתעה מהירי של חמאס על ירושלים. לדברי כתב צבאי ישראלי בכיר: "הערכות המודיעין לפני פרוץ מבצע שומר החומות, שנמסרו הן מהמודיעין הצבאי הישראלי (אמ"ן) והן מהשב"כ, היו שגויות. ישראל הסתמכה בהערכותיה על יחיא סינוואר, ראש חמאס בעזה, אך למעשה מקבל ההחלטות של חמאס הוא מוחמד דף (ראש הזרוע הצבאית של חמאס), שאישר את ירי הרקטות על ירושלים בשעה 6 אחר הצהריים ב-10 במאי" (יהושוע, 2021).

התפתחות המהומות האזרחיות במאי 2021

זמן לא רב לפני פרוץ המהומות היו הר הבית וירושלים בליבת ההתפתחויות, והיה ידוע שמדובר בסוגיות רגישות מבחינת ערביי ישראל. היה מקום להעריך שהן עלולות להתפתח לבעיה מרכזית, בייחוד לאחר שחמאס בעזה ירה לכיוון ירושלים בטענה שהוא מגן על הר הבית.

המהומות בירושלים פרצו על רקע התסיסה בעיר נגד תוכנית לפינוי ערבים תושבי שכונת שיח' ג'ראח במזרח ירושלים מבתייהם. התסיסה התגברה במהלך חודש הרמדאן, ונמשכה בהתנגשויות עם ערבים בשער שכם בעיר העתיקה, שלאחר מכן התפשטו לעימותים בין מוסלמים לשוטרים בהר הבית. בעקבות זאת פרסם חמאס בעזה אולטימטום שדרש מישראל לפנות את כוחותיה מהר הבית ומשיח' ג'ראח. כאשר פג תוקף האולטימטום ביום ירושלים, ה-10 במאי, שיגר חמאס והג'אד האסלאמי הפלסטיני מטה רקטות מרצועת עזה לעבר אזור ירושלים וערים נוספות, ובתגובה פתחה ישראל במבצע שומר החומות. במהלך המהומות נמנו כ-520 עימותים אלימים בין המתפרעים לשוטרים: שלושה אזרחים ישראלים נהרגו ועשרות נפצעו, ביניהם 306 שוטרים. סך הכול השתתפו במהומות 6,000 ערבים ישראלים, מתוכם נעצרו 3,200 ונגד 574 הוגשו כתבי אישום. כמו כן נגרם נזק עצום לרכוש. נזקי הגוף והרכוש שנגרמו בשל המהומות נאמדו בעשרות מיליוני שקלים (מבקר המדינה, 2022).

"תחולת העוני של משפחות ערביות ממשיכה לעלות [...] למשקי הבית הערביים הכנסה נמוכה [...] והם מתקשים בכיסוי הוצאותיהם" (חדאד חאג' יחיא, 2017, עמ' 5). הדבר גורם לתחושות של אפליה וניכור מצד הממשלה ואף מהחברה כולה. מהנתונים עולה כי שכרם של גברים ערבים היה כ-60 אחוזים משכרם של גברים יהודים. שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של נשים ערביות היה נמוך במיוחד – 22 אחוזים, וגם שיעור התעסוקה של ערבים בני 18–22 נמוך מאוד – כ-26 אחוזים. שכיחות העוני גבוהה ומגיעה לכ-48 אחוזים מכלל האוכלוסייה, לעומת 15 אחוזים במגזר היהודי (ישיב וקלינר) קסיר, 2013). מחקר שנערך לפני כארבע שנים הצביע על שיפור בנתוני התעסוקה של ערביי ישראל, אולם הם עדיין נמצאים הרבה מתחת למגזר היהודי (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2020).

העבר מלמד כי מעורבות ערביי ישראל בפעילות טרור אינה גבוהה (מצא, 2016, עמ' 45–46). ואולם בשנים האחרונות אירעו כמה מקרים קשים, כמו למשל הפיגוע באוקטובר 2015 בתחנה המרכזית בבאר שבע שביצע תושב הכפר חורה שבנגב, פיגוע הטרור ברחוב דיזנגוף בתל אביב שביצע תוקף מערערה בינואר 2016 והפיגוע בהר הבית שביצעו שני תושבי אום אל-פחם ביולי 2017. כל הפיגועים הללו נתפסו כפיגועי יחידים ולא שיוכו לאוכלוסייה הערבית הרחבה, שנותרה בלתי מעורבת.

בחינת המודיעין הזמין לפני פרוץ המחאות והמהומות במאי 2021

התגובה הישראלית: מבצע שומר החומות

במהלך מצעד הדגלים ברחובות ירושלים ביום ירושלים ב-10 במאי 2021, החלו ארגוני טרור פלסטינים בראשות חמאס לירות מטחי רקטות מסיביים מעזה לעבר ירושלים, ולאחר מכן לאזורים נוספים בישראל. בתגובה למתקפה פתח צה"ל כבר באותו יום במבצע שומר החומות, שהיה מערכה צבאית רחבת היקף ברצועת עזה. המבצע נמשך עד להפסקת אש שנכנסה לתוקף ב-21 במאי (Ministry of Foreign Affairs, 2023). במהלך המבצע ירו ארגוני טרור בעזה כ-4,360 רקטות לעבר ישראל. צה"ל ביצע תקיפות רבות בעזה וגרם שם נזק רב (IDF, 2021). שומר החומות היה מבצע ייחודי כי מה שהצית את העימות בין חמאס לישראל היה הסלמת המהומות בתוך ישראל ביום ירושלים, שבהן נפצעו עשרות מפגינים פלסטינים מיהודה ושומרון וכן מספר שוטרים. מייד לאחר מכן נאלצה ישראל להתמודד עם הפגנות המוניות ומהומות שפרצו במספר ערים, כולל ברוב הערים המעורבות שבהן חיים יחד יהודים ומוסלמים.

כך עולה מדוח מבקר המדינה:

בחודשים שקדמו לאירועי שומר החומות זיהו בשב"כ מגמה של עליית מתח במגזר הערבי ועמדו על פוטנציאל הסיכון הגלום באפשרות להתפרצות לרבות בהקשר של חיכוך בין יהודים לערבים באזורים מעורבים (מבקר המדינה, 2022, עמ' 22).

ואולם הערכה זו לא הפיקה אזהרה מודיעינית. לפי דוח מבקר המדינה, ראש השב"כ אמר בדיון שהתקיים לאחר אירועי מאי 2021: "עלינו לומר ביושר, לא חזינו את ההתפרצות, לא את היקף המשתתפים ולא את היקף ועוצמת האלימות במגזר הערבי". באותו דיון נאמר כי "המרחב לא הצליח לספק אזהרה על התפרצות ערב תחילת האירועים [...] התופעה שהובילה להתפרצות – אינה מפתיעה [...] ההפתעה באה לידי ביטוי בהיקף ההתפרצות ובעוצמתה ובמאפייני המפגעים. בנקודה זו בא לידי ביטוי מובהק חוסר המוכנות של השירות לתרחיש שהתממש באירועי שומר החומות" (מבקר המדינה, 2022, עמ' 112-113).

בניגוד לדברי מפכ"ל משטרת ישראל, שאמר כי "לא המשטרה, לא השב"כ, לא צה"ל – אף אחד לא חזה שהולכות להיות הפרות סדר ביישובים המעורבים" (לוי ואילנאי, 2022), אמר ראש השב"כ: "הבנו שהשטח לא יציב. זיהינו את המגמות אבל סברנו שהכיוון אליו אנו הולכים הוא פיגועי בודדים ולא התפרצות רחבה התפרעויות לאומניות" (מבקר המדינה, 2022, עמ' 112). לכאורה ניתן להבין מדבריו של ראש השב"כ כי מידע מודיעיני מסוים היה קיים לפני פרוץ מהומות מאי 2021 ("אותות חלשים"), אך הוא לא הובן במלואו כהתרעה. אותות חלשים הם קטעי מידע רלוונטי שהסוכנות מלקטת, אולם אינה מצליחה לזהות אותם כהתרעה בגלל עוצמתם החלשה או בגלל הרעש ועומס המידע סביבם. נכון למועד קבלת האותות אין הבנה בדבר חשיבותם, ולכן הם אינם מעודדים פעולה נוספת מצד הארגון (Schoemaker & Day, 2009).

מבקר המדינה מסכם: "עולה כי שב"כ, כמו המודיעין המשטרה, לא סיפק התרעה מפני אירועי שומר החומות, ולא גיבש תמונת מודיעין משקפת ביחס לעוצמתם, להיקפם ולחומרתם של האירועים שפרצו" (מבקר המדינה, 2022, עמ' 113).

בימים הראשונים תיארה המשטרה את המהומות כהפגנות ציבוריות מקומיות וניסתה להנמיך את הלהבות, גם כאשר המשמעות הייתה אי-הפעלת כוח. רק מאוחר יותר השתנתה הגישה, כפי שהסביר מפכ"ל המשטרה: "מהרגע שהבנו את עוצמת האירועים וכמות האירועים שהיו, תוך פחות מ-24 שעות ניתן מענה בכל הארץ, תוך ארבעה ימים חוסלה האנתפאדה [...] עם אפס הרוגים, עם מינימום אמצעים" (הנקין, 2022).

כחלק מהמענה תוגברה משטרת ישראל בכוחות משמר הגבול (מג"ב). ארבעה ימים לאחר תחילת המהומות החל גם השב"כ בסיוע פעיל למשטרה, ולנוכח ההסלמה בתקריות האלימות פרסם הודעה חריגה הקובעת כי מדובר בטרור (N12, 2021). לתמיכת השב"כ במשטרה היה ערך רב, בעיקר במתן התרעות על אירועי אלימות נוספים וכן בחקירת חשודים שנעצרו במהלך ואחרי ההתפרעויות (זקן, 2021). מאוחר יותר דווח כי בניגוד לפרסומים ראשוניים, בשב"כ העריכו כי פחות מ-10 אחוזים מהתוקפים הערבים היו בעלי עבר פלילי קודם, וכי המניע העיקרי של המתפרעים הערבים, שהיו בעיקר בני 20-30, היה הלאומיות הפלסטינית (בן דוד, 2022).

בניגוד לאינתיפאדה השנייה, אז הציג השב"כ הערכה ספציפית לאפשרות שיהיו הפרות הסדר, מהומות מאי 2021 היו הפתעה גמורה.

מאז תום האינתיפאדה השנייה ועד מאי 2021, אף אחד מהעומות בין ישראל לפלסטינים לא עורר התרעה ספציפית לגבי מהומות נרחבות של ערביי ישראל. אם בכל זאת היו קושרים התנגשויות כאלה למודיעין מהותי (בסיסי) על יחסם של ערביי ישראל למדינת ישראל, בפרט בתקופה הסמוכה לפרוץ המהומות, הרי במקרה כזה ניתן היה לראות באירועים "אותות חלשים". במילים אחרות, למרות שהאותות לא הראו שמהו מהותי עומד לקרות, השב"כ יכול היה ללכוד את האותות הללו ולהגביר אותם באמצעות טכניקות חיזוי (Barnea & Meshulach, 2020). בניגוד לאינתיפאדה השנייה, אז הציג השב"כ הערכה ספציפית לאפשרות שיהיו הפרות הסדר, מהומות מאי 2021 היו הפתעה גמורה. "ההערכה [של שב"כ] הייתה ש'אירועי החיכוך בין ערבים ליהודים במוקדים השונים הם מקומיים וללא קשר נסיבתי'. הדגש ניתן על ירושלים" (מבקר המדינה, 2022, עמ' 112).

האתגרים הייחודיים של התרעה מוקדמת

אי אפשר להתעלם מהעובדה שמסקנות חשובות של ועדת אור לאחר האינתיפאדה השנייה (2000), שכללו המלצות לשיפורים בשורה של נושאים הקשורים למגזר הערבי בישראל, מעולם לא יושמו. ממשלת ישראל התעלמה מדוח הוועדה, כביכול מתוך הנחה שהתרחשות האינתיפאדה השנייה הייתה אירוע חריג שספק אם יחזור על עצמו. התוצאה הייתה שהשב"כ נתפס שוב לא מוכן. לפי יחזקאל דרור (2022), מומחה אסטרטגיה בכיר במדע המדינה, הסיבות לעיוורון של גופי ביטחון הפנים והשב"כ בפרט נעוצות בעיקר במודיעין שוטף התלוי באותות אינדיקטיביים של מה שעלול לקרות בקרוב. זאת בניגוד למודיעין אסטרטגי, שלדברי דרור יש לשלב אותו בכל הערכה. מודיעין אסטרטגי מעמיק לתוך חקר תהליכים היסטוריים והגורמים להם ומייצר הערכות דינמיות, גם לטווח ארוך. הערכתו של דרור תואמת את הביקורת של מבקר המדינה על כישלון השב"כ בהבנת האיום הפוטנציאלי על ביטחון הפנים של ישראל עקב השינוי בהלך הרוח והניכור הגובר בקרב הערבים הישראלים (מבקר המדינה, 2022).

חוסר המודעות לאפשרות של התלקחות בערים המעורבות לאחר שיגור הטיילים של חמאס ותחילת מבצע שומר החומות מסביר במידה מסוימת את האיחור בהבנת ההשלכות החתרניות הקשות של המהומות, את התגובה האיטית של המשטרה ואת העיכוב בהגעת השב"כ למקום.

הגופים האמונים על ביטחון הפנים בישראל – בעיקר השב"כ אך גם המשטרה – הופתעו לחלוטין מן המהומות והאלימות בערים המעורבות במאי 2021, ומשום כך לא הייתה תוכנית מוכנה לטיפול בהן. יש להוסיף כי מחקרים אקדמיים הצביעו על ההסתגלות הגוברת של בני המיעוט הערבי להיותם אזרחים ישראלים ולא העלו את האפשרות להתפרעויות אלימות (חדאד חאג'־יחיא, 2021). עם זאת, מידע מודיעיני זמין אחר הצביע על כך שפרסומים אחרים הנוגעים למגזר הערבי מתארים מצב מתוח (מבקר המדינה, 2022).

אפשר להסתכל על האירועים הללו ועל התגובה המאוחרת של השב"כ מזווית אחרת: הקושי לזהות אותות חלשים בהיעדר התרעה מוקדמת מדויקת. אותות כאלה כוללים חיפויים דיסקרטיים אחר אתרי אינטרנט רדיקליים, עניין במהומות מקומיות אלימות, בקשרים רדיקליים חדשים, בביקורת גוברת על הממשלה וכדומה. אותות כאלה לבדם אינם יכולים להתפרש כאיום מיידי, ולא ניתן לחזות בעזרתם נזק בלתי צפוי ללא תמיכה של אינדיקטורים מודיעיניים מבוססים כמו שיח אלים

ביותר ברשתות חברתיות או כוונות אלימות, שבמקרה זה הוחמצו.

במאמר הבוחן מהי הדרך הטובה ביותר לזהות אותות חלשים ולהימנע מהפתעות אסטרטגיות, שכותרתו 'חיזוי לניתוח מודיעיני: תרחישים לסיכול הפתעות אסטרטגיות' מציעים אבנר ברנע ואבי משולח (Barnea & Meshulach, 2020) להשתמש במתודולוגיה של תרחישים כדי להבהיר ולפרש אותות חלשים. המאמר סוקר את הדרכים להכין ארגונים להיות ערניים להפתעות אסטרטגיות ולאפשר להם להיערך לקראתן מראש. בין הסוגיות המרכזיות במאמר:

1. כיצד לאסוף מידע מודיעיני ולבדוק אותות חלשים שעשויים להגדיר ולחזות איום מראש?
2. כיצד לדגום אזורים רלוונטיים כדי לחקור אותות כאלה?
3. כיצד לבנות תרחישי מניעה?
4. כיצד לנהל דיונים בדרג גבוהה על תרחישים אלו, תוך גיוס מעורבות של מומחים חיצוניים ובלתי תלויים?
5. כיצד ומתי להחליט ליצור או לא ליצור התרעה איום? המחברים מציעים מתודולוגיית תרחישים ומראים כיצד שימוש במה שהם מכנים "תרחישים המונעים הפתעות" יכול להיות כלי בעל ערך מוסף חשוב לארגז הכלים המודיעיני של הארגון, ולכן כדאי לשקול אותו ברצינות.

הגופים האמונים על ביטחון הפנים בישראל – בעיקר השב"כ אך גם המשטרה – הופתעו לחלוטין מן המהומות והאלימות בערים המעורבות במאי 2021, ומשום כך לא הייתה תוכנית מוכנה לטיפול בהן.

נוסף על איתור אותות חלשים והפרשנות נכונה שלהם, פעולות שהן באחריות השב"כ, על ממשלת ישראל לתת את הדעת לסוגיות החשובות לאזרחיה הערבים – סוגיות שנראה כי הציתו את מהומות מאי 2021. למרות שמצבם הכלכלי של הערבים הישראלים ושירותי הרווחה שלהם טובים בהרבה מאלה של הערבים ברשות הפלסטינית ושל רוב ערביי מדינות ערב, ערביי ישראל יודעים שהם מופלים לרעה בהשוואה ליהודים. הם מרגישים שמזלזלים בהם ושונאים אותם. זאת ועוד, המחוקק העביר חוקים הפוגעים בשוויון ביניהם לבין היהודים כמו חוק הלאום (2018), המפרט זכויות מסוימות המוקנות לבני העם היהודי בלבד כמו הזכות להגדרה עצמית וזכות השיבה. ואולם הבעיה האמיתית היא מה שלא מצוין בחוק: הוא מדיר מיעוטים, משמיט את השוויון, מתעלם מהדמוקרטיה וממגילת העצמאות

סיכום ומסקנות

לפי דוח מבקר המדינה (2022), בחודשים שקדמו למבצע שומר החומות ולהתרחשויות בעקבותיו זיהה השב"כ מתיחות גוברת במגזר הערבי ואף פוטנציאל להתלקחות, לרבות בערים המעורבות. עם זאת המידע לא הסתכם לכדי התרעה מודיעינית. הערכת השב"כ הייתה שהאירועים יהיו מקומיים בלבד, בדגש בולט על ירושלים.

ואולם השב"כ יכול היה לשפר את הסיכויים למניעת הפתעה. הוא יכול היה להזהיר את הממשלה מפני מצב חמור בצורת "הודעה אסטרטגית" (Omand, 2010), כלומר להזהיר את הממשלה שיש התפתחויות ביטחוניות שעלולות להיות מודעת להן. הדבר לא נעשה מכיוון שהשב"כ לא צפה את ההתפרצות. לכאורה לא הייתה כאן הפנמה של לקחי התסיסה הפנימית באוקטובר 2000, שהחלה בהפגנות של גורמים אסלאמיים באל-אקצא, האתר הקדוש למוסלמים בירושלים, ולאחר מכן גלשה לתוך הקו הירוק.

בהנחה שבמקרים דומים בעתיד שוב לא יהיו אינדיקטורים מודיעיניים ספציפיים להתפתחות איום פנימי בעל מאפיינים חתרניים מסוכנים אלא אותות חלשים בלבד, האתגר הגדול הוא להבין תהליכי עומק חברתיים, לקרוא בצורה נכונה את הלכי הרוח של מיעוט גדול ולזהות מבעוד מועד שינויים שעשויים להעיד על סימני סערה. מרכזיותה של ירושלים בתודעה ובזהות הלאומית הערבית-פלסטינית היא נושא רגיש שחובה להתייחס אליו.

מעקב אחר מיעוט גדול שחש ניכור מצד מדינת ישראל, אינו מרוצה ממעמדו ועשוי לנקוט פעולות חתרנות הוגדר בחוק כאחריות השב"כ. האתגר של השב"כ הוא לדעת מתי וכיצד התפרצות כזו עלולה להתרחש. הציפייה מארגוני המודיעין היא להזהיר את הדרג המדיני מפני סיכונים ליציבות הפנימית בעקבות פעילות חתרנית, אולם משימה זו מאתגרת מאוד כאשר מדובר במקרים המציגים אותות חלשים בלבד, שאינם מובנים במלואם. וזה מה שאכן קרה בהתפרצות מהומות מאי 2021 בישראל.

מתוך ניתוח המהומות הנרחבות של ערביי ישראל במאי 2021 ניתן להסיק שעתה מצפים מהשב"כ לפתח יכולות חדשות, שיסייעו לו לזהות מבעוד מועד שינויים בהלך הרוח באוכלוסייה ממוקדת כמו המגזר הערבי. על סמך חקר המקרה הנוכחי יש לשער כי התרעה מפני התפרעויות פוטנציאליות לא תבוא ממידע מודיעיני ברמה של "ראיית זהב", דהיינו מידע ודאי שיצביע על כוונות של קבוצות רדיקליות באוכלוסייה הערבית לפעול נגד הממשלה, אלא מהתפתחות הדרגתית ומבוזרת

ומערער את האיזון השברירי של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית (נבות ופוקס, 2023).

העוינות של גורמים פלסטיניים כמו חמאס כלפי ישראל, זיכרון שתי האינתיפאדות ובעיקר פיגועי הטרור שגבו את חייהם של יהודים רבים מוסיפים סיבות לאפליה של ערביי ישראל ולשנאה כלפיהם. יהודים מרגישים פחות בטוחים בגלל פיגועי הטרור (שוקר, 2022). הסיבות לאפליה הן גם דתיות. למשל, רבנים ואנשי דת יהודים קוראים בגלוי לאפליה של ערבים ואינם מתירים את החיים לצידם (נחשוני, 2010).

בעניין מהומות מאי 2021 חשוב לשאול: איזו הפתעה אסטרטגית ניצבה מול ישראל? מהמידע שנאסף עולה כי מאחורי המתפרעים הערבים ב־2021 לא עמד שום מאמץ מאורגן, בדומה לאינתיפאדה השנייה ב־2000 וגם לאינתיפאדה הראשונה ב־1987 (Lustick, 1993). ניתן להגדיר את ההפתעה של מאי 2021 כהפתעה מפוזרת (Barnea, 2019), שהחלה במזרח ירושלים והתרחבה לערים המעורבות בישראל בצורה ספונטנית, ומשם התפתחה בהדרגה למחאה עממית נגד ישראל בעיקר בעזרת הרשתות החברתיות, ללא הכוונה ארגונית כלשהי. בעיני השב"כ הייתה תופעה זו מאתגרת להתמודדות, מכיוון שלא ניתן היה לזהות מנהיגים או ארגונים המכוונים את הפעילות ולכן גם לא לעצור אותם. מצב זה מתאים בדיוק להגדרה של הפתעה מפוזרת. סוכנויות מודיעין יודעות שהפתעות יכולות להתרחש, אך הן מתוסכלות מאוד כשזה אכן קורה, והן מוצאות עצמן כושלות בחיזוי האסונות שהיה עליהן לצפות. מייקל ווטקינס ומקס בזרמן (2003) מציגים מודל למיפוי טוב יותר וטוענים כי "במחקר שלנו על הפתעות צפויות שהתרחשו בעסקים ובממשל מצאנו שניתן לייחס את חוסר היכולת של ארגון להתכונן להפתעות לשלושה סוגים של חסמים: פסיכולוגי, ארגוני ופוליטי. מנהלים אולי לא יכולים לבטל את החסמים הללו לחלוטין, אבל יש באפשרותם לנקוט צעדים מעשיים כדי לצמצם אותם באופן משמעותי". המחברים מציינים כי כשלים אלו נובעים מתקלות בשלבים של זיהוי, תעדוף וגיוס. הימנעות מפעולה בכל אחד משלושת השלבים הללו תשאיר את הארגון פגיע, כפי שככל הנראה קרה במקרה זה. מניעה יעילה של הפתעות מחייבת לחקור תחילה מהם השינויים הפוטנציאליים שעלולים לסכן את היציבות הפנימית של מדינה, כדי שניתן יהיה לזהות אותם בשלב מוקדם, ולאחר שזוהו יש לתת להם עדיפות גבוהה. השלב השלישי הוא גיוס משאבי הארגון, בחינת האינדיקטורים לעומק והחלטה אם יש לפעול (Watkins & Bazerman, 2003).

ועדת אור (2003). **דין וחשבון נוסח מלא**: שער ראשון, פרק א' סעיפים 4-19; פרק ג' סעיפים 184, 189, 191-194 <https://tinyurl.com/yx7tepmj>

זיזאב, ר' (2023, 19 בנובמבר). **הוא לא התבייש לשאול | 50 שנה למות דוד בן גוריון**. Ynet. <https://tinyurl.com/59metyjv>

זקן, ד' (2021, 24 בספטמבר). **הסוגיות המשפטיות בדרך לפתרון: השב"כ יצטרף למאבק בפשיעה בחברה הערבית. גלובס**. <https://tinyurl.com/yn9sp79h>

חדאד חאג' יחיא, נ' (2017). **החברה הערבית בישראל: תמונת מצב חברתית כלכלית ומבט לעתיד** (בשיתוף עם ר' אסף). המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/3k3h4jxx>

חדאד חאג' יחיא, נ' (2021, 17 במרס). **הציבור הערבי כבר לא בשוליים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/yvyap53f>

חוקי יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (2018). <https://tinyurl.com/35mau6ck>

חוק שירות הביטחון הכללי, התשס"ב-2002 (2002). <https://tinyurl.com/yc8578bb>

יהושע, י' (2021, 26 במאי). **בידיים של דף. ידיעות אחרונות**. ישיב, ע' ו(קלינר) קסיר, נ' (2013). **שוק העבודה של ערביי ישראל: סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות**. אוניברסיטת תל אביב (החוג למדיניות ציבורית) ובנק ישראל.

לביא, א' (2010). **התמודדות ישראל עם האנתפאדה: בחינה ביקורתית. עדכן אסטרטגי**, 13(3), 87-104. <https://tinyurl.com/497tdkp5>

לוי, ל' ואילנאי, א' (2022, 21 בספטמבר). **המפכ"ל: "בעימות האלים הבא יש לחסום את הרשתות החברתיות"**. Ynet. <https://tinyurl.com/4wah2372>

מבקר המדינה (2017, 28 בפברואר). **תהליכי קבלת החלטות בקבינט בנוגע לרצועת עזה לפני מבצע צוק איתן ובתחילתו**. <https://tinyurl.com/b3ht544b>

מבקר המדינה (2022, 27 ביולי). **השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומר החומות ובשגרה**. דוח ביקורת מיוחד – ערים מעורבות. <https://tinyurl.com/yju3nh23>

מצא, ד' (2016). **דפוסי ההתנגדות של המיעוט הערבי בישראל – בחינה היסטורית ומבט לעתיד**. מזכר 158, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/49jwvu9k>

מרגלית, ל' (2018, 14 באוגוסט). **השב"כ: מגן מפני חתרנות או חותר תחת הדמוקרטיה? המכון הישראלי לדמוקרטיה**. <https://tinyurl.com/yym6798t>

מרדור, ד' ואלדדי, ר' (2018). **תפיסת הביטחון של ישראל – דו"ח הוועדה לגיבוש תפיסת הביטחון (ועדת מרדור) ובחינתו בחלוף עשור**. מזכר 182, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/2u2fw5pn>

נבות, ס' ופוקס, ע' (2023, 3 בדצמבר). **חוק הלאום: המהות, העקרונות, הפרשנות והסעיפים החסרים**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/mtxfteuf>

נחמיאס, ר' (2006, 26 בספטמבר). **רוב הפלסטינים: רוצים להיות כמו חיזבאללה**. Ynet. <https://tinyurl.com/3uzbjxw>

נחשוני, ק' (2010, 7 בדצמבר). **50 רבני ערים: לא להשכיר דירות לערבים**. Ynet. <https://tinyurl.com/vuue764e>

סמוחה, ס' (2010). **מלחמת לבנון השנייה והערבים בישראל**. בתוך פ' עזאיה, נ' נחמיאס ומ' כהן (עורכים), **שירותי רווחה, בריאות וחינוך בשעת חירום: לקחים ממלחמת לבנון השנייה** (עמ' 163-172). פרדס הוצאה לאור.

פיור, ד' (2014, 19 ביולי). **הורידו אותה מרכבת, שרפו לי את האוטו: ערביי ישראל בצל "צוק איתן"**. גלובס. <https://tinyurl.com/z42y8d2e>

פלדמן, ש' (2001). **האינתיפאדה השנייה – הערכת מצב. עדכן אסטרטגי**, 4(3), 4-12. <https://tinyurl.com/y73kztf6>

שתגיע לשלב ההתלקחות ללא התרעה מוקדמת. השב"כ יזדקק ליכולות אנליטיות יוצאות דופן כדי לזהות שינויים בדינמיקה הפנימית ובהלכי הרוח של בני מיעוטים החשים ניכור מצד המדינה, ובייחוד לאינדיקטורים שיזהו שינויים כאלה ויראו מתי הם עלולים להוביל לפעולות חתרניות אלימות המאיימות על הביטחון הלאומי של ישראל.

ד"ר אבנר ברנע הוא עמית מחקר במרכז לחקר הביטחון הלאומי (NSSC) באוניברסיטת חיפה. הוא גם מרצה בבית הספר למנהל עסקים במכללה האקדמית נתניה ובאוניברסיטת רייכמן. ד"ר ברנע הוא בכיר לשעבר בשב"כ ומחבר הספר **את זה לא צפינו: ניתוח השוואתי של כישלונות מודיעיניים בתחום הלאומי ובתחום העסקי** (2019). ספרו האחרון *We Never Expected That: A Comparative Study of Failures in National and Business Intelligence* פורסם בארצות הברית בשנת 2021. avnerpro@netvision.net.il

תודות

אני מבקש להודות לפרופ' אבי משולח מהאוניברסיטה העברית בירושלים על הערותיו החשובות. ברצוני להודות גם לסטודנטים לאה גז וג'וליאן קצנמאיר מאוניברסיטת רייכמן על עזרתם באיסוף המידע ששימש אותי בכתיבת המאמר.

מקורות

אילני, ע' וליס, י' (2008, 28 בדצמבר). **ערביי ישראל יצאו להפגנות במחאה על המבצע. הארץ**. <https://tinyurl.com/45ty49xd>

בן ארי, י' (2020, 26 בספטמבר). **השלד בארון של האינתיפאדה השנייה. הארץ**. <https://tinyurl.com/2n5w6a92>

בן דוד, א' (2022, 29 באפריל). **עדיין לא ברור היכן עובר הקו בין הפשיעה הפלילית ללאומנית במגזר הערבי. מעריב**. <https://tinyurl.com/2wp7nh68>

ברנע, א' (2020). **שילוב דיסציפלינת המודיעין המסכל בתפיסת הביטחון של ישראל. עדכן אסטרטגי**, 23(2), 18-30. <https://tinyurl.com/4sr43p5w>

דרור, י' (2022). **אמת ממדינת היהודים. ידיעות ספרים**. הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2020, 14 בספטמבר). **נתוני שכר ותעסוקה בחברה הערבית בדגש על ענף ההייטק** [כתיבה: נ' בוטוש]. <https://tinyurl.com/5ypj5hb6>

הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2021, 27 במאי). **ערבים בערים המעורבות: מבט על** [כתיבה: ע' אבגר, א' וייסבלאי, ר' שורץ ומ' לרר]. <https://tinyurl.com/5yh8x7a5>

המרכז למורשת המודיעין (מ.ל.מ). **מרכז המידע למודיעין ולטרור (ל"ת)**. **ארבע שנות עימות אלים בין ישראל לפלסטינים – סיכום ביניים**. <https://tinyurl.com/7rjbrf3w>

הנקין, י' (2022, 12 בינואר). **"אם יקרה פעם נוספת": מאורעות מבצע "שומר החומות" כמקרה של לחימה היברידית. מערכות**. <https://tinyurl.com/ykcdnet7>

הראל, ע' (2022, 17 בפברואר). **"עצרו אינסוף אנשים שלא לצורך. זה לא תרם דבר"**. הארץ. <https://tinyurl.com/4e76jf8d>

הרכבי, י' (1999). **מלחמה ואסטרטגיה**, עמ' 534. מערכות.

- שלח, ע' (2015). **האומץ לנצח – מדיניות ביטחון לישראל**. ידיעות ספרים.
- N12 (2021, 14 במאי). שב"כ בהודעה חריגה: "פועלים לצד המשטרה בסיכול ומניעה של ההתפרצויות האלימות". <https://tinyurl.com/3wfekdrt>
- Ansoff, H.I. (1975). Managing strategic surprise by response to weak signals. *California Management Review*, 18(2), 21–33. <https://doi.org/10.2307/41164635>
- Bar-Joseph, U. (2000). Towards paradigm shift in the Israeli security conception. *Israel Affairs*, 6(3-4), 99–114. <https://doi.org/10.1080/13537120008719574>
- Barnea, A. (2017). Counterintelligence: Stepson of the intelligence discipline. *Israel Affairs*, 23(4), 715–726. <https://doi.org/10.1080/13537121.2017.1333725>
- Barnea, A. (2019). Strategic intelligence: A concentrated and diffused intelligence model. *Intelligence and National Security*, 35(5), 701–716. <https://doi.org/10.1080/02684527.2020.1747004>
- Barnea, A. (2023). Israeli intelligence, the second Intifada, and strategic surprise: A case of "intelligence to please"? *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 36(2), 516–540. <https://doi.org/10.1080/08850607.2021.1994347>
- Barnea, A., & Meshulach, A. (2020). Forecasting for intelligence analysis: Scenarios to abort strategic surprise. *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, 34(1), 106–133. <https://doi.org/10.1080/08850607.2020.1793600>
- Ben Menachem, Y. (n.d.). Were Jerusalem and Mount Temple the reasons for the May 2021 riots? The Jerusalem Center for Public Affairs. <https://tinyurl.com/mw68ruxf>
- IDF (2021, June 14). *Operation Guardian of the Walls*. <https://tinyurl.com/yckpd6tr>
- Lustick, I. (1993). Writing the Intifada, collective action in the occupied territories. *World Politics*, 45(4), 560–594. <https://doi.org/10.2307/2950709>
- Ministry of Foreign Affairs (2015, September 13). *Wave of Terror 2015-2023*. <https://tinyurl.com/3jjfayhh>
- רביד, ב' (2012,3 בפברואר). ראש השב"כ על תג מחיר: מתנחלי יצהר מטילים טרור על הממשלה. **הארץ**. <https://tinyurl.com/yx7ane37>
- רבינוביץ, ד' (2002, 14 במאי). שקט מנוכר. **הארץ**. <https://tinyurl.com/28sn2k7u>
- רבינוביץ, ד' ואבו בקר, ח' (2002). **הדור הזקוף**. כתר.
- שדה, ש' (2010, 28 באוגוסט). לפעמים המלחמה היא רק תירוץ: המציאות העגומה של ועדת החקירה בישראל. **TheMarker**. <https://tinyurl.com/yjjuhrfb>
- שוקר, פ' (2022, 20 ביוני). **סקר דעת קהל על עמדותיו של הציבור היהודי בישראל שנה לאחר אירועי "שומר החומות"**. JISS. <https://tinyurl.com/5e6ymc4a>
- Omand, D. (2010). *Securing the State*, pp. 219–224. Hurst and Company.
- Schoemaker, P.J.H., & Day, G.S. (2009, April 1). *How to make sense of weak signals*. MIT Sloan Management Review. <https://tinyurl.com/msxpf4ar>
- Shmaryahu-Yeshuron, Y. (2022). Retheorizing state-led gentrification and minority displacement in the Global South-East. *Cities*, 130. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.103881>
- Shragai, N. (2022). *The Israeli Arab rioters still mourn the "Nakba" and yearn for the "Return"*. Jerusalem Center for Public Affairs. <https://tinyurl.com/yu8k6zem>
- Walter, B. (2022). *How civil wars start and how to stop them*. Crown Publishing.
- Watkins, M.D., & Bazerman, M.H. (2003). *Predictable surprises: The disasters you should have seen coming*. Harvard Business Review. <https://tinyurl.com/2eff94uh>
- Wohlstetter, R. (1962). *Pearl Harbor, warning and decision*, pp. 111–112; 387–389. Stanford University Press.
- Wootkliff, R. (2018, July 18). *Final text of Jewish nation-state law, approved by the Knesset early on July 19*. The Times of Israel. <https://tinyurl.com/4t93kub8>

לקראת חינוך לשלום במזרח התיכון וצפון אפריקה: מבט פאן־אברהמי

אלדד פרדו ויונתן נגב

מכון אימפקט ס.א – המכון לחקר השלום והסובלנות בחינוך בבתי ספר

מאמר זה מוקדש לעתיד החינוך באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה מנקודת מבט ישראלית, המובאת כאן כמקרה בוחן, לצד תוכניות הלימוד הפלסטיניות. נקודת המוצא שלנו היא שגורם מרכזי לעוינות כלפי ישראל הוא חוסר לגיטימיות ורדיקליות ברחבי האזור. התייחסות למגוון האתנו־תרבותי והכרה בשאיפות לאחדות אזוּרית, שרווחות בקרב רדיקלים ומתונים כאחד, יאפשרו להתוות אופקים חדשים ויסייעו בהפגת האיבה. השיח האברהמי, ששיאו בהסכמי אברהם – התוכנית הרצינית ביותר עד כה לפיוס אזורי – פותח את השער לקבל את ישראל למשפחת האומות האסלאמיות־ערביות. תפיסה "פאן־אברהמית" בחינוך, שבמסגרתה צריכה ישראל למצב את עצמה כמרכיב בלתי נפרד באזור, תיתן מענה לכמיהה ללגיטימיות ולאחדות אזוּרית. אנחנו סבורים שהשיח האברהמי חיוני לדה־רדיקליזציה בתוכניות הלימוד הפלסטיניות ובאחרות, והוא יסייע לישראל לסנכרן את הקולות המתנגשים של ארבע מערכות החינוך שלה. האסלאם והשפה הערבית יישארו הציר התרבותי של אזור זה, אולם מערכות החינוך צריכות לאפשר את החייאת הקוסמופוליטיות והשגשוג, שהיו סימני ההיכר של האזור בעבר.

מילות מפתח: חינוך, דה־רדיקליזציה, MENA, הסתה, הסכמי אברהם, אברהמיות, זהות לאומית, אסלאם, תיקוף, נרטיבים, מדיניות תרבותית, אסלאמיזם (אסלאם פוליטי), ישראל, מיעוטים, גזע, פלסטינים, היום שאחר

מבוא: חינוך ליבה אזורי והשיח האברהמי

מטרת מאמר זה היא לחקור כיוונים מבטיחים לחינוך ליבה משותף באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה (MENA). טענתנו היא שעתיד החינוך ברחבי האזור חייב להתלכד סביב חזון של שלום ושגשוג, שמקורו בציוויליזציה ובהיסטוריה המשותפות שלנו. ללא חזון משותף לעתידנו, שיהיה ברור, אטרקטיבי, מקובל ונלמד בכל האזור ברמה כזו או אחרת, לא יהיה למדינות האזור החפצות בשלום עמוד שדרה מוסרי להצדקת המאבק על עתיד האזור. שיקולים של כלכלה, ביטחון וחששות מעשיים מצליחים לשכנע רק כשהם מבוססים על פרספקטיבה פילוסופית רחבה יותר.

הצורך בשיתוף פעולה חינוכי הוכר כבר בהסכם השלום בין מצרים לישראל בשנת 1979, וסכנת השנאה וההסתה בחינוך ידועה לפחות מאז הסכמי אוסלו. יתרה מכך, החדירה האגרסיבית של איראן לעולם הערבי מראשית שנות ה־80 ניצלה את הפילוג בקרב הזהויות הלאומיות שעוצבו במערכות החינוך. הסוגיה נעשתה

דחופה יותר בעקבות פרוץ האינתיפאדה השנייה, פיגועי ה־11 בספטמבר, מלחמות האזרחים שלאחר האביב הערבי ועלייתו ושקיעתו של דאע"ש בעיראק ובסוריה, וכן ההתלקחות בין הטורקים לכורדים בשנת 2015. מתקפת ה־7 באוקטובר 2023 וההתרחשויות בעקבותיה העלו למודעות הציבורית את השלכותיו הקשות של חינוך לקוי, לא רק בעזה אלא גם ברחבי האזור ובמוסדות אקדמיים מערביים. מוסכם על רבים כי מערכת החינוך הפלסטינית זקוקה לרפורמה יסודית, וכי זהו תנאי חובה לכל תוכנית "היום שאחרי" שמטרתה למנוע זוועות דומות בעתיד.

הדוגמה הטובה ביותר למצב עניינים מצער זה היא תוכנית הלימודים בעיראק. בעקבות השפעתו כבדת המשקל של סאטע אל־חוסרי – הסוריעות־מאני שנעשה לאומן ערבי – התגלתה בתוכנית הלימודים בעיראק נטייה אנטי־מערבית ואנטי־ציונית רדיקלית מאז שנות ה־20 של המאה ה־20. החינוך הרדיקלי העיראקי הפך כלי לאכיפת השאיפות ההגמוניות של המיעוט הסוני־ערבי,

ובשל שכפולו מדור לדור הוא גרר את המדינה לשורה של מלחמות וסבבי אלימות (אפל, 1997; Baram, 2011). מחקר חדש על מהדורות עדכניות של ספרי לימוד בעיראק חושף תמונה מעוררת רחמים (Bengio, 2024). חלקים גדולים מההיסטוריה המודרנית של עיראק אפילו לא נלמדים. ההשמטות הבולטות ביותר הן תקופת שלטונו של סדאם חוסיין וסיפורה של הקהילה היהודית העתיקה בעיראק, ששורשיה בשנת 586 לפנה"ס לפחות, עם הגעתם של גולים יהודים מירושלים לבבל. תוכנית הלימודים הנוכחית, העמוסה בתכנים אנטישמיים, ממשיכה לטעון שישראל היא מדינה קולוניאליסטית וירושלים היא עיר כבושה. בעוד הצעירים העיראקים מוכוונים לעסוק בירושלים, עיר בעלת משמעות מועטה בלבד לשיעים, אם בכלל, פירוש הדבר שהמדינה נופלת לאט אבל בטוחה לידיים איראניות. אלו מפעילות רשת של מפלגות חמושות הערוכות לפעול בתוך הממשלה במה שמכונה "מדינת צללים" (deep state), או לשגר אנשי מיליציה לרחובות. אפשר רק לדמיין כיצד היו נראים פניה של עיראק כיום אילו היו מאחוריה מאה שנים של חינוך פטריסטי המחויב לחברה פתוחה, כבוד למיעוטים ושלו. רבות מהסוגיות שנבחנות כאן צפו ועלו בעת כתיבת הסקירה שפרסמנו לאחרונה על אופן הצגת היהודים וישראל בספרי לימוד מוסלמיים וערביים באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה, אינדונזיה ואזרבייג'ן (נגב ופרדו, 2024). בעת המחקר על מגוון כה רחב של תוכניות לימוד הגענו למסקנה הצפויה כי יש הבדלים ניכרים בספרי הלימוד על פי שני המחנות המובילים של האזור – הרדיקלים והמתונים (או הפונדמנטליסטים והשמרנים). קיים גם מחנה שלישי הכולל את קטר וטורקיה המזוהות עם האחים המוסלמים, אשר תוכניות הלימוד שלו כוללות תערובת של מרכיבים ליברליים והתפשטות אסלאמיסטית. המחנות חלוקים ביניהם באשר לדרך לאחד את האזור: מצד אחד הגישה הטוטליטרית-סרבנית, שמטרתה להפוך את האזור ומעבר לו למעצמת-על מיליטריסטית, ומצד אחר ברית המדינות הסובלניות, המתמקדות בשלום ובשגשוג. התמיכה בסוגיה הפלסטינית, שעל פי המגמות הרדיקליות כרוכה בחיסול ישראל או, על פי המתונים, בהשתלבותה באזור בבטחה ובשלום, היא נייר לקמוס לחזונות מתנגשים אלה משום שכפי שהוצג לעיל בדוגמה של עיראק, היא נותרה סמל לאחדות ערבית או אסלאמית.

עם זאת חשוב להביט גם על המכנים המשותפים האזוריים שעשויים לשמש בסיס לחינוך ליבה אוניברסלי, שיכול להיות אטרקטיבי גם לציבורים החיים כעת תחת העול האיראני. נראה שהנקודה החשובה ביותר היא שכולם חולמים על אחדות אזורית ורואים באזור

המזרח התיכון וצפון אפריקה או דרום-מערב אסיה מרכז ציוויליזציה ייחודי, הממוקם באופן אסטרטגי בין המערב למזרח. במקביל, הזהויות הלאומיות שמותוות על ידי תוכניות הלימוד בכל אחת מהמדינות אינן מכלילות במידה מספקת את ישראל וגם לא מיעוטים חשובים אחרים כמו כורדים, ארמנים, דרוזים, קופטים, אלוויים, אמאזיע'ים (בְּרִבְרִים), אשורים ויוונים. לעומת זאת, כל תוכניות הלימוד האזוריות מדגישות גאווה לאומית, נאמנות למנהיגות ואזרחות, ומרבות בתיאורים של מורשת מקומית ושל מסורות עתיקות, אמיתיות או מומצאות. האסלאם הפוליטי לא הצליח לעקור מהשורש את הלאומנות, בייחוד באיראן ובטורקיה אך גם בקרב הערבים, ובמקום זאת גייס אותה כמעטפת לשאיפות ההתפשטות האינוסופיות שלו. כל תוכניות הלימוד נוהגות להשמיט ברמה כזו או אחרת חלקים מביכים מן העבר, וביקורת עצמית היא נדירה או חלקית, במקרה הטוב. כדי שתוכנית חינוך ליבה תצליח היא חייבת לתמוך בחלומות האחדות, התהילה והעוצמה, ובמקביל להקרין מחויבות עמוקה לריבונות לאומית, שלום, סובלנות, תרבות של דיאלוג פתוח, סקרנות, רמה גבוהה של חירויות אישיות וכבוד הדדי. בזמן שתלמידי העתיד שלנו ייהנו מלימודים ברמה הגבוהה ביותר בתחום האומנות והמדעים, ספרי הלימוד בנושאי הליבה צריכים להתייחס לאתגרים העומדים בפני כל מדינה וקבוצה חברתית באזור. בשילוב שני אלה תתפתח חלופה ייחודית ומעשית לטיפול באתגרים הרוחניים והחומריים של המין האנושי. אנחנו מאמינים שהשיח האברהמי הוא מקור תקוותנו הגדולה ביותר לחזון חינוכי אזורי עתידי. שיח זה, שספרו המכונן של אופיר וינטר 'בשם אללה' מלמד כי הוא מלווה את מאמצי השלום הערביים והמוסלמיים מזה חמישה עשורים לפחות, הגיע לשיאו עם הסכמי אברהם ותהליכי ההתפייסות האזוריים שהביאו (וינטר, 2024). עם זאת, הממד החינוכי של השיח האברהמי עודנו זקוק לדיון רב ולפיתוח מעמיק.

כל ניסיון להתמודד עם האלימות הנמשכת והמדינות הכושלות באזור מחייב קודם כל לעדכן את תוכניות הלימוד. אנו טוענים כי חינוך ליבה משותף המייצג ערכים משותפים יסייע למדינות המשתתפות לא רק לשתף פעולה בדרכי שלום אלא גם להתגבר על סכסוכים פנימיים ולפתור סוגיות של צדק חברתי. זהו נתיב העשוי לשפר ללא היכר את רווחת האזרחים והאזרחים ולהקרין לטובה על בעלות ברית קרובות ורחוקות. חינוך אזורי משותף יעניק חשיבה בהירה וכלים מתאימים להתמודדות עם סכנות האסלאם הקנאי.

שיטה חינוכית מוסכמת ומעמיקה המבוססת על השיח האברהמי תוכל לדבר אל ליבם של מוסלמים רבים,

מונרכיות מעין ליברליות (ירדן ובחריין) או משטרים אסלאמיים (איראן), כל האזור סובל מחוסר יכולת לשלב ולשקף את המגוון האתני-תרבותי שלו ולהכיר בו. כל מדינות המזרח התיכון ללא יוצא מן הכלל ניסו לכפות זהות מלמעלה. בין שהיו אלה ניסיונות אידיאולוגיים, דתיים, ממוקדי שושלת או ממוקדי כוח הם תמיד נכשלו, ולרוב הובילו לפילוג ולמתחים עדתיים.

המדינה המזרח-תיכונית, הנתפסת לא פעם כהמצאה מערבית, התמודדה עם אתגרים חוזרים ונשנים מצד אוכלוסיות מתחרות מבית ומצד אידיאולוגיות כלל-אזוריות (Ben-Dor, 2006). רבות מהמדינות מתאפיינות בפערים דתיים ואתנו-תרבותיים, והמבנה השבטי נותר גורם רב עוצמה בפוליטיקה האזורית ובתהליכים החברתיים (Alon, 2021; Baram, 1997; Rabi, 2016; Tapper, 1983). מכיוון שתוכניות לימוד לאומיות שואפות להבטיח את הנאמנות למולדת ולמשטר מצד רוב האזרחים, אם לא כולם, עליהן להתמודד עם זהויות מתחרות פנימיות ואזוריות, אלא שמידע רב חסר או מוצג באופן שגוי.

אנו מציעים פריזמה "פאן-אברהמית" אזורית, אשר תעניק למדינה היהודית את המעמד הילידי-משפחתי שלו היא זקוקה וראויה.

אילו פתרונות מציעות מערכות החינוך באזור לבעיית הזהות הלאומית המתוארת במאמרו של קומארסוואמי? ברור שתוכנית לימודים של מדינה תציג בראש ובראשונה את הזהות שלה ותכלול התייחסות לתרבויות קדם-אסלאמיות ורמיזה מסוימת למיעוטים. תרבויות מקומיות עתיקות כמו הפיניקית, הכנענית, הבבלית או הפרעונית עוברות לרוב "ערביזציה" או מוטמעות בדרך אחרת במורשת הלאומית, תוך הדגשת יסודות קמאיים של גזע, שושלת יוחסין ושורשים. שיח מסוים על דמוקרטיה או אמצעים אחרים של לגיטימיות נכלל אף הוא, לצד הבלטת מסירותה של ההנהגה למחויבויות גלובליות ואזוריות המעצימות את חשיבותה ומעמדה הבינלאומי. ההתלכדות נגד ישראל – כתחליף לאיחוד בפועל וכסמל להיעדרו – משמשת גם אמצעי נוח לגיבוש זהות בספרי הלימוד. בעיקר בספרי הלימוד של המחנה הרדיקלי מזהה ישראל עם קולוניאליזם מערבי – מטרה משותפת נוספת שנמצאת על הכוונת של תוכניות הלימוד האזוריות. ספרי הלימוד משתמשים

סונים ושיעים כאחד, ולעשות נפשות לשלום ולדו-קיום. מנקודת מבט ישראלית, חינוך אזורי עשוי להביא לנקודת מפנה אסטרטגית משום שהוא מציע פתרון לאתגר הזהות הכפול של יחסי רוב-מיעוט (קבלת רוב יהודי שהוא מיעוט אזורי, עם מיעוט ערבי גדול בתוכו). לאור זאת אנו מציעים פריזמה "פאן-אברהמית" אזורית, אשר תעניק למדינה היהודית את המעמד הילידי-משפחתי שלו היא זקוקה וראויה. בה בעת, מחויבות ישראלית לפרויקט שהוא ערבי-מוסלמי במהותו תאפשר לכל אזרחי ישראל לתת ביטוי לזיקתם הפטריוטית למדינה, תגן עליה מפני סרבנות ותצביע על מסלול חדש של שגשוג והישגים תרבותיים. הצלחת הפאן-אברהמיות באזורנו עשויה להקרין השפעה ממתנת חיובית על אירופה והמערב בכלל, שהפכו בעשורים האחרונים למשכן חשוב של האסלאם.

הנושא המרכזי של מאמר זה הוא תיאור היהודים וישראל, אולם אנו מתייחסים אליו כאל כמקרה בוחן המשקף את הנושא הרחב יותר של יחסי רוב-מיעוט באזורנו. המאמר כולל שני חלקים: הראשון מסביר את ההיגיון בחינוך הפאן-אברהמי; השני מתמקד בישראל כמקרה בוחן, כאשר תשומת לב מסוימת ניתנת גם לסוגיה הדחופה של החינוך הפלסטיני.

כדי לפתח חינוך ליבה אזורי נדרשים שני דיונים נוספים שהם מעבר למאמר זה. האחד יעסוק בכל מערכות היחסים של רוב-מיעוט בכלל האזור מתוך פרספקטיבה היסטורית שמכירה בתרומות התרבותיות מרבדים היסטוריים שונים (כפי שיפורט להלן). השני צריך לעסוק בסינתזה של נקודות מבט צופות פני עתיד, מתוך הנחה שדרך החשיבה והעשייה העסקית האופיינית לאזור תאפשר לו להרים תרומה ייחודית בנושאים גלובליים.

חלק ראשון – מדוע פאן-אברהמיות? אתגר הזהות: נקודת מבט היסטורית ועכשווית

אתגר הזהות הלאומית והכמיהה לאחדות אזורית אינם חדשים ואינם בלעדיים לחינוך. פ"ר קומארסוואמי טוען במאמרו המכונן 'מי אני? משבר הזהות במזרח התיכון' כי למרות העובדה שאף מדינה במזרח התיכון אינה הומוגנית, "המדינות הללו לא הצליחו להגדיר, להקרין ולקיים זהות לאומית שהיא גם מכלילה וגם ייצוגית" (Kumaraswamy, 2006, p. 63).

הבעיה היא אוניברסלית. בין שהן דמוקרטיות (ישראל וטורקיה), דמוקרטיות מתפתחות (עיראק והשטחים הפלסטיניים), משטרים רפובליקניים (מצרים, סוריה ואלג'יריה),

ישראל תתעמת איתה ותוכל לבלום את השפעתה".⁵ ואולם נראה שרוב תוכניות הלימוד מעדיפות אחדות שיתופית גמישה שאינה "המדינה האסלאמית החזקה" שאותה מדמינת איראן החומייניסטית.

שנאת ישראל והיהודים מקורה בשלושת הרבדים ההיסטוריים הראשונים. היהודים או בני ישראל הם בין השבטים הקדם-אסלאמיים ואפילו הקדם-חניפיים (הוראת המושג חֲנִיף היא המונותאיזם של אברהם על פי הקוראן), שנדחו על ידי האסלאם ונחשבו מאז ומתמיד "אחרים". הצגתם של מיעוטים ושרידי עמים אחרים מתקופות קודמות בספרי הלימוד משתנה ונעה מבולטת (בְּרִיָּה או אמאזיע'ים במרוקו; כורדים בעיראק; צ'רקסים בירדן; קופטים במצרים) למינימלית (כורדים ואלווי [Alevi] בתוכנית הלימודים הטורקית; אזרבייג'נים ובָּאֻצ'ים באיראן; צאבאים ויזידים בעיראק), ועד הכחשה או עיוות (ארמנים ויוונים בתוכנית הלימודים הטורקית; מנהגים קדם-אסלאמיים בערב הסעודית; כורדים ועלוויים בסוריה). באופן פרדוקסלי, למרות שבני ישראל נתפסים כמקור המונותאיזם, תוכניות הלימוד מסרבות לראות בהם תרבות ילידית שעודנה קיימת כיום ובאה לידי ביטוי ביהדות המודרנית, בציונות ובישראל. הרעיון של ישראל עומד בסתירה חריפה לטענה בדבר רציפות לאומית פלסטינית בהיסטוריה, וכן עם הטענה כי כנענים "ערבים" היו תושביה המקוריים של הארץ. תלמידים פלסטינים לומדים ש"ירושלים היא עיר ערבית שנבנתה על ידי אבותינו הערבים לפני אלפי שנים",⁶ שכן "הכנענים הערבים היו הראשונים שהתיישבו בפלסטין".⁷ בעיה דומה קיימת בתוכנית הלימודים הירדנית לגבי שבטי ישראל שישבו ממזרח לנהר הירדן; המואבים נחשבים למהגרים ערבים,⁸ ומצבת מישע מתוארת ללא התייחסות לשפתה [עברית מעין-מקראית] או לשבט גִּד.⁹ לא מן הנמנע שבנסיבות הנכונות, ההיקסמות מהאבות הקדומים תוכל להפוך מתחרות בוטה להתלהבות משותפת. ספר לימוד סעודי כבר נוקט טון מתון יותר ומציין כי "פלסטין הייתה אדמה ערבית מאז ההגירות השמיות מחצי האי ערב",¹⁰ וכי "המוסלמים אפשרו ליהודים לחיות בפלסטין כאזרחים בריבונות אסלאמית".¹¹

באשר לעידן או הרובד ההיסטורי השני של הסדר האסלאמי הקלאסי – ספרי הלימוד הערביים והאיראניים נוהגים להציג את יהודי ערב כקבוצה בוגדנית המשתפת פעולה עם אויבי המאמינים. אומנם יש קהילה קטנה אך הולכת וגדלה של מוסלמים המאמינים שהציונות עולה בקנה אחד עם האסלאם, כלומר שארץ ישראל היא המולדת היהודית (Dana, 2014; Hänel, 2023; Palazzi, 2010; Shofar, 2024), אולם דעות אלה אינן נמצאות עדיין בתוכניות הלימוד, למעט כמה הדים

גם בגעגועים לאימפריות העבר ומטפחים שאיפות ישירות ועקיפות לאיחוד מחדש של האזור, השואבות השראה מתקופות שונות בהיסטוריה שלו.

ספרי הלימוד הערביים והאיראניים נוהגים להציג את יהודי ערב כקבוצה בוגדנית המשתפת פעולה עם אויבי המאמינים.

החלוקה ההיסטוריוגרפית לתקופות (במקרה שלנו – ההקרנה שלהן על העתיד) היא בהכרח שרירותית, אך בכל זאת יעילה להבנה כללית של תהליכים ונרטיבים היסטוריים. תוכניות הלימוד כוללות ארבעה חזונות מאחדים עיקריים, המובילים לחלוקה לארבעה רבדים היסטוריים:

1. אימפריאליזם אתני או גזעי (פאן-טורקי, פאן-איראני, פאן-ערבי, פאן-כורדי),¹ המתבסס על התקופה הפרה-אסלאמית או פרה-מונותאיסטית (בהנחה שאברהם הוא המוסלמי הראשון);²
 2. חזונות נאו-אסלאמיים מסורתיים (נאו-עות'מאניים, והאביים-תווחידיים בערב הסעודית);
 3. חזונות מודרניסטיים או אסלאמיסטיים (מלחמה או התנגדות עממית, איראן החומייניסטית, האחים המוסלמים), שניתן להבינם כתגובה פונדמנטליסטית-שמרנית לכישלון המודרניזציה באזור (Lewis, 2002) (ב"מודרניזציה" אנו כוללים ניסיונות מטלטלים להעניק אזרחות שווה ללא-מוסלמים,³ שקיעה, קולוניאליזם ורנסנס תרבותי, שאחריו עולות תנועות של אולטרה-לאומיות ועליונות אסלאמיסטית, כולל הג'האד הסלפי מסוגם של אל-קאעדה ודאע"ש, המקבל סיקור שלילי בתוכניות הלימוד).
 4. ניצנים של חזון רביעי דמיוני של "אחדות" עתידית, המבוסס במידה רבה על שיח השלום האברהמי, כפי שיפורט בחלק הבא. העתיד האזורי המדומיין הזה שאנו מכנים "העידן האברהמי" הוא בעיקרו ערבי-אסלאמי באופיו, בהשראת תקופות 'תור הזהב' האסלאמי הקלאסי כמו האימפריה העבאסית, ונוטה לאמץ חזון של סחר עולמי "ימי", שלום ושגשוג.⁴
- חלוקת תולדות האזור לארבע התקופות הללו יכולה לשמש מטריצה לבחינת העמדות בתוכניות הלימוד כלפי מדינות או מיעוטים "אחרים". דוגמה בולטת היא המתח בין העולם הערבי לישראל, המייצג אינספור חיכוכים וסכסוכים. יש הסבורים כי ישראל אכן נגף לאחדות אסלאמית. ספר לימוד איראני מסביר כי "המשך קיומה ופעילותה של ישראל מעניק לציונים את הערובה לכך שאם תקום אי פעם מדינה אסלאמית חזקה באזור זה,

כה לשיתוף פעולה אזורי. הסכמי השלום של מדינות ערביות עם ישראל הם אומנם דו־צדדיים, אך כוללים פרספקטיבה אזורית המשקפת את קיומה של זהות אזורית משמעותית.

בהכירן בכך שהעמים הערבי והיהודי הם צאצאיו של אב קדום משותף, אברהם, ובקבלן השראה, ברוח זו, לטפח במזרח התיכון מציאות בה חיים מוסלמים, יהודים, נוצרים ועמים מכל הדתות, העדות, האמונות והלאומים ומחויבים, לרוח של דו־קיום, הבנה הדדית וכבוד הדדי (Abraham Accords, 2020, p. 1).

ההסכמים מקבלים את מרכזיותו של אברהם בדמות "האב הקדום המשותף של העמים הערבי והיהודי". על פי המורשת האסלאמית אברהם הוא המונותאיסט המובהק (חניף) שקדם למוחמד, הנתפס כמי שהחזיר את המונותאיזם לטוהר האידיאל של אברהם (Levenson, 2012, p. 105).¹⁶

נשיא מצרים קרא לשני הצדדים בסכסוך להכות על חטא, לקחת אחריות ולדבוק בַּאֲמַת וּבַצֶּדֶק. השיח של סאדאת היה "אברהמי" – הוא דחה את רעיון השלום הנפרד ועמד על כך שלפנינו הכרה מלאה בישראל.

בכל תפילה ותפילה, חמש פעמים ביום, מוסלמים מבקשים מאללה לברך את הנביא אברהם ומשפחתו (Habib, 2013). תלמידים בעולם הערבי לומדים על תפקידיו השונים של אדם הראשון כ"אבי האנושות כולה"; של אברהם כ"אבי הנביאים"; ושל משה כ"נביא שנשלח על ידי אללה לבני ישראל" (Pardo, 2023, p. 6). דמותו של אברהם הייתה גורם מכריע בהסברת השלום לאליטות של מצרים, של ירדן ושל איחוד האמירויות. בבוקרו של יום ראשון, 20 בנובמבר 1977, שעות אחדות לפני שנשא את נאומו ההיסטורי בכנסת, השתתף נשיא מצרים אנואר סאדאת בתפילה חגיגית לרגל חג הקורבן המוסלמי. אברהם הוא הדמות המרכזית בחג. בנאומו התייחס סאדאת לא רק לאברהם, "הסב־א־רב של הערבים והיהודים", אלא גם לעוצמתו הרוחנית ולנכונותו "להקריב את בנו שלו". נשיא מצרים קרא לשני הצדדים בסכסוך להכות על חטא, לקחת אחריות ולדבוק בַּאֲמַת וּבַצֶּדֶק. השיח של סאדאת היה "אברהמי" – הוא דחה את רעיון השלום הנפרד ועמד על כך שלפנינו הכרה מלאה בישראל: "אנחנו מקבלים אתכם בברכה בינינו

בחינוך הטורקי. התיאור הנפוץ והמובהק של התרבות האסלאמית בספרי הלימוד הוא של תהילה וסובלנות, וממילא זהו תיאור הכולל הכרה מסוימת בתפקידים תרבותיים שמילאו אנשי 'עם הספר'.¹²

חלק גדול מהפולמוס האנטי־ישראלי והאנטי־יהודי שייך לרובד ההיסטורי השלישי של העידן המודרני. לדברי המומחית לאנטישמיות ומי שמונתה כשליחה מיוחדת לנושא, ההיסטוריונית דבורה ליפשוטדט, "קישור הדדי של שנאה" (interconnectedness of hatred) מאפשר שיח שנאה שבו נושא אחד מזין ישירות נושאים אחרים הקשורים אליו, אך עומדים בפני עצמם. במילים אחרות, תכנים אנטישמיים המופנים כלפי יהודים מתערבבים עם תכנים נגד ישראל, ולהיפך (Miltz, 2022). בדרך כלל מקושרת תחיית האומה היהודית בספרי הלימוד באזורנו לאימפריאליזם המערבי, מה שמכתיב את ישראל כישות קולוניאלית־מתנחלת ומתאר אותה כמשטר כיבוש מרושע שיש למגר. מלבד מרוקו ובמידה מסוימת גם טורקיה, יש התעלמות גורפת מהקהילות היהודיות המקומיות ומגורלן, אפילו במדינה כמו עיראק, שבה הקהילה היהודית עתיקה הרבה יותר מהאסלאם ומהערביות.

במאמר זה אנו משליכים יְהִבְנוֹ לחינוך טוב יותר על העידן האברהמי, כלומר על אותו תהליך של פיוס איטי עם ישראל, שנראה כי הפך לבחירה האסטרטגית של כמה מדינות ערביות מאז אמצע שנות ה־70.¹³

ניצני העידן האברהמי: אסלאמי ומכליל

כפי שתוכניות הלימוד מראות בבירור, המדינה המזרח־תיכונית עודנה קשורה בטבורה לנרטיבים מרחביים. האימפריה העות'מאנית נעלמה, אולם הצמא למרכז עולמי גדול וחזק בחלק זה של העולם נפוץ בתוכניות הלימוד ולובש צורות שונות. אנחנו מאמינים אפוא כי חזון אזורי מבוסס ומשכנע, מכליל ומקיף, שיבוא לידי ביטוי בכל תוכניות הלימוד, נמצא בהישג יד. חזון כזה יעניק לבני קהילות הרוב והמיעוט תחושת ביטחון בהיותם חלק מתפיסת עולם מכלילה ומחבבת, כזו המטפחת שייכות חברתית אורגנית ברוחו של אמיל דורקהיים, שדיבר על "תודעה קולקטיבית" וסולידריות "טרומ חוזית" (אלון, 2022; גרוזברד, 2014; Dwairy, 2014; Abi-Hashem, 2014).¹⁴ סטנדרטים בינלאומיים לשלום וסובלנות בחינוך כבודם במקומו מונח, ואולם הם עדיין רעיונות מופשטים החסרים רקמת חיבור אנושית וסולידריות אמיתית.¹⁵ בעקבות הרוח החלוצית של הסכמי אברהם אנחנו מאמינים שניתן למצוא חיבור כזה בקשר המשפחתי לדמותם של אברהם, הגר ושרה.

ליבת החזון המשפחתי – מוצא משותף – מופיעה בהסכמי אברהם, שהם התוכנית הרצינית ביותר עד

[הערבים], במלוא הביטחון וההגנה" (Sadat, 1977). ספרי לימוד ישראליים ציטטו את נאומו של המלך חוסיין במהלך החתימה על הסכם השלום הישראלי-ירדני: "ירדנים, ישראלים, ערבים, פלסטינים – כולם ילדיו של אברהם".¹⁷ בעשורים האחרונים התפתחה הסכמה כללית שאברהם אבינו משקף אמונה בין-דתית משותפת, גם אם על פי המסורות השונות דמותו מייצגת נקודות מבט שונות. כך קמו שורה של תנועות בין-דתיות הנושאות את שמו כמו דרך אברהם (Tariqa Ibrahimiya), הדרך הסופית הישראלית, וכן יוזמות אברהם (יוזמות אברהם, ל"ת; Abrahamic Reunion, n.d.; Elkayam, n.d.). היהודים והערבים (נוצרים ומוסלמים כאחד) מחוברים אפוא מבחינה אתנית, ולהם אב משותף. באשר לבחינה הדתית, יש להם נביא מכונן משותף אחד. ההסכמים מזמינים במפורש "מוסלמים, יהודים, נוצרים ועמים מכל הדתות, העדות, האמונות והלאומים" לחיות יחד ברוח של דו-קיום, הבנה הדדית וכבוד הדדי (שניתן להבין אותו כשוויון) (Abaraham Accords, 2020, p. 1). הסכמי אברהם חופשיים ופתוחים הרבה יותר מן השיטה האסלאמית העות'מאנית, שבמסגרתה קיוו תיאודור הרצל, דוד בן-גוריון ואחרים להקים את הבית הלאומי היהודי (Friedmann, 1977, pp. 100-101).¹⁸ ההסכמים גם ליברליים יותר מן השיטה הנהוגה באינדונזיה בעלת הרוב המוסלמי, שבה נכפית אמונת הייחוד למרות שאינה מוגדרת כמוסלמית.¹⁹ עם זאת, הסכמי אברהם דומים לדוגמאות אלה במובן של היותם יוזמה אסלאמית המציעה תחליף לח'ליפות הערבית-אסלאמית המקורית. ניתן לטעון שמטרתם העיקרית היא לקרב את העולם האסלאמי לעולם היהודי-נוצרי המערבי דרך צמצום ההתנגדות האסלאמית ליהודים שמקורה בימי הביניים, ובמקום זאת להתמקד ביסודות המשותפים של המארג התרבותי.²⁰

החזון שאנו מכנים "פאן-אברהמי" מאפשר על כן גיוון תרבותי אמיתי במדינות המרכיבות את המערך האזורי, אך אינו מאיים על ריבונותן ועל הרגש הפטריסטי של אזרחיהן. מהלך חינוכי משמעותי בסוגיית מיצובם של ישראל והיהודים בתוכניות הלימודים יתבסס על השאיפה לקדם אחדות אזורית חדשה לצד חזונות אזוריים אחרים (כגון האומה האסלאמית, ערביות, פאן-טורקיות, פאן-כורדיות, המכנה המשותף היסודי-תוכני או הלבנטיני והסולידריות של המין האנושי בכללותו). במקביל נשמור ונטפח את החזון הלאומי הספציפי של כל מדינה ומדינה. שילוב החזון הפאן-אברהמי עם הזהות הלאומית, זהויות שבטיות, זהות המיעוטים במדינות וזיקות אזוריות אחרות יחזק את המהלך החינוכי האמור, בהיותו חלק מפסיפס תרבותי רחב כפי שעולה מתוך

שלושת הרבדים ההיסטוריים המרכזיים שתוארו לעיל (קדם-אסלאמי, אסלאמי, מודרני).

הפרדיגמה הפאן-אברהמית מציעה אפוא קפיצה קוונטית מהשלום הקר עם מצרים וירדן, שבו נורמליזציה עם מדינה יהודית-ציונית עצמאית נותרה מקור למבוכה. אף על פי כן וכפי שהדגים אופיר וינטר, השיח האברהמי היה מכריע במסעות ההסברה למען השלום שהתנהלו במצרים, בירדן ובאיחוד האמירויות בשאיפה לעבור מיריבות ליחסים טבעיים עם ישראל. וינטר מקונן על כך שישראל עדיין לא אימצה באופן מלא את השיח "כמרכיב יסודי בתוסס הלאומי ובסדר העדיפויות המדיני שלה", תוך טיפוח אקטיבי של קבלתו בציבור הישראלי (Winter, 2023, p. 30). ממצאינו מחקרים תוכניות הלימוד הישראליים מאששים אבחנה זו חרף התמיכה הגורפת בשלום, הקיימת בספרי הלימוד למרבה הצער זה גם המצב למרבה בתוכניות הלימוד הערביות – השיח האברהמי לא לחלחל פנימה. היעדר זה עשוי להיות קשור להתמשכות השיח האסלאמיסטי האנטי-אברהמי, שגם אותו מציין וינטר, אשר מתעקש על עליונות המוסלמים ומזהיר מפני "מזימה ציונית ליצירת דת חדשה בשם 'אל-אברהימיה' (אברהמיות), שתשקע בתוכה את שלוש הדתות המונותאיסטיות ותפגע במוסלמים" (Winter, 2023, pp. 28-29). ובכל זאת, יש לראות בחינוך פאן-אברהמי מדויק וזהיר כמקור תקוותנו הגדולה, שהרי מדובר ביוזמה ערבית-אסלאמית בעיקרה, העוסקת בצורך בקשר משפחתי ובשילוב אזורי, ומתקבלת בברכה על ידי לא-מוסלמים (עם שפע של תשובות אינטלקטואליות ותיאולוגיות לטיעון זה על "הדת החדשה").²¹ כמובן, תוכניות הלימוד הפונדמנטליסטיות עדיין רחוקות מנכונות לאמץ את החזון הפאן-אברהמי, ולשם כך יידרשו מאמצים רבים ופעולות שכנוע. כך למשל, ספר לימוד קטרי ללימודי האסלאם חוזר על הביטוי "ערבים-כנענים" ומציב פער של 600 שנים בין היהודים לאברהם, תוך שהוא מכיר בכל זאת בנוכחות יהודית קדומה בארץ ישראל ומקשר בין בני ישראל ואברהם.²² השיח האברהמי מוכר פחות בהקשר של הסוגיה הפלסטינית אך הוא רלוונטי מאוד עבורה. הלל כהן מסביר כי השיח שהתפתח בארגון פתח ובחוגי השמאל הערבי היה מלכתחילה שיח אנטי-קולוניאלי שבז לציונות והציג את היהודים בארץ כזרים חורשי מזימות, והדבר הקשה על תנועות אלו להצדיק תהליך פיוס עם ישראל גם אחרי הסכמי אוסלו. עם זאת, פלסטינים מקומיים שיזמו את תנועת אגודות הכפרים ב-1977 כיוונו לחזון של שתי מדינות לשני עמים המבוסס על שיתוף פעולה הדוק, דו-קיום ויחסים על בסיס מוצא משותף לשני העמים החולקים ארץ אחת. לדברי ג'מיל אל-עמלה,

גם במדינות המתונות אפשר לפרש את אותם מרכיבים בחינוך שהם אנטי־ישראליים ואנטי־יהודיים כקריאת קרב שנועדה לעורר רגש פטריוטי או דתי בקרב המוסלמים והאומה הערבית. אנחנו מאמינים שתופעה זו נובעת במידה רבה מן הקושי לתת לגיטימציה לזהויות המגוונות והמתחרות ולגבשן לכלל זהות מדינית מתפקדת (כפי שתיאר קומארסוואמי – Kumaraswamy, 2006). הדבר נכון בייחוד במדינות כמו איראן, שבה תוכנית הלימודים אינה מכירה בתרומות התרבותיות של מיעוטים שאינם פרסים או שיעים, וגרוע מכך – מזניחה את החירויות הבסיסיות של החלקים החילוניים והלא־מהפכניים בחברה (Bayat, 2007; Monishpouri & Zamiri, 2023; Pardo, 2022a). הקושי להתמודד עם סובלנות מאפיין גורמים קיצוניים אחרים, ובהם המפלגות־מיליציות, שהן שלוחות של איראן בתוך מדינות כושלות. המשטרים תומכי האחים המוסלמים בטורקיה ובקטר משחקים משחק כפול. שניהם מהווים מוקדים מרכזיים להסתה אנטי־ישראלית; שניהם מערערים באופן פעיל את היציבות של שכנותיהם ומפירים באכזריות זכויות אדם בסיסיות מבית. תוכניות הלימוד שלהם ובפרט לימודי האסלאם של קטר, שנכתבו ברובן על ידי חברים בארגון האחים המוסלמים, אבל גם תוכנית הלימודים בטורקיה בבתי הספר התיכוניים הדתיים ברשת אימאם ח'טיב (Imam Hatip), משקפות את הדואליות הזו. כפי שעולה מתוכניות הלימוד הלאומניות במהותן, שני המשטרים הללו מקדמים במקביל אג'נדות חינוכיות הכוללות מסרים אנטי־לאומיים ואולטרה־לאומניים (Negev & Winter, 2023).

החינוך הפאן־אברהמי יאפשר ייצוג ישיר של ישראל והעם היהודי בספרי הלימוד, הודות להתייחסות לאתגר של זהות לאומית מכלילה. הוא יאמץ את הכמיהה הנרחבת לאחדות באזור, ובמקביל יסלול את הדרך לגיוון אמיתי ובטוח בכל מדינה ויעניק לו לגיטימיות מלאה. התוצאה העקיפה תהיה התחזקות של הזהות הלאומית בכל מדינה, שיפור הלגיטימיות של המשטר ופתיחת השערים לדמוקרטיזציה הדרגתית. תוכניות הלימוד יתבססו על כל ארבעת הרבדים ההיסטוריים שנדונו לעיל ויאפשרו ביטוי חופשי לחותם השבטי, האתנו־דתי והתרבותי שהוטבע עד כה. גישה חינוכית נכונה תחסוך לשותפים הפוטנציאליים של ישראל את המחיר הכבד של שמירה על שיתופי הפעולה שלהם עם ישראל "מתחת לרדאר" (ומכאן כינויים כמו משטר ביטחון שבשתיקה, Tacit Security Regime, או פילגש) (פודה, 2022; Jones & Guzanski, 2017; Schonmann, 2013). למעשה, כפי שהראינו בחלק הראשון של המאמר,

מראשי האגודות: "הארץ הזו לא שייכת לישראל בלבד ולא לפלסטינים בלבד. היא ארץ של שני העמים [...] כולנו בני אברהם אבינו" (כהן, 2014, עמ' 277; כרמון, 2016). דוגמה זו ממחישה כיצד שיח האחוה האברהמי מושרש עמוק ברמה העממית וחינוכי לפיוס ישראל־פלסטיני אמיתי. ואפילו בימים אלה, בזמן שמתנהלת מלחמה, השיח האברהמי נותר מגדלור של תקווה עבור שוחרי השלום (Higuera & Basch-Harod, 2024). במפגש בין דתי שנערך במאסרס 2024 בין יהודים למוסלמים בגדה המערבית, הצד המוסלמי חזר ואמר: "אתם יודעים, אסלאם, יהדות, נצרות – כולנו מאמינים בדת אחת. כולם הולכים לפי דתו של אברהם הנביא, 'אברהם לא היה יהודי ולא נוצרי, כי אם חניף ומתמסר'" (בן שלום, 2024; הקוראן, 3:67).²³

חלק שני: השתלבות אזורית של ישראל כמקרה בוחן לחינוך האברהמי

הקדשנו מאמר נפרד למיפוי המרכיבים השליליים והחיוביים בגישות החינוכיות כלפי ישראל באזורנו (נגב ופרדו, 2024). כאשר בוחנים את הפערים הקיימים בחינוך על ישראל והיהודים, השאלה המרכזית שיש לשאול היא איזה חזון מנסות להקנות תוכניות הלימוד הללו, ומה יכול להפוך הוראה בגישה אנטי־ישראלית לבלתי מקובלת וחריגה.

השערנו היא כי הנוכחות הבולטת של חומר אנטי־ישראלי ואנטי־יהודי בתוכניות הלימוד באזור היא ביטוי לרדיקליות המסווה את הקושי של מדינות אלו לנסח זהות לאומית מעשית, לצד אהדתן המוצהרת לפלסטינים הערבים־מוסלמים, שבדרך כלל מוצגים כקורבנות של "תוקפנות" יהודית. האובססיה לסוגיה הפלסטינית היא נושא מרכזי ברטוריקה של תוכניות הלימוד הרדיקליות. ההתלכדות נגד ישראל – קבוצת מיעוט אזורית – יוצרת מראית עין של אחדות, אולם בפועל היא מערערת את היכולת של משטרים לפתח חברות פתוחות המתפקדות בזכות עצמן. מתוכניות לימוד כאלה עולה כי ישראל חזקה משמשת ראי לחולשתם של הערבים והמוסלמים, לחוסר האחדות ביניהם ולשיבה הלא־משמחת לקדמת הבמה של כוח קדם־אסלאמי שבעבר היה חלש וכנוע. היהודים אומנם זוכים לעיתים להכרה כמי שיצרו את התשתית לעליית האסלאם, אך ילידים "בלתי ראויים" אלה הפכו כעת למתנחלים־קולוניאליסטים פולשים. האובססיה של המדינות הרדיקליות להאשים את היהודים, את ישראל ואת הקולוניאליזם המערבי בצרות של המזרח התיכון מונעת מהן לקבל אחריות לפיתוח חברתי ומתעלמת מיכולתן להשפיע על המציאות.

לאומי, שבהן נלמדים חזונות שונים ובמידה רבה גם סותרים של הזהות הלאומית הישראלית. שתיים מתוכניות הלימוד הללו, החרדית והערבית-פלסטינית, מציעות הכרה חלקית בלבד באופייה ה"יהודי-מוקרטי" המוצהר של המדינה. למרות ההבדלים בין ארבע תוכניות הלימוד, כולן מחבקות בחום את הדמוקרטיה הישראלית ולכולן מחויבות והתלהבות לשלום ולכבוד הדדי עם המדינות השכנות ובקרב כלל האזרחים (Pardo, 2022b, 2022c; Pardo & Gamliel, 2017).

מרכיבים "פאן-אברהמיים" כבר קיימים בחוק החינוך בישראל, הקובע כי כל תלמידי ישראל צריכים "להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסיה הערבית ושל קבוצות אוכלוסיה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בשוויון הזכויות של כל אזרחי ישראל" (חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953, סעיף 11). תוכניות הלימוד ספוגות בתרבות מזרח-תיכונית, השפה הערבית נלמדת וההיסטוריה של המוסלמים, הנוצרים והיהודים באזור מפורטת בהרחבה. ראווה לציון תוכנית הלימודים של הערבים-הפלסטינים כמיעוט לאומי ישראלי, אשר במובנים מסוימים כמו הוראת שפות (ערבית, עברית ואנגלית) עולה על זו של התוכניות היהודיות. ראוי שהתלמידים בישראל ובמרחב ידעו כי מעבר להסכמי אברהם, ישראל מחויבת מבחינה משפטית בדרכים נוספות למרכיבים אזוריים של זהותה.²⁴ שיח על החינוך האברהמי יצטרך לעורר בישראלים את הממד האזורי-לאומי הקיים בזהות המדינה ולחבר את הקטבים המנוגדים לכאורה של שורשיות וליברליות. אפשר לשער שחזון חינוכי פאן-אברהמי אזורי מוסכם לא רק יסייע לשילובה של ישראל באזור אלא גם יקל על הסכמה בדבר זהות וחזון בארצנו.

המקרה הפלסטיני הוא דוגמה נוספת ומשלימה לתועלת שבחינוך הפאן-אברהמי. הבעיה גדולה. הדרך החינוכית שבחרו הפלסטינים שוללת לחלוטין את קיומה של ישראל. מתקפת ה-7 באוקטובר וההתייחסות אליה חשפו ליקוי מוסר וערכים חמור בציבור הפלסטיני ובמערכת החינוך שלו, וזאת מבלי להזכיר את היעדרו של חינוך לשלום. אם אפשר לסכם את החזון החינוכי הישראלי הכללי ככזה החותר לשימור ופיתוח בית לאומי בתקווה שיום אחד יובטח שלום (למעט השקפות הימין הקיצוני), הרי החזון החינוכי של הזרם המרכזי הפלסטיני עודנו מייחל לשיבה אלימה, באופן מפורש ומרומז, ל"פלסטין היסטורית" מדומיינת. פירוש הדבר שהדגש מושם על מחיקת ישראל מהמפה והפיכת השטח למוסלמי-ערבי. לעומת זאת, על פי הגישה האברהמית ישראל תוכר כמרכיב אורגני במכלול התרבותי, ההיסטורי והמשפחתי האזורי. לפי הנחת יסוד זו ישראלים וערבים

השיח האברהמי ליווה את הסכמי השלום של ישראל עם מצרים, ירדן ואיחוד האמירויות (וינטר, 2024). בכל מקרה, לאחדות שתכלול את ישראל יהיה היתרון של הבטחת עצמאותן של המדינות המשתתפות (בעוד שאחדויות אחרות, כמו אלו שהציעו אסלאמיסטים, פאן-טורקים, פאן-איראנים ופאן-ערבים לשעבר, תובעו את ההגמוניה של מדינה אחת על פני השאר).

ישראל היא מדינה קטנה יחסית והיחידה שאינה מוסלמית באזור כך שאין לה שאיפה או יכולת להנהיג, אולם היא יכולה להטות את מאזן הכוחות לעבר "המחנה המתון" כדי לחסום חלומות הגמוניים של "המחנה הרדיקלי". אחדות אזורית גמישה מתכתבת עם התפיסה העצמית של ישראלים רבים כבני עם קוסמופוליטי שאין לו שאיפות הגמוניות באזור. מכאן הפוטנציאל הגדול של 'העידן אברהמי', העידן או החזון הרביעי שתיארנו לעיל, ולהבטחה שהוא נושא עימו – לקבל את ישראל למשפחת העמים של האזור. הדיון להלן מציג את מקרה הבוחן של ישראל ואת ייצוגה הרצוי במסגרת לימודי הליבה האזוריים. נראה גם כיצד ישראל עצמה תוכל להפיק תועלת מיישום תוכנית לימודים כזו במדינה, כחלק מהניסיון לאחות את הסדקים בזהות הלאומית שלה ולהתמודד עם החינוך הפלסטיני המסכן את שלומה. הרעיונות שאנחנו מציעים אינם מסתכמים לכלל מפת דרכים מגובשת ומהודקת לספרי הלימוד של העתיד. זהו אוסף של גישות ומתווים אפשריים שניתן לדחות, לאמץ או לראות כסימני דרך במשעול העולה למקום המדויק ביותר.

החזון החינוכי של הזרם המרכזי הפלסטיני עודנו מייחל לשיבה אלימה, באופן מפורש ומרומז, ל"פלסטין היסטורית" מדומיינת.

המקרה הישראלי הוא דוגמה טובה למדינה שיכולה להפיק תועלת רבה מהפרספקטיבה האברהמית. ישראל משלבת רצון עז לשמר את ייחודיותה עם שאיפה חזקה לא פחות להשתלב במרחב. הארץ נטועה בנוף הערבי-מוסלמי האזורי, עם אוכלוסייה ש-20 אחוזים ממנה הם ערבים ישראלים ובשכנות לאוכלוסייה ערבית ופלסטינית ההולכת וגדלה. יוזמת הממשלה לרפורמה כוללת של מערכת המשפט והשלטון (ינואר-אוקטובר 2023) חשפה פערים בלגיטימיות של המערכת הפוליטית ופערה מחלוקות עמוקות בשאלת הזהות הלאומית של המדינה. מערכת החינוך הישראלית מורכבת מארבע תוכניות לימוד עיקריות – ממלכתית (חילונית-ליברלית), ממלכתית-דתית, חרדית וערבית-פלסטינית כמיעוט

הפוסט־סובייטי (Haines et al., 2002). בשנת 2017 הכין ע'סאן עבדאללה מ־CARE גרסה ערבית (מסע החיים שלי) עבור בתי ספר פלסטיניים.

המלצות נוספות להצגת היהודים וישראל בתוכניות הלימוד של המזרח התיכון וצפון אפריקה

החינוך בנושא היהודים וישראל בכלל האזור ראוי שיהיה חלק מהגישה החינוכית האברהמית, המחבקת אל חיקה את כל המיעוטים והאמונות באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה ורואה בישראל וביהודים ילידים ובני משפחה, כמוהם כשאר יושבי המרחב, ובעיקר שתרבותם היא עמוד התווך של תפיסת העולם המונותאיסטית שצמחה כאן. מיגור ההסתה יאפשר למחנכים לתקן את ההתעלמות של תוכניות הלימוד מההיסטוריה היהודית החל מימי קדם, דרך תולדות היהודים במדינות המוסלמיות, שגשוגם וסבלם, ועד המכה הכפולה שספגו בעידן המודרני, קרי השואה והשמדתן של קהילות ברחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה. מטבע הדברים יש ללמד גם את סיפוריהם של מיעוטים אתנו־דתיים נוספים, וזה נושא למחקר ודיון יסודי במקומות אחרים.

החינוך בנושא היהודים וישראל בכלל האזור ראוי שיהיה חלק מהגישה החינוכית האברהמית, המחבקת אל חיקה את כל המיעוטים והאמונות באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה ורואה בישראל וביהודים ילידים ובני משפחה, כמוהם כשאר יושבי המרחב, ובעיקר שתרבותם היא עמוד התווך של תפיסת העולם המונותאיסטית שצמחה כאן.

רבים מספרי הלימוד בחינוך האסלאמי מתמקדים יתר על המידה בטקטיקות צבאיות בין־שבטיות ובסיפורי מות קדושים. מות קדושים (שהאדה או אסתשהאד) וג'האד, שהם יישום אלים של תפיסה אסלאמית קדומה זו (שנוצרה במקור מתוך כוונה להגן על האסלאם מפני השמדה), אינם אמורים להיות מקודמים בהקשר של סכסוכים מדיניים מודרניים.²⁶ היסטוריה צבאית אסלאמית אמורה להילמד (אם בחרים ללמד אותה) כחלק מההיסטוריה הכללית של האזור והעולם. יש מקום לדון בשאלה אם היסטוריה צבאית היא נושא מתאים לתלמידי חינוך חובה, בהתחשב בחוסר הציבות באזור.

לימודי דת יכללו את המקורות הרוחניים המשותפים (נביאים ואמונות) ויחסים בין־דתיים, כגון בית משפחת אברהם באבו דאבי וקבלת סורת אל־פאתחה בקוראן כטקסט תפילה ליהודים ולנוצרים.²⁷

פלסטינים ייחשבו ילידים באותה מידה ושייכים לארץ ישראל, ששמה הערבי פלסטין, ולאזור בכללותו. על התלמידים להיות מודעים לעובדה שאבותיהם של מרבית התושבים בארץ, יהודים ופלסטינים כאחד, הם מהגרים שהגיעו (היהודים עלו) לארץ ישראל או לפלסטין ממקומות אחרים באזור או מחוצה לו במהלך מאתיים השנים האחרונות (גרוסמן, 2004; Khalidi, 2004; Shpak Lissak, 2021; Zureik, 2016). לסיכום, אימוץ גישה אברהמית עשוי להחליש את התפיסה של מאבק בינארי של שני עמים על ארץ זעירה אחת ולהחליף אותה במבט פנורמי עשיר, מגוון ומשפחתי־אזורי של הרעיון האברהמי.

פיתוח מערכת חינוך ראויה בעזה, ובתקווה גם ברשות הפלסטינית בכלל, יחייב לפעול לפי שלוש סדרות של קווים מנחים. **ערכי הסכמי אברהם**, כפי שתוארו לעיל, הם הסדרה הראשונה של קווים מנחים, שידגישו במיוחד את ארץ ישראל או פלסטין כמולדתם של שני העמים המסוכסכים, אשר זהותו של האחד קדומה ושל האחר חדשה בגיבוש זהות לאומית נפרדת. כמו כן יש לעמוד על הצורך בקווים מנחים **לשלום וסובלנות**, כפי שהם מנוסחים בסטנדרטים הבינלאומיים. המתודולוגיה של אימפקט ס.א (המכון לחקר השלום והסובלנות בחינוך בבתי הספר, IMPACT-se), המסכמת את הסטנדרטים הללו, המיושמים זה עשרות שנים בניתוח ספרי לימוד. הסטנדרטים של מתודולוגיה זו סובבים בעיקר סביב שלום, סובלנות וכבוד ל"אחר" במצבי סכסוך, אך הם מאמצים גם מבט רחב יותר בכל הנוגע לחזון החברה לעתיד ולשורה של שאלות נוספות, כגון זהות לאומית, שוויון מגדרי ושמירה על שגשוג המדינה והסביבה (IMPACT-se, n.d.). גישה ממוקדת ומפורטת יותר להצגת הסכסוך עצמו והצדדים בסכסוך ניתן למצוא בשאלות המחקר של ארנון גרויס לחקר חברות בקונפליקט (Groiss, n.d.).

הסדרה השלישית של קווים מנחים היא **חינוך לערכים ולמשפחה**. ניתן להסתמך על הסטנדרטים של תנועת "וסטיה" (Wasatia) שפותחו על ידי מוחמד דג'אני דאודי (Dajani, 2019) ומתמקדים בחינוך הומניסטי ואמפתי עם דגש אסלאמי, ובכך מקנים "מיומנויות וידע הכרחיים הנדרשים לפתרון סוגיות של סכסוך ולקידום שלום, מתינות ופיוס כאזרחים אחראים".²⁵ שתי תוכניות נוספות לחינוך לערכים שיש לשקול, עם שינויים מתאימים, הן הפרויקט הבריטי Loving Classroom, של נעמי ודיוויד גפן (Loving Classroom, 2023), שיושם בהצלחה בבריטניה, ו־My Journey in Life של ויליאם היינס ועמיתיו שנכתב במקור באנגלית, תורגם לרוסית ויושם בהצלחה בשנים הראשונות של העידן

מהווים רוב גדול בארץ (כ־70 אחוזים מהאוכלוסייה) (Rejwan, 1998, p. 191). תפיסה זו של ישראל כחלק מהפסיפס האזורי וכשחקנית תורמת תעניק לה עוצמה רכה, כלומר לגיטימיות שתישען על האטרקטיביות שלה עבור האזור, ולא על כפייה שהיא מפעילה עליו (Nye, 1991, 2005, p. 12). באופן דומה, מדיניות החינוך של ישראל תיטיב לעשות אם תשרטט את החזון הלאומי כממלא תפקיד תומך באוכלוסיית הרוב האסלאמית. חינוך פאן־אברהמי צריך לתאר מרחב הפתוח למיעוטים ולאוכלוסיות מהגרים. מדינות המפרץ ומרוקו מציגות התחלה טובה לגישה כזו, אך ברוב תוכניות הלימוד חסר מידע בנושא. מדיניות הגירה נכונה וחינוך תואם יכולים לסלול את הדרך להחייאת הקהילות היהודיות ברחבי האזור ולסייע לישראל לכוון את זהותה בהתאם.

האם תוכניות לימוד עתידיות צריכות ללמד על

טרגדיות העבר, ובייחוד על ה"סירוב" להכיר בישראל (rejectionism)? ברור שקל ופשוט יותר לנהל שיחה כאשר מתעלמים משאלות שבמחלוקת. אבל למרות שהיינו רוצים לשים את העבר מאחורינו, האם זה באמת אפשרי? האם הדור הצעיר לא אמור להכיר את העבר, שעל פי ג'וזף בראודה הוא "המאה של החורבן שהותירו הכוחות הפאן־ערביים והאסלאמיסטיים" (Braude, 2019, p. 142)?³⁰ האם אין חשיבות ללמידה שתזהיר אותם מפני מדינות פונדמנטליסטיות סרבניות? וכן, באיזו מידה צריכים ספרי לימוד היסטוריה, אזרחות וספרות להתעמק בנזק שנגרם על ידי מדינות וארגוני הסירוב? פרקים על תולדותיהם ומצוקתם של מיעוטים אתנו־דתיים עשויים להצביע על הקשר בין הכחדתן של אוכלוסיות מיעוטים לבין המחיר הכבד שמשלם הרוב, אשר אפשר את עלייתם של משטרים מדכאים ובלתי מותאמים לכלכלה, רווחה וחופש בעידן המודרני (דוגמאות למיעוטים כאלה הם יהודים, יוונים, אשורים, ארמנים,³¹ מארוונים, שיעים, אמאזיע'ים,³² כורדים, זאזא, נוסיריים, אלוויים, דרוזים, יזידים, צאבאים, טאלישים, טורקמנים, באלוצ'ים, בהאים, אחמדים ומהגרים אירופאים "לבנטינים", בין היתר).

ברוח זו, השואה וגורל הקהילות היהודיות באזור

חייבים לקבל הכרה בספרי הלימוד במרחב – לא רק מתוך כבוד לניצולים, לזכר המתים ולמען דיוק היסטורי, אלא גם מתוך אמפתיה. הכרה בסבל הרב של "האחר" היא צעד חיובי ראשון לקראת פיוס. חלק נוסף במשוואה הוא תפקידם של הקיצונים הפלסטינים בהקצנה, הן של החברה הפלסטינית והן של העולם הערבי ותנועות אסלאמיסטיות שונות. ברוב תוכניות הלימוד באזור העוסקות בישראל קיימת השקפה דיכוטומית על השאלה הפלסטינית, שלפיה תמיכה במצוקת הפלסטינים רואה

הלימודים צריכים להתייחס למקומם של היהודים והיהדות בקוראן ולתרומתם לגיבוש המדינה האסלאמית במאות המוקדמות ולאחר מכן (ראו למשל לקר, 2014; Bar-Asher, 2021; Franklin et al., 2014; Meddeb et al., 2013). מחקר חדש מראה שהידע המקראי היה נפוץ בעבר במרחב הערבי, והדיכוטומיה עם היהדות ואפילו עם הפוליטאיזם לא הייתה כה חדשה (Whittingham, 2021). לפיכך ניתן להרחיב את המכנה המשותף בין האסלאם ליהדות ולציין סכסוכים אסלאמיים קדומים בין מוחמד לשבטים יהודים בקצרה בלבד, אם בכלל, ובתוך הקשר. כמו כן, אין כמעט ספק שהיהדות כפי שאנו מכירים אותה התפתחה במידה רבה תוך מגע הדוק עם הציוויליזציה האסלאמית, לא רק בתחומים כמו פילוסופיה ומיסטיקה אלא גם בדקדוק, בחוקי הדת וכן בתחומי תרבות כמו מוזיקה, פיוט ותפילה, בישול ואומנויות (Rejwan, 1998, pp. 48-80).

כיצד להציג את היהודים וישראל בהקשר

האברהמי? ישראל והציונות נתפסות ברחבי האזור, ובעיקר בספרי הלימוד, כדבר מה שנע בין יצור מפלצתי או מחלה ממארת, במקרה הגרוע, לבין ישות זרה שאין ברירה אלא להשלים עם קיומה, במקרה הטוב. עם זאת, במקרים מסוימים ישראל נחשבת מודל לחיקוי או לחלופין מקור לחרדה רבה, אפילו בהקשרים של שלום (פרדו, 2004; Shavit & Winter, 2016). במילותיו של פואד עג'מי, פרויקט השלום הישראלי האוטופי "מזרח תיכון חדש" שלאחר אוסלו עורר אימה רבה משום שהוא נתפס כ"סוג של הגמוניה ישראלית, "פקס הֶבְרָאִיקָה" וכ"איום על כל הפרות הקדושות של הלאומיות הערבית". על כן יש להפיק לקחים ולהציג שורשים משותפים ותרומות אפשריות, אבל להתרחק מהדימוי שטבע המשורר הסורי ניזאר קַבְאִנִי: "סופרמרקט מזרח־תיכוני שבו יושב ראש מועצת המנהלים הוא ישראלי" (Rejwan, 1998, pp. 193-194).

המוניטין של ישראל גדוש בדוגמאות ליצוא הידע

שלה לעולם השלישי ומחוצה לו.²⁸ יהודים התפרסמו לא פעם כמי שמציעים את הידע הדתי, המדעי והפיננסי שלהם לשליטים לא־יהודים (Gilbert, 2010).²⁹ תוכניות הלימוד במזרח התיכון וצפון אפריקה יכולות לתאר את ישראל כחלק בלתי נפרד מאזור גיאוגרפי זה עם שורשים עמוקים בו, כאוכלוסיית מיעוט בתוך סביבה ידידותית ערבית אסלאמית גדולה וכמדינה השואפת לבנות ולא להרוס. רוב הישראלים הערבים משולבים ומחוברים למדי בחברה ובכלכלה, וממילא ישראל הופכת ל"ערבית" יותר ודומה יותר למרחב (נאס, 2022). כך גם לגבי פליטים או עולים יהודים שהגיעו מהמדינות הערביות והמוסלמיות, ויחד עם האוכלוסייה הערבית המקומית

ניתנים למניעה, המשקפים רק חלק מן התמונה הכוללת. כידוע, הרצל קרא להקים בית לאומי יהודי בתוך האימפריה המוסלמית-עות'מאנית, כולל תשלום מיסים לאימפריה כדרך להצילה מפני קריסה צפויה (תוך השתתפות מלאה ושוויון זכויות בארץ לערבים המקומיים). הוא אפילו הורה על ייצור מכונת הכתיבה התעשייתית הראשונה בשפה הערבית, ששימשה לאחר מכן אבטיפוס לדורות הבאים.³⁴ ראוי לציין גם שבחמשת העשורים הראשונים לקיומה של התנועה הציונית, הזרם המרכזי שלה התנער מהתפיסה הצבאית (שפירא, 1992). בין השנים 1881 ל-1921 רוב העולים לארץ ישראל היו פליטים חסרי שאיפות לאומיות שנמלטו מפוגרומים (Alroev, 2014; Shalem College, 2024), ואלה שהיו להם שאיפות לאומיות חלמו על השתלבות בלבנט (חרף, 2019; עברי, 2021; מילסון, 1997). "לימוד ערבית הוא חלק מהציונות", הסביר ההיסטוריון היהודי-גרמני שלמה דב גויטיין ב-1946, "וחלק מהחזרה לשפה העברית ואל המזרח השמי, שכיום הוא דובר ערבית לחלוטין. אנו שואפים שילדינו היוצאים לעולם ירגישו שהם ילדי המזרח היכולים לפעול בו באותה מידה שאנו שואפים שלא יאבדו את הירושה היקרה של הרוחניות האירופית שהבאנו עימנו" (גויטיין, 1946, עמ' 8; מצוטט ומתורגם מתוך Halperin, 2006). אנקדוטות נוספות המלמדות על יוזמות שלום באזור הן הסכם ויצמן-פייסל, תוכנית הפדרציה ה"ש"אמית" של דוד בן-גוריון משנת 1929 ורעיונות דו-לאומיים אחרים במסגרת פדרטיבית (גורני, 1994; שומסקי, 2024; Goldstein, 1988), איחודן של ירדן והגדה המערבית משנת 1949, ההצעות השונות עבור ירדן-פלסטין-ישראל וביקורו ההיסטורי של סאדאת בירושלים. התלמידים גם יפיקו תועלת מלמידה על הזדמנויות שלום שהוחמצו, על היחסים החשאיים בין ישראלים לערבים לאורך השנים ועל יחסים אישיים בין יהודים לערבים (Podeh, 2015). חלק מהסיפור הוא גם שיתוף הפעולה הפלסטיני עם ישראל, ותרומתם של פלסטינים לבנייתה של ישראל (נושא רגיש שעודנו ממתיך להיסטוריון טוב).³⁵

סיכום ומסקנות

האומנם קיימת תרבות של שלום במצרים, בירדן, בטורקיה ובמדינות הסכמי אברהם? בעיקר מאז מתקפת ה-7 באוקטובר, מומחי אסלאם פסימיסטים נעשו חשדנים עוד יותר כלפי הסיכוי לשלום אמת בין ישראל למדינות ערב. גם אם ייחתמו הסכמי שלום, הם מעריכים, הסכמים אלה לא יחרגו ממעמד של "הודנה" או הפסקת אש אסלאמית זמנית עם אויב בעמדת כוח. מלחמת הג'האד תמשיך לארוב מכל עבר. השמחה

בהתייחסות חיובית לישראל ולציונות לדבר שלא יעלה על הדעת. דעה שקולה יותר היא שהדורות הקודמים של שני הצדדים נאלצו לא פעם להתמודד עם כוחות היסטוריים שאינם בשליטתם. יצוין כי ספרי הלימוד הישראליים מלמדים על ה'נכבה' הפלסטינית ועל ההשלכות השליליות של מלחמת 1948 על הערבים הפלסטינים, מציינים ש"שני הצדדים נפגעו" ומכירים בכך שהיו כאלה ש"נאלצו לברוח מבתיים ומכפריהם במהלך הקרבות".³³ מנגד, אין ספק שתלמידים ערבים אינם מקבלים את התמונה המאוזנת שהם ראויים לה, וכך נוצרים פערים ניכרים בלימוד ההיסטוריה וביכולת להפיק ממנה לקחים רלוונטיים. שאלת פליטי 1948 – הערבים והיהודים – צריכה להילמד בראייה צופה פני עתיד. אין להסתיר טעויות וטרגדיות. יש להמיר את הטינה בראייה בוגרת, אמפתית ומורכבת של ההיסטוריה, ולהביט אל העתיד ברוח שהיא גם מוסרית וגם מפויסת.

מוצא ושורשים: האידאל הוא שחזון אזורי משותף יחנך את הצעירים לנקודת מבט משותפת על ישראל והיהודים, בדגש על ערכים דתיים ושורשים תרבותיים משותפים. תוכניות הלימוד האזוריות מלמדות כבר עתה על שושלת ומוצא משותפים המבוססים על גזע (מהשתייכות משפחתית ושבטית או נְסֶכָּה להשתייכות למשפחת הנביא, ועד להיות חלק מהגזע השמי, הארי או הטורקי). בתוכנית הלימודים האיראנית למשל, הכורדים והאזרים, שאינם דוברי פרסית, עוברים "אֶרְיָאנִיזָצְיָה" בספרי הלימוד כדי שיתקבלו כשייכים. בתוכנית הלימודים הירדנית מוחדרים השורשים ההאשמיים, הערביים והשמיים, וכך גם החיבור ל"פרוטו־ירדנים" הקדומים (למשל מואבים, עמונים, אדומים ונבטים). תוכנית הלימודים הפלסטינית מתגאה בכך שהפלסטינים הם צאצאיהם של הכנענים ה"ערבים", ונוכחותם הקדומה באזור משמשת להצדקת תביעותיהם על הארץ. מוצאם השמי-אברהמי המשוער של ערבים ויהודים יכול לחבר בין העמים, אך מוטב שהפרדיגמה הפאן-אברהמית תישאר "עיוורת צבעים" ותקבל בברכה את האיראנים, הטורקים, הכורדים, האלוים ה"לא-שמיים" (המתגאים בשורשים שומריים), היוונים, הארמנים, הֶבְרָאִים או האמאזיע'ים וכן הלאה. כמו כן, כל ייחוס מוצא מעם קדום כזה או אחר, מדומיין או אמיתי, שנעשה מצד לאומנים מקומיים, חייב להיות מוצג בתוך הקשר חברתי, היסטורי ומדיני ולא להופיע כעובדה.

עובדות ידועות פחות על ציונות. תלמידים באזור,

כולל בישראל, אינם מודעים ליחסים הטובים ששררו בין אנשי התנועה הלאומית היהודית לבין הרוב הערבי והמוסלמי. לימוד סיפורים המעידים על כך יסייע באופן טבעי להציג סכסוכים מן העבר בפרספקטיבה וכאירועים

אין סיבה שישראל והיהודים לא יתקבלו באזור בזרועות פתוחות כבני משפחה אבודים.

כאמור, אחד הראשונים שהבין את הכיוון שאליו צועדת ההיסטוריה ודיבר על אברהם בהקשר של שלום עם ישראל היה נשיא מצרים אנואר סאדאת, "גיבור המלחמה והשלום", שציין את קשרי הדת בין ערבים ליהודים ואת אבותיהם בביקורו ההיסטורי בירושלים בשנת 1977 (Meital, 2003, p. 150). הראינו כאן כיצד הפלסטינים השתמשו בשיח האברהמי אפילו קודם לכן, וחלקם משתמשים בו עד היום. מתוך ראיית השיח כקו מנחה ביקשנו להציע "השקפה פאן-אברהמית" ראשונית לחינוך לשלום באזור המזרח התיכון וצפון אפריקה. אנחנו מאמינים שספרי הלימוד מעצבים את העתיד בזכות היותם "קורפוס קדוש ונושם", אשר מתווה דרך למטרות ולערכים של החברה (פרדו ווינטר, 2024). אם תוכנית הלימודים אכן מראה לנו "לאן החברה רוצה להגיע בעתיד", חינוך איכותי ומחויב לשלום יתרום למציאות של שלום, ככל שהתלמידים יגדלו לאורו (Williamson, 2013, p. 115). מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה יפתחו במשך הזמן עקרונות עבור הקהילה, המבנה, הקשרים הכלכליים וחופש התנועה הייחודיים שלהן. עד אז, ספרי לימוד שיטפחו השקפה פאן-אברהמית ילמדו את הדור הצעיר שהמרחב הוא פתוח ומכליל, ולא רק זירת לחימה בין חזונות ונרטיבים לאומיים ואזוריים. האסלאם, היהדות, הנצרות, הערביות ועוד פילוסופיות אזוריות, לאומיות, שבטיות ועולמיות ימשיכו להילמד כחלק מהתמהיל המתאים לכל מדינה, ויעניקו לה את הלגיטימיות הפנימית והאזורית. הפעילויות והדיאלוג הבינ-דתי שיתפתחו עם השנים יספקו עוד ועוד נושאים לחינוך הפאן-אברהמי.

הזמן דוחק, שכן יש לקבל החלטות דחופות כדי לשנות את החינוך האלים ומלא השנאה שמקיימים הרשות הפלסטינית, תנועת חמאס וארגון אונר"א בגדה המערבית ובעזה. הסכמי אברהם חוזים אזור המעודד מציאות שבה עמים מכל הדתות, העדות, האמונות והלאומים מחויבים לרוח של דו-קיום, הבנה הדדית וכבוד הדדי. עקרונות אלה, אם יפותחו בזירות לתוכניות לימוד פאן-אברהמיות וליוזמות חינוכיות מתוכננות בקפידה, יעניקו למדינות השונות כלים יעילים להתמודדות עם קשיים בייצוג ובעיות פנימיות של צדק חברתי, ובמקביל יסייעו לכל אחת מהן לשמור על עצמאותה, ביטחונה ושגשוגה. ניתן יהיה להרחיב את הגישה החדשה למדיניות פדגוגית של הוראה מכלילה כלפי מיעוטים והגירה, מתוך תקווה לסלול את הדרך לתחיית קהילות ישראל בעולם הערבי-מוסלמי. אפשר שאף נראה שינוי במאזן ההגירה מהאזור למערב ושילוב של חלק מהמהגרים

האקסטטיט שהפגינו המונים מוסלמים לאחר הטבח³⁶ והחבוק הנלהב של הזוועות מצד מוסד אל-אזהר תרמו לתפיסה קודרת זו (וינטר וברק, 2023). המסקנה היא שכדי לספק למתונים המוסלמים הצדקה דתית לסרב לחובת הג'האד, על ישראל להיות מוכרת באזור כמי שגורמת נזק בלתי מידתי ובלתי הפיך לכל תוקף (שרון, Herrera, 2023; 2024).

הסכמי אברהם חוזים אזור המעודד מציאות שבה עמים מכל הדתות, העדות, האמונות והלאומים מחויבים לרוח של דו-קיום, הבנה הדדית וכבוד הדדי.

אולם לפי הפסימיסטים הבעיה אינה רק בהשקפת העולם האסלאמית או האסלאמיסטית. הלאומיות הערבית, שהיא אידיאולוגיה מודרנית שנוצרה על ידי נוצרים ומוסלמים ערבים, ספוגה בהיסטוריה צבאית אסלאמית, באנטישמיות אירופית ובדחייה מוחלטת של ישראל כישות זרה, קולוניאליסטית-מתנחלת. נראה שרוב האליטות הליברליות הערביות נותרו בסרבנותן ומתנגדות באופן נחרץ לקיום יחסים טבעיים עם ישראל. ספרי לימוד ברחבי האזור (למעט טורקיה) ממשיכים למחוק את שמה של ישראל מהמפות ונמנעים מללמד עליה. החזון ארוך הטווח של השמדת ישראל בשלבים מבוסס על שורה של מודלים דומים פחות או יותר, כמו המלחמות המוקדמות של ערב נגד השבטים היהודיים הקדומים; "ההתנגדות" (מוקאוומה) או "מלחמה עממית" אנטי-קולוניאליסטית בשלבים, כדוגמת מלחמות וייטנאם ואלג'יריה; ומעל לכול ניצב המודל של סלאח א-דין לעולם אסלאמי המאוחד תחת מנהיג אחד, שכובש את המדינה הצלבנית-קולוניאלית.

חרף כל האמור, ברקע צומח "שיח אברהמי" חדש, שמתפשט בהדרגה ברחבי המזרח התיכון וצפון אפריקה. נכון להיום, רוב הפרשנויות נוטות לייחס את הסכמי אברהם ואת ההתקרבות הישראלית-ערבית בעיקר לפחדים עמוקים ממשיטת האיטולות באיראן, אולם ניצני השיח האברהמי קדמו למהפכה האיראנית של 1978-1979. לכן אנו טוענים כי משבר הזהות והמצוקות שפקדו את האזור מלמדים שהתפתח צורך אורגני בחזון אזורי חלופי, עם טרמינולוגיה, רטוריקה ועקרונות שאינם מבטלים חזונות מקומיים או אזוריים אחרים. ברוח הסכמי אברהם, הפאן-אברהמיות יכולה להציע חלופה לאותם מרכיבים רדיקליים ובלתי מעשיים בחזון האסלאמי והערבי-לאומי. לשם כך עליה להתעצב כמסגרת כוללת שאינה פוגעת בלגיטימיות של נרטיבים מקומיים, כמו זכותם של הפלסטינים להגדרה עצמית. במקרה כזה

חרוף, ח' (2019). **אנשים אחים אנחנו – הפנייה מזרחה בהגות הציונית**. מרכז זלמן שזר.

ח'זראן, י' (2019). **העולם הערבי השיל את אחריותו מהבעיה הפלסטינית**. <https://tinyurl.com/xjrdppz2>. Ynet

יוזמות אברהם (ל"ת). **בונים חברה משותפת ליהודים וערבים בישראל**. <https://abrahaminitiatives.org.il/>

כהן, ה' (2014). **אגודות הכפרים – כישלון המסגרת, ניצחון התפיסה והשלום האבוד. המזרח החדש, 53, 251-277**.

כרמון, י' (2016, 15 בספטמבר). **אגודות הכפרים – איך קמו ומדוע חוסלו?** MEMRI. <https://tinyurl.com/3a67edzk>

כרמון, י' (2023, 22 באוקטובר). **על העתיד**. MEMRI. <https://tinyurl.com/3nc67dn8>

לקר, מ' (2014). **מוחמד והיהודים**. יד יצחק בן-צבי.

מילסון, מ' (1997). **ראשית לימודי הערבית והאסלאם באוניברסיטה העברית**. בתוך ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), **תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות**. עמ' 575-588. מאגנס.

נאס, צוות המחקר (2022). **תעסוקה בחברה הערבית הבדואית בנגב**. קרן אדמונד דה רוטשילד, Co-Impact. <https://tinyurl.com/yc6zdnpr>

נגב, י' ופרדו, א' (2024, 8 ביולי). **היהודים בישראל בספרי לימוד מוסלמיים וערביים: מגמות מרכזיות**. פרסום מיוחד, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/4n6fn9ju>

עברי, י' (2020). **השיבה לאנדלוס: מחלוקת על זהות יהודית ספרדית בין ערביות לעבריות**. מאגנס.

פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה בציבור: היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**. עם עובד.

פרדו, א' (2004). **אין וישראל: ישראל כמופת בעיני השמאל האירני בשנות השישים – מאמר ותעודה**. **עיונים בתקומת ישראל, 14, 337-365**. <https://tinyurl.com/yc5k6va8>

פרדו, א' ווינטר, א' (2024, 10 בינואר). **ישראל והיהודים בספרי הלימוד במצרים – מבט צופה פני עתיד**. פרסום מיוחד, המכון לחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/hy8ze6cf>

שומסקי, ד' (2024). **האם הציונות ביקשה להקים מדינת לאום? הדמיון המדיני הציוני מפינסקר עד בן-גוריון (1882-1948)**. מאגנס.

שפירא, א' (1992). **חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948**. עם עובד.

שרון, מ' (2024, 1 במרץ). **המימד האסלאמי במלחמות בין ישראל לערבים**. מידה. <https://tinyurl.com/2p9xt2tt>

Abi-Hashem, Naji (2014). *Cross-Cultural psychology and counseling: A Middle Eastern perspective*. *Journal of Psychology and Christianity*, 33(2), 156+. <https://tinyurl.com/4xd3sd9s>

Abraham Accords (2020). *Abraham Accords peace agreement: Treaty of peace, diplomatic relations and full normalization between the United Arab Emirates and the state of Israel*. <https://tinyurl.com/398akv7>

Abrahamic Reunion (n.d.). <https://www.abrahamicreunion.org>.

Alon, Y. (2021). *Tribalism in the Middle East: A useful prism for understanding the region*. *International Journal of Middle East Studies*, 53(3), 477-481. [10.1017/S0020743821000787](https://doi.org/10.1017/S0020743821000787)

Alroev, Gur (2014). *An Unpromising Land: Jewish Migration to Palestine in the Early Twentieth Century*. Stanford University Press.

Al-Tabari, M. (1987). *The History of al-Tabari: Vol. 7, the foundation of the community*. State University of New York Press. <https://tinyurl.com/5bd6nuz6>

משני הכיוונים, כך ששתי הציוויליזציות ישלימו זו את זו. חינוך כזה לא רק יהפוך את ישראל לחברה רצויה באזור אלא גם ייתן מענה לשורה של עימותים נוספים, גדולים וקטנים, כאשר דור חדש יגדל ויתפוס בבוא העת את עמדות ההנהגה.

ד"ר אלדד פרדו הוא מנהל המחקר במכון אימפקט ס.א. – המכון לחקר השלום והסובלנות בחינוך בבתי ספר (IMPACT-se) ומומחה לפוליטיקה ותרבות באיראן ובמזרח התיכון. eldadpardo@gmail.com

ד"ר יונתן נגב הוא עמית מחקר ב-IMPACT-se. בעל תואר דוקטור מהמחלקה לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים ותעודת הוראה למקצוע ערבית בבתי ספר דוברי עברית. Yonatan@impact-se.org

מקורות

אלון, א' (2022). **אני ואחי נגד בן-דודי – קוים לתפיסת האמון באסלאם דובר הערבית**. אוניברסיטת תל אביב.

אלקיים, א' (2015). **אל-פאתחה: קריאות קוראניות בקרית מלך רב**. בתוך ח' פדיה (עורכת), **המזרח כתב את עצמו** (עמ' 157-249). גמא.

אלקיים, א' מנאסרה, ע' וארביב, ר' (2015). **אדון השלום – לקט תפילות לשלום במסורות היהדות, הנצרות והאסלאם**. אידרא.

אפל, מ' (1997). **התפתחות הסכסוך הערבי-יהודי מסכסוך מקומי לאזורי – הרקע לצמיחת מעורבותן של עיראק וסוריה בארץ-ישראל 1936-1939**. בתוך פ' גינוסר (עורך), **עיונים בתקומת ישראל – מאסף לבעיות הציונות, היישוב ומדינת ישראל, כרך 7**. המרכז למורשת בן-גוריון. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

בית אבי חי (2023, 35 ביוני). **דמויות מקראיות בקוראן | שיעור 2 ו-3 – אברהם כמכונן דת האסלאם | פרופ' מאיר בר אשר** [סרטון, דקה 0:45 עד 2:30]. YouTube. <https://tinyurl.com/32mwhywr>

בן שלום, ש' (2024, 20 במרץ). **ארבע שנים למדתי אצל שייח עבדאללה, ולא ידעתי שאני באחים המוסלמים**. הארץ. <https://tinyurl.com/bdcjfat4>

גוטיין, ש"ד (1946). **על הוראת הערבית**. יבנה.

גורני, י' (1993). **מדיניות ודמיון: תוכניות פדרליות במחשבה המדינית הציונית, 1917-1948**. יד יצחק בן-צבי.

גרובבר, ע' (2009). **פער התרבויות בקשר שבין ישראל לערבים – כללים ועקרונות להשבחתו**. נייר עמדה, גיליון 5. המרכז למחקר של המכללה לביטחון לאומי, צה"ל. <https://tinyurl.com/2p8ypnk7>

גרובבר, ע' (2014, 3 ביולי). **השלום שלנו הוא לא השלום שלהם**. הארץ. <https://tinyurl.com/yr9ne3ft>

גרומן, ד' (2004). **האוקלוסייה הערבית והמאחז היהודי: תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העותמאנית ובתקופת המנדט הבריטי**. מאגנס.

וינטר, א' (2024). **בשם אללה: הפולמוס האסלאמי סביב השלום עם ישראל**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/yrnfvcbx>

וינטר, א' וברק, מ' (2023, 31 באוקטובר). **איך הפך "מגדלור המתנות הדתית" לתומך טרור? מבט על, גיליון 1777**. המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/h4c8tdk>

חוק חינוך ממלכתי, התשי"ג-1953 (ל"ת). סעיף 11. <https://tinyurl.com/mr3c97tb>

- Aprim, A. (2024, February 10). *Consciously or otherwise, the west pushed assyrians to leave their ancestral lands*. Modern Diplomacy. <https://tinyurl.com/mrz4795r>
- Arab League Summit (1967). *The Khartoum Resolutions*. Economic Cooperation Foundation. https://ecf.org.il/media_items/513.
- Artsy, A. (2016, February 1). *Theodor Herzl and the invention of the Arabic typewriter*. Jewniverse. <https://tinyurl.com/4vb664m4>
- Baram, A. (1997). Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hussein's tribal policies, 1991–6. *International Journal of Middle East Studies*, 29(1), 1–31. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020743800064138>
- Baram, A. (2011). *From militant secularism to Islamism: The Iraqi Ba'th regime, 1968–2003*. WWC HAPP Occasional Paper. <https://tinyurl.com/9ddtz3xc>
- Baram, A. (2016, April 8). *Saddam's ISIS: Tracing the roots of the Caliphate (RESPONSE)*. Foreign Affairs. <https://tinyurl.com/5dmrey98>
- Bar-Asher, M. (2021). *Jews and the Qur'an*. Princeton University Press.
- Bayat, A. (2007). *Making Islam democratic: Social movements and the post-Islamist turn*. Stanford University Press.
- Ben-Dor, G. (2006). The Middle Eastern State and the West. In M. Litvak (ed.), *Middle Eastern Societies and the West: Accommodation or Clash of Civilizations?* (pp. 33–43). Moshe Dayan Center.
- Bengio, O. (2024). *Clashing narratives and identities in Iraq's school curriculum 2015–2022*. IMPACT-se publication. <https://tinyurl.com/5jntcu24>
- Brack, J.Z. (2023). *An afterlife for the Khan*. University of California Press.
- Braude, J. (2019, January 27). *Reclamation: A cultural policy for Arab-Israeli Partnership*. Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/bd6kchcr>
- Bulut, U. (2014, February 14). *Pan-Turkism and Islamism drive Azerbaijani and Turkish aggression against Armenians*. Middle East Forum. <https://tinyurl.com/2kme3hba>
- Cheref, A. (2024, February 18). *Don't call us Berber, we are Amazigh*. The National News. <https://tinyurl.com/v73r95ct>
- Dajani Daoudi, M.S. (2019). *Wasatia education: Exploring the Palestinian curriculum*. Wasatiya Institute. <https://tinyurl.com/yuh5u5dy>
- Dana, N. (2014). *The struggle for Jerusalem and the Holy Land: A new inquiry into the Qur'an and classic Islamic sources on the People of Israel, their Torah, and the Holy Land*. Academic Studies Press.
- Dwairy, M. (2006). *Counseling and psychotherapy with Arabs and Muslims: A culturally sensitive approach*. Teachers College Press.
- Elkayam, S. (n.d.). *Current Sufism in Israel. The Way of Abraham – A bridge between religions*. Rozenberg Quarterly. <https://tinyurl.com/44vt42ku>
- Franklin, A.E., Margariti, R.E., Rustow, M., & Simonsohn, U. (Eds.) (2014). *Jews, Christians and Muslims in Medieval and early modern times: A festschrift in honor of Mark R. Cohen*. Brill.
- Friedman, I. (1977). *Germany, Turkey, and Zionism 1897–1918*. Oxford University Press.
- Gambrell, J. (2021, February 21). *Abrahamic House in UAE houses a church, synagogue and mosque*. AP News. <https://tinyurl.com/2s47n2zr>
- Gilbert, M. (2010, August 8). *Past precedents for Muslim and Jewish peace*. History Today, 60(8). <https://tinyurl.com/f86dze3n>
- Goldstein, Y. (1988). David Ben-Gurion and the bi-national idea in Palestine. *Middle Eastern Studies*, 24(4), 460–472. <https://doi.org/10.1080/00263208808700757>.
- Groiss, Arnon (n.d.). *Researching schoolbooks of societies in conflict: Suggested study questions*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/2m3u37b9>
- Gunter, M. M. (2011). *Armenian history and the question of genocide*. Palgrave-Macmillan.
- Habib, M.A.R. (2013). *Abraham: Father of three faiths*. Rutgers. <https://tinyurl.com/4r9eppy2>
- Haines, W., Stanecki-Kozlowski, M., Bzhiska, A., & Kolomeisky, D. (2002). *My journey in life: A student textbook for character development*. International Education Foundation Russia. <https://tinyurl.com/5n6uwvv7>
- Halft, D. (2020). *The Oxford Handbook of the Abrahamic Religions*, edited by Adam J. Silverstein and Guy G. Stroumsa (book review). *Medieval Encounters*, 26(3), 328–330. <https://doi.org/10.1163/15700674-12340076>
- Halperin, L.R. (2006). Orienting language: Reflections on the study of Arabic in the Yishuv. *The Jewish Quarterly Review*, 96(4), 481–489. DOI: <https://doi.org/10.1353/jqr.2006.0041>
- Hänel, L. (2023, October 9). *Hamas attacks on Israel triggers debate in Germany*. DW. <https://tinyurl.com/3yubnfhn>
- Heroic Imagination Project* (n.d.). <https://tinyurl.com/mr2cb9u9>
- Herrera, E. (2023, November 24). *The legitimacy of massacres in Islam*. Mida. <https://tinyurl.com/r5tznarm>
- Higuera, N., & Basch-Harod, H. (2024, February 23). *A plea from the daughters of Abraham*. Times of Israel. <https://tinyurl.com/5n82xd3n>
- IMPACT-se (n.d.). *Textbook Analysis Methodology*. <https://tinyurl.com/55tn4bf3>
- Jewish Virtual Library (n.d.). Tahal. <https://tinyurl.com/36j3aukx>
- Jones, C., & Guzanski, Y. (2017). Israel's relations with the Gulf states: Toward the emergence of a tacit security regime? *Contemporary Security Policy*, 38(3), 398–419. <https://doi.org/10.1080/13523260.2017.1292375>
- Khalidi, R. (2004). *Resurrecting Empire*. I.B. Tauris.
- Kumaraswamy, P.R. (2006). Who am I? The identity crisis in the Middle East. *Middle East Review of International Affairs*, (MERIA) 10(1), 63–73. <https://tinyurl.com/ytv8vj8z>
- Levenson, J. D. (2012). *Inheriting Abraham: The legacy of the patriarch in Judaism, Christianity, and Islam*. Princeton University Press.
- Lewin, E. (2014). *Ethos clash in Israeli society*. Lexington Books.

- Lewis, B. (2002). *What went wrong? Western impact and middle eastern response*. Oxford University Press.
- Loving Classroom (2023). *Mental, emotional, physical wellbeing in the classroom and beyond*. <https://www.lovingclassroom.net/>.
- Meddeb, A., & Stora, B. (eds.) (2013). *A history of Jewish-Muslim relations: From the origins to the present day*. Princeton University Press.
- Meital, Y. (2003). Who is Egypt's 'hero of war and peace'? The contest over representation. *History and Memory*, 15(1), 150-183. DOI: <https://doi.org/10.1353/ham.2003.0004>
- Messenger, R. (2015, May 23). *Atatürk, the Sultan, his harem, the Remington 7 Arabic-Ottoman typewriter and its role in a Zionist Charter for Palestine*. ozTypewriter. <https://tinyurl.com/3a5dcep8>
- Miltz, N. (2022, November 17). "It doesn't end with the Jews," US antisemitism expert warns. SA Jewish Report. <https://tinyurl.com/5bp93b77>
- Minority Rights Group (2023). *Amazigh in Algeria*. <https://tinyurl.com/jeunn287>
- Monishpouri, M., & Zamiri, R. (2023). Woman, life, freedom, one year later: Will the Iran protests succeed? *Middle East Policy*, 30(4), 10-25. <https://doi.org/10.1111/mepo.12722>
- Morris, B., & Ze'evi, D. (2019). *The thirty-year genocide: Turkey's destruction of its Christian minorities, 1894–1924*. Harvard University Press.
- Negev, Y., & Winter, O. (2023). *Between conservatism and reforms: The dual nature of Al-Azhar's school curriculum: Review of the 2022-23 Al-Azhar textbooks for grades 7-12*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/54dhxhm5>
- Nye, J.S. (1991). *Bound to lead: The changing nature of American power*. Basic Books.
- Nye, J.S. (2005). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Paine, S.C. (2021, August). *Maritime Solutions to Continental Conundrums*. Proceedings, Vol. 147/8/1,422. U.S Naval Institute. <https://tinyurl.com/4z5wwaj4>
- Palazzi, S.A.H. (2010, March 18.). *Allah is a Zionist: The Quranic argument for Jewish sovereignty in the land of Israel*. Tablet Magazine. <https://tinyurl.com/48d4ebmz>
- Palestinian National Charter: Resolutions of the Palestine National Council, July 1–17, 1968*. Yale Law School: The Avalon Project. <https://tinyurl.com/jxkdmppv>
- Pardo, E.J., & Gamliel, T. (2017). *Haredi textbooks in Israel: Reinforcing the barricades*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/4sbvnn2y>
- Pardo, E.J. (2022a). *Iran's Radical Education: An Interim Update Report, 2021-22*. IMPACT-se. Retrieved from <https://tinyurl.com/yczfmx3y>
- Pardo, E.J. (2022b). *Arabs and Palestinians in Israeli textbooks 2022-23: Israel's state and state-religious curricula*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/46rk33ps>
- Pardo, E.J. (2022c). *Arab education in Israel: A national minority curriculum*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/nhejs8tx>
- Pardo, E.J. (2023). *Review of Jordan's school curriculum, 2014-22*. IMPACT-se. <https://tinyurl.com/y69rudrf>
- Podeh, E. (2015). *Chances for peace: Missed opportunities in the Arab-Israeli conflict*. University of Texas Press.
- Pollack, E.G., & Norwood, H. (2023). Uncle Tom and the happy Dhimmi: Reimagining subjugation in the Islamic world and antebellum south. *Middle East Quarterly*, 31(1), 1-16. <https://tinyurl.com/w4am77w6>
- Quandt, W.B., Jabber, F., & Mosely Lesch, A. (1973). *The politics of Palestinian nationalism*. University of California Press.
- Rabi, U. (ed.). (2016). *Tribes and states in a changing Middle East*. Hurst.
- Rejwan, N. (1998). *Israel's place in the Middle East: A pluralist perspective*. University Press of Florida.
- Sadat, M.A. (1977). *Statement to the Knesset by President Sadat: 20 November 1977*. Economic Cooperation Foundation. <https://tinyurl.com/45uu9j23>
- Shalem College — המרכז האקדמי שלם (2024, January 1). *The great misinterpretation: How Palestinians view Israel – Haviv Rettig Gur* [video]. YouTube. <https://tinyurl.com/yeynysb8>
- Schmitz, M. (2012). *Ka'b al-Aḥbār*. Encyclopaedia of Islam, First Edition Online. Brill. http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_3751
- Schonmann, N. (2013). Back-Door diplomacy: The mistress syndrome in Israel's relations with Turkey, 1957–60. In C. Jones & T.T. Petersen (eds.), *Israel's clandestine diplomacies* (pp. 85-102). Oxford University Press.
- Shavit, U. (2017). *Scientific and political freedom in Islam: A critical reading of the modernist-apologetic school*. Routledge.
- Shavit, U., & Winter, O. (2016). *Zionism in Arab discourses*. Manchester University Press.
- Shofar (2024, February 19). *Rav Oury Cherki - Israël/ Islam: vers un tournant historique?* [video]. YouTube. <https://tinyurl.com/5n937wbp>
- Shpak Lissak, R. (2021). *When and how the Arabs and Muslims immigrated to the land of Israel: From the Arab conquest until World War I (640–1914)*. Gefen Publishing House.
- Stroumsa, S. (2009). *Maimonides in his world: Portrait of a mediterranean thinker*. Princeton University Press.
- Suny, R., Göçek, F.M., & Naimark, N.M. (Eds.) (2011). *A Question of genocide: Armenians and Turks at the end of the Ottoman empire*. Oxford University Press.
- Tapper, R. (ed.). (1983). *The conflict of tribe and state in Iran and Afghanistan*. Croom Helm.
- Wasserstein, D.J. (1993). Samuel Ibn Naghrila ha-Nagid and Islamic historiography in Al-Andalus. *Al-Qantara*, 14(1), 109-126 [in Spanish].
- Whittingham, M. (2021). *A history of Muslim views of the Bible: The first four centuries*. De Gruyter.
- Williamson, B. (2013). *The future of the curriculum: school knowledge in the digital age*. The MIT Press.
- Winter, O. (2023). Controversial fraternity: Abrahamic discourse as a justification for Arab-Israeli normalization. *The Journal for Interdisciplinary Middle Eastern Studies*, 9(1), 5-30. DOI: [10.26351/JIMES/9-1/1](https://doi.org/10.26351/JIMES/9-1/1)

הערביות שנכבשו מאז התוקפנות ב־5 ביוני, הותירה באפלה את גורלה של ישראל לפני 1967 (Arab League Summit, 1967). יוסרי ח'זראן מצביע על הסכם השלום המצרי הישראלי משנת 1979 כ"נקודת מפנה מכרעת", שהפכה את הסכסוך הערבי-ישראלי לסכסוך ערבי-פלסטיני (ח'זראן, 2023).

14 סולידריות "היא הבעיה המרכזית במסורת הסוציולוגית". שני המונחים הללו, "תודעה קולקטיבית" וסולידריות "טרנס-אמנה" שטבע אמיל דורקהיים, גורסים שבניגוד ל"אמנה החברתית" המחברת בין אנשים לפי תורת הנאורות, קולקטיבים חולקים ערכים וקדושה שמחלחלים עמוק יותר מהסכמה תועלתנית בין יחידים נפרדים. הדבר נכון בייחוד בפסיכולוגיה המבוססת על קהילה לא-מערבית.

15 לדברי הפסיכולוג הבין-תרבותי עופר גרזוברד, "אין מודל של שלום בעולם הערבי זולת המודל המשפחתי" (גרזוברד, 2009, עמ' 15).

16 לדברי פרופ' מאיר בר-אשר, אברהם נחשב "המייסד הראשון של האסלאם" – גישה שמקבלת חיזוק חמש פעמים ביום בתפילה לאברהם, היא אלוהים, התפלל על [ברך את] מוחמד ועל משפחת מוחמד כפי שהתפללת על [בירכת את] אברהם ומשפחת אברהם" (בית אבי חי, 2023).

17 בר הלל, מ' וענבר, ש' (2009). **עולם לאומי ב': בונים מדינה במזרח התיכון**. ספרי לילך (אישור: 4214), עמ' 213.

18 הפרויקט הציוני תוכנן להיות חלק מהח' ליפוט האסלאמית, ונועד לחזק אותה לאחר שהסולטאן יעניק ליהודים "הגנה לאומית". להרצל הוענק עיטור מסדר המג'ידה – העיטור הטורקי הגבוה ביותר. הסולטאן אף שלח מברק ברכה לקונגרס הציוני החמישי. הטקסט של הסכמי אברהם מזכיר את חמשת העקרונות של אינדונזיה, Pantja Sila, העומדים בליבת החוקה שלה. הרוב המוסלמי באינדונזיה ויתר על שאיפתו להפוך את ארצו לאסלאמית רשמית. במקום זאת כל אזרחי אינדונזיה נדרשים להתחייב ל"אמונה באל האחד והיחיד". חל איסור על אגנוסטיזם או אנימיזם. אסור לקיים יחסי מין לפני הנישואין. הדת האישית חייבת להיבחר מתוך רשימה של שש דתות עולמיות, אף אחת מהן לא ילידית. לפיכך מדובר במונותאיזם כפוי.

20 נותר לראות באיזו מידה יאמצו מרכיבים של הומניות, רליטיבזם, ליברליות, חילוניות וספקנות (Yadlin, 2006). על ההבדל בין חברות "מבוססות התגלות" לחברות "מבוססות ספק" ראו Shavit, 2017.

21 לדברי אחד החוקרים, שלוש הדתות האברהמיות "מעלות שאלות דומות לגבי אלוהים והאדם [...] אך עונות עליהן אחרת" (Half, 2020, p. 328), ולכן לא ניתן לראות בהן אמונה אחת. זויות נוספת יכולה להיות השאלה באיזו נקודה פירושים ומנהגים חדשים הופכים את האסלאם, או כל אמונה אחרת לצורך העניין, ל"דת חדשה". האם חומייניזם, למשל, הוא דת חדשה? האם Pantja Sila באינדונזיה היא דת חדשה? האם העות'מאנים היו בני דת חדשה? האם המחויבות לסדר ולחוקים הבינלאומיים כבר איננה אסלאם? מהי המשמעות הדתית של פרקטיקות בין-דתיות, דו-קיום, דיאלוג והפריה הדדית? האם בין-דתיות פירושה ביטול הדתות הנפרדות מתוך הנחה של שוויון בפני אלוהים ושיתוף מלא בתפילות, בטקסים ובתובנות, או שיש דרכים שונות להגיע אל האלוהות? ואם כן, האם יותר מדת אחת יכולה לטעון ל"אמת עליונה" (לפחות במובנים מסוימים) ועדיין לקבל את שאר הדתות כראויות ומכובדות לחלוטין? ולבסוף, הפאן-אברהמיות ביסודה אינה דת אלא שיח ומבנה על רחובי ומדיני המבוסס על מחויבות לשלום, למוצא משותף ולערכים כמו יוזמות, גופים וארגונים בינלאומיים רבים אחרים.

22 Qatar - Islamic Education, Grade 11, Vol. 1, 2020, p. 144.

23 סורת בית עמרם, 3:67. **הקוראן** [תרגום א' רובין] (2005). אוניברסיטת תל אביב, עמ' 50.

Ya'ari, S. (2023, March 10). Innovation: Africa — using Israeli technology to transform Africa. *The Jerusalem Post*. <https://tinyurl.com/7nmead4c>

Yadlin, R. (2006). Shall east and west never meet? The civilizational debate in contemporary Arab-Muslim discourse. In M. Litvak (ed.), *Middle Eastern societies and the west: Accommodation or clash of civilizations?* (pp. 137-157). Moshe Dayan Center.

Zureik, E. (2016). *Israel colonial project in Palestine*. Routledge.

הערות

1 נפוץ בטורקיה, אבל גם באזרבייג'ן ובאיראן. מבין תוכניות הלימוד הערביות שבדקנו סוריה היא הפאן-ערבית ביותר, אך ניתן למצוא נוכחות נרחבת של הרעיון גם בירדן וברשות הפלסטינית.

2 עליית המונותאיזם או "הדתות האברהמיות" בשלהי העת העתיקה נתפסת במחקר המודרני כתהליך היסטורי סותר ומתואם, הראוי לתחום אקדמי מאוחד: חקר השוואתי של היהדות, הנצרות והאסלאם (Half, 2020, p. 329).

3 האימפריה העות'מאנית בתפקידה כח'ליפות האסלאמית הכריזה בצו הרפורמה המפורסם שלה משנת 1856 (Islâhat Hatt-ı Humâyûnu) כי נוצרים ויהודים הם אזרחים שווים. מעניין כי שנת 1856 נחשבת כיום בתוכנית הלימודים הפלסטינית הקיצונית כהתחלה החדשה של הציונות (שנת 1917 נחשבת לתחילתה של "הפלישה הציונית", לפי האמנה הלאומית הפלסטינית): "מאז הקימה התנועה הציונית את היישוב הראשון שלה 'מונטפיויר' [משכנות שאננים] בשנת 1856, מדרום-מערב לחומת העיר ירושלים, התרחשו עימותים בלתי פוסקים בארץ ישראל". PA – Social Studies, Grade 9, Vol. 1, 2017, p. 10.

ראו גם: The Palestinian National Charter (1968), Article 6: וכן Quandt et al., 1973, p. 101.

4 דוגמאות לפרספקטיבה זו ניתן למצוא בחזונות השונים של 'שנת 2030' הדומינים בתוכניות הלימוד של האמירויות, ערב הסעודית וירדן. מצרים מדגישה דיאלוג ותקשורת בין ציוויליזציות. לפי שרה פיין, מעצמות "יבשתיות" שואפות לכיבושים בעוד מעצמות "ימיות" שואפות לעושר (Paine, 2021).

5 Iran – History 3, *Iran and the Modern World*, Grade 12, p. 113 (1400–2022). ראו: Pardo, 2022a, p. 67.

6 PA – National Education and Socialization, Grade 3, Vol. 1, 2016–17, p. 28. ראו גם: Jordan: Arab and World History, Grade 12 (Literary Branch), 2018–19, p. 65.

7 PA – National Education, Grade 4, Vol. 1, 2013, p. 14. Jordan – History of Jordan, Grade 11, 2017–19, p. 17. Qatar – Islamic Education, Grade 11, Vol. 1, 2020, p. 144.

8 Jordan – History, Grade 7, Vol. 1, 2017–19, p. 14.

9 Jordan – History of Jordan, Grade 11, 2017–19, p. 17.

10 KSA – Social Studies, Grades 10–12 (Joint Track), 2019, p. 62.

11 שם, עמ' 63.

12 הוויכוח על היחס למיעוטים דתיים תחת שלטון האסלאם הוא נרחב ועשיר כמעט כמו ההיסטוריה האנושית כולה. למבט ספקני עדכני, ראו: Pollack & Norwood, 2023.

13 התיקוף המדויק (חלוקה לתקופות, periodization) חמקמק. אנו נוטים לראות בביקורו של אנואר סאדאת בירושלים ובנאומו בכנסת, המתמקד באברהם ובצורך להכות על חטא, "נקודת המפנה", כאשר ייתכן ש"רגע ההחלטה" התרחש זמן מה לפני או אחרי מלחמת יום הכיפורים. החלטת ועידת חרטום מספטמבר 1967, שדרשה "נסיגת הכוחות הישראליים התוקפניים מהאדמות

באמצעות שילוב בין מחקר פסיכולוגי, חינוך להתערבות ואקטיביזם חברתי, במטרה ליצור גיבורים יומיומיים היודעים לפתור בעיות מקומיות וגלובליות" (Heroic Imagination, n.d.).

26 אנחנו מודים לפרופ' מוחמד ס' דג'אני דאדי על תובנה זו.

27 גם נשיא מצרים סאדאת וגם איחוד האמירויות תכננו מרכזי תפילה בין-דתיים (בהר סיני ובאבו דאבי) שיקללו מסגד, כנסייה ובית כנסת (Winter, 2023, pp. 14, 20). **בית משפחת אברהם** באיחוד האמירויות נפתח רשמית בפברואר 2023 וכולל את כנסיית פרנציסקוס הקדוש מאסיזי, את בית הכנסת משה בן מימון ואת מסגד האימאם אל-טייב. <https://tinyurl.com/3an575y4> (Gambrell, 2021). שני פרויקטים ביוזמת אבי אלקיים מכשירים את הקרקע לתפילות משותפות. אחד מהם הוא הצגת פרשנויות פחות מוכרות לסורת אל-פאתחה, כדי שתוכל לשמש נוצרים ויהודים; השני הוא ספר תפילה תלת-לשוני (אלקיים, 2015; אלקיים ועמיתיו, 2015).

28 ראו למשל על ההיסטוריה של תה"ל (תכנון מים לישראל), שהוקמה ב-1952 (Jewish Virtual Library, n.d); על טכנולוגיה ישראלית באפריקה ראו Ya'ari, 2023.

29 הווקר האסלאמי הראשון, הקדש הצדקה, ניתן על ידי רב יהודי בשם מוחריק בעיר מדינה, שנלחם לצד מוחמד ומת בקרב אוחד בשנת 625 (Al-Tabari, 1987, p. 136). שמואל הנגיד (נפטר בשנת 1056) היה יועץ וגנרל צבאי בולט של המדינה המוסלמית 'הטאיפה של גרנדה' (Wasserstein, 1993). דוגמה נוספת לדמות שהייתה מבוקשת בזכות הידע שלה היא כעב אל-אח'באר, יהודי מתימן שהמיר את דתו לאסלאם (נפטר 652/6) (Schmitz, 2012). בהמשך לכך ראו לציין גם את הדמות המפורסמת רשיד א-דין המדאני (נפטר 1318), הוויזר רב הכוח של השליט המונגולי מחמד ע'אזאן (Brack, 2023, p. 12ff). על השפעת המחשבה המשפטית האסלאמית על הרמב"ם, ראו: Stroumsa, 2009, pp. 65-66.

30 הספר יכול לשמש רקע טוב לכותבי תוכניות לימוד עתידיות.

31 Bulut, 2014; Aprim, 2024; Morris & Ze'evi, 2019. לניסיונות לאזן תביעות ראו Göçek et al., Sun2011; Gunter, 2011.

32 Cheref, 2024; Minority Rights Group, 2023.

33 מימוני לוריא, ד' (2011). **מולדת ד': בישוב שלנו ובסביבתנו**, מולדת, חברה ואזרחות לבית הספר הממלכתי והממלכתי-דתי (אישור: 2420), כנרת זמורה ביתן. עמ' 240-241.

34 הרצל היה ידיד גדול הן של האסלאם והן של העות'מאנים, ואף הורה ליצור מכונת כתיבה בערבית כמתנה לסולטאן (Messenger, 2016; Artsy, 2015). בשעתו שקל הרצל "מקלט לילה" כתחליף זמני לפליטים יהודים ממזרח אפריקה, לפני הקמת מולדת קבועה (Lewin, 2014, p. 82).

35 אומנם קיימים מחקרים אחדים על תפקידם של ערבים-ישראלים בכלכלה, בדגש על שוויון או היעדרו בחלוקת משאבים, אך אין עדיין הערכה כוללת של תרומתם לצמיחתה ולהצלחתה של ישראל – לפני ואחרי הכרזת עצמאותה – בשלל תחומים, מחקלאות, בניין, תקשורת, דיפלומטיה, פוליטיקה ואומנויות ועד אדריכלות, רפואה, משפט, תעשייה, מסעדות, מדע, שימור הטבע, וביטחון והגנה. כמו כן, שאלה שראוי לשאול היא מדוע לא קיים מחקר מקיף כזה.

36 "העולם הערבי והמוסלמי מעולם לא השלים עם קיומה של ישראל, ובכל פעם שיש מלחמה – כמו ב-7 באוקטובר – גרש השולט בקרב המוני העם, להבדיל משליטיהם הדיקטטוריים, הוא תמיכה במשמידים" (כרמון, 2023).

24 במגילת העצמאות נכתב כי "בארץ-ישראל קם העם היהודי, בה עוצבה דמותו הרוחנית, הדתית והמדינית, בה חי חיי קוממיות ממלכתית, בה יצר נכסי תרבות לאומיים וכלל-אנושיים והוריש לעולם כולו את ספר הספרים הנצחי". למעשה יהודים חיו מאז ומעולם לא רק בארץ ישראל אלא גם ברחבי האזור, וכך גם הערבים. ההכרזה מתייחסת במיוחד לאזור: "אנו מושיטים יד שלום ושכנות טובה לכל המדינות השכנות ועמיהן, וקוראים להם לשיתוף פעולה ועזרה הדדית עם העם העברי העצמאי בארצו. מדינת ישראל מוכנה לתרום חלקה במאמץ המשותף לקדמת המזרח התיכון כולו".

התיקונים לחוק החינוך בשנת 2000 והנחיות משרד החינוך

מחייבים שכל תלמיד ישראלי יהיה "אזרח נאמן למדינת ישראל, המכבד את הוריו ואת משפחתו, את מורשתו, את זהותו התרבותית ואת לשונו" (סעיף (א2)(1)). כמו כן, עליהם ללמוד "להכיר את השפה, התרבות, ההיסטוריה, המורשת והמסורת הייחודית של האוכלוסיה הערבית ושל קבוצות אוכלוסיה אחרות במדינת ישראל, ולהכיר בזכויות השוות של כל אזרחי ישראל" (סעיף 11).

הנחיות משרד החינוך דורשות שתוכניות הלימוד יקנו לתלמידים

"הכרת פרקים בתולדות הערבים והאסלאם והעצמת תחושת השייכות למורשת ולציביליזציה הערבית". עמ' 3

מוחיי א-דין אלמורשד, תוכנית הלימודים בהיסטוריה לחטיבה העליונה לתלמידים המתחילים את לימודיהם בכיתה י' בתשע"ה (2014-2015), משרד החינוך המזכירות הפדגוגית, אגף חברה ורוח, הפיקוח על הוראת ההיסטוריה בחינוך הערבי.

<https://tinyurl.com/53rk4ntk>

ההנחיות כוללות לימודי ה"מאבק לעצמאות בארצות ערב" (עמ' 5-4), "שאלת פלסטין" (עמ' 5) ול"לאומיות ערבית בפלסטין" (עמ' 5).

מפמ"ר: קאסם דראושה, מקצוע: היסטוריה בחינוך הערבי, תוכנית הלימודים לכיתות י"א-י"ב תשע"ה ולכיתות י"ב תשע"ו

(2015-2016), <https://tinyurl.com/53rk4ntk>

ד"ר קאסם דראושה, כליר עומרן ואחרים, תוכנית הלימודים בהיסטוריה, ליסודי ולחטיבת הביניים בבתי הספר הערביים, כתות ו-ט' (בערבית), משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, ירושלים, 2009 (בערבית). <https://tinyurl.com/bdhd7d6>

בספרות הערבית ההנחיות קובעות כי "התלמידים ילמדו שמורשת המיעוט הערבי במדינת ישראל היא חלק מהמורשת של העם הערבי-פלסטיני" (עמ' 8: يعرفون أنّ تراث الأقلية العربية في دولة إسرائيل هو جزء من تراث الشعب العربي الفلسطيني.).

ד"ר עלי אסדי ושורה של כותבים, תוכנית לימודים: תרבות ומורשת לבתי הספר הערביים (כיתות: ב'-ו'), (בערבית), משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים, ירושלים, 2008. <https://tinyurl.com/27b4r68w>

בהקשר הישראלי ניתן לראות את ההכרה בזכויות הקולקטיב הערבי דרך מעמד השפה הערבית, שנקבע **בחוק המוסד העליון ללשון הערבית תשס"ז 2007** וב**חוק השידור הציבורי הישראלי, תשע"ד-2014, בחוק יסוד: ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי** (2021) וב**אקדמיה ללשון ערבית בישראל**. היחס לשפה הערבית הוא כאל שפה רשמית ולא כאל דיאלקט ישראלי מקומי של ערבית, ויש רבים כאלה. בתי הדין השרעיים והתוכנית ללימודי האסלאם פועלים על פי האסלאם הסוני המקובל בעולם הערבי.

יש לשים לב במיוחד לסטנדרטים החינוכיים של WAI בעמוד 6, מס' 3, 5, 6, 8, 9, 11 ו-15 (בעיקר 3 ו-15). סעיף 15 הוא קריטי אך זקוק לניסוח מחדש לגבי המצב בעזה, שכן מה שנחשב נכון אינו כזה עבור אוכלוסייה שגדלה על שנאה, נקמה וחגיגת המוות ("15"). אומץ מוסרי: להאמין בעשיית 'מה שנכון' ללא קשר להתנגדות כלשהי". זה מזכיר את העמותה Heroic Imagination Project של פיליפ זימברדו, אשר "מתכננת אסטרטגיות חדשניות

25

טאיוואן בין המעצמות: חשיבות אסטרטגית, רקע היסטורי ומגמות עיקריות עד 2016

אורי סלע

אוניברסיטת תל אביב

טאיוואן – על מערכות היחסים המורכבות והטעונות שסובבות אותה – נחשבת לאחת מה"נקודות החמות" המשמעותיות בזירה הגלובלית. ככל שהתחרות או היריבות בין שתי המעצמות העולמיות העיקריות, ארצות הברית וסין, מסלימה במרחב האסטרטגי או האינדו-פסיפי, כך מחריף המתח סביב סוגיית טאיוואן, הרטוריקה מקצינה ופעולות הצדדים יוצרות סטטוס קוו חדש, המאיים להתחלף חדשות לבקרים בלוחמה של ממש. כדי להבין את המתרחש סביב מצר טאיוואן בוחן מאמר זה את הסיבות לחשיבות האסטרטגית של האי השנוי במחלוקת; סוקר את הרקע ההיסטורי של טאיוואן בראי יחסי סין-ארצות הברית ומפנה זרקור ל"משבר פורמוזה השלישי" (1995-1996). מתוך כך אבקש למפות את המגמות העיקריות ואת השינויים הבולטים שחלו בעניין המחלוקת על האי עד שנת 2016, שממנה והלאה נדמה כי החל עידן חדש ביחסים הללו.

מילות מפתח: סין, טאיוואן, ארצות הברית, משבר פורמוזה, המפלגה הקומוניסטית, גואו-מיין-דאנג, DPP

מבוא

לאורך השנים האחרונות ובייחוד מאז 2022, המדיה גועשת עם ידיעות התוהות אם פניה של סין העממית למלחמה נגד טאיוואן ולא ייחוד בכוח של האי עם סין היבשתית. הסערה התקשורתית גברה על רקע פלישת רוסיה לאוקראינה בפברואר 2022 ושאלת האנלוגיה בין אוקראינה לטאיוואן; ביקורה של יו"ר בית הנבחרים האמריקאי ננסי פלוסי באי באוגוסט 2022; והתגובה הצבאית הסינית סביב ביקור זה ואחריו, כמו גם במאי 2024, עם השבעת הנשיא החדש בטאיוואן. עם זאת, הסערה התקשורתית וגם זו האקדמית התייחסה ברוב המקרים באופן נקודתי למדי לאירועי השעה תוך מתן חשיבות משנית, אם בכלל, לרקע ההיסטורי ולמגמות ארוכות טווח ביחסי סין-טאיוואן.

זאת ועוד, התייחסות השוואתית למשברים נוספים בהקשר זה, ובייחוד למשבר 1995-1996, הייתה חסרה מאוד בדיון. מאמר זה מבקש אם כן לסקור את חשיבותה האסטרטגית של טאיוואן ככלל; את יחסי סין-טאיוואן במבט היסטורי על המשברים השונים ובפרט המשבר של 1996-1995, ומתוך התייחסות ליחסי סין-ארצות הברית

שלהם השפעה מכרעת בנושא; ולמפות את המגמות העיקריות במערכת יחסים משולשת זו עד שנת 2016, עת החלה הכהונה של מפלגת ה-DPP (Democratic Progressive Party), שלאחרונה נכנסה לקדנציה השלישית שלה בנשיאות טאיוואן, ומערכת היחסים קיבלה תפנית המחייבת עיון בפני עצמה, מתוך הבאת הפרספקטיבות השונות אל קדמת הבמה. השאלה המרכזית שעומדת בבסיס המאמר היא: כיצד דינמיקת היחסים בין סין, טאיוואן וארצות הברית, לצד האינטרסים המשתנים של שלושתן, השפיעה על מיצובה של טאיוואן במרחב האזורי (מזרח אסיה) והגלובלי, וכן בראייתה העצמית?

חשיבותה האסטרטגית של טאיוואן

טאיוואן מורכבת ממספר איים שטאיוואן הוא העיקרי שבהם, הן מבחינת שטח והן מבחינת אוכלוסייה, עם מספר איים הנמצאים קילומטרים ספורים מהיבשת. טאיוואן מונה כיום כ-23 מיליון תושבים, היקף הכלכלה שלה (תמ"ג) נע סביב 800 מיליארד דולר (בשנת 2023), והיינו המדינה ה-21 בעולם, עם הכנסה שנתית ממוצעת

מפה 1: סין וטאיוואן בהקשר הרחב

עיצוב: שי ליברובסקי

לאזורי סחר ולשפכי נהרות חשובים בדרום-מזרח סין, המובילים אל פנים היבשת (ככל שהתרחב הסחר בעת החדשה המוקדמת, כך גברה חשיבות המיקום). ב. מיקומו בין צפון-מזרח לדרום-מזרח אסיה, או בין "ים סין הדרומי" לבין "ים סין המזרחי", בקרבת נתיבי סחר בינלאומיים (וזרמים ימיים) שהובילו מדרום סין, וייטנאם, הפיליפינים ועוד מדינות בדרום-מזרח אסיה ליפן ולקוריאה, ובכיוון ההפוך. ג. מדובר באזור אסטרטגי גם מבחינה צבאית (צי, חיל אוויר, טילים וכדומה), בין בגישה (או חסימת גישה) לים סין הדרומי, אזור שבעצמו מהווה סוגיה רגישה במרחב עקב פעילות סינית גוברת בשנים האחרונות, ובין בגישה או חסימתה למרחבי ים סין המזרחי, בואכה סין, יפן וקוריאה. ד. מיקומו על הציר המחבר את מערב אמריקה לסין באוקיינוס השקט – נתיב שיט שנעשה משמעותי כבר

לנפש של יותר מ-30 אלף דולר.¹ עם זאת, רוב העולם אינו מכיר בטאיוואן באופן רשמי כמדינה ריבונית ועצמאית (למעט קומץ מדינות, בעיקר באוקיינוס השקט או בדרום אמריקה ובמרכז אמריקה), וסין העממית רואה בה חלק אינטגרלי ממנה ו"מחוז מורד", שעליו להתאחד עם "המולדת" הסינית. גם בטאיוואן עצמה הנושא שנוי במחלוקת, ומכאן קצרה הדרך לחילוקי הדעות משני עברי מצר פורמוזה – שמפריד בין האי טאיוואן לבין סין העממית.

לאי טאיוואן לא יוחסה חשיבות אסטרטגית מיוחדת כלשהי עד המאה ה-17, אולם חשיבותו הלכה וגברה מאותה עת והלאה ממספר סיבות הקשורות בעיקר למיקומו האסטרטגי, לעליית היקף הסחר הבינלאומי באזור ולנוכחות הגוברת של מעצמות במרחב. הסיבות הגאו-אסטרטגיות העיקריות לחשיבות הגוברת הן: א. הקרבה היחסית של האי ליבשת (מדרום-מזרח לסין), מרחק של כ-160 ק"מ בממוצע, מקנה גישה

כ"אינטרס ליבה" (核心利益), כזה המהווה קו אדום שלגביו אין מקום לכל פשרה או משא ומתן (Fang & Zhao, 2021). זאת לא רק משום חשיבותה הכלכלית, הביטחונית או הגאואסטרטגית אלא בעיקר משום שהפירוד בין טאיוואן לבין סין העממית נתפס כמעין "חטא קדמון" ונמצא במוקד האתוס הלאומי של בניית האומה הסינית, או לפי הרטוריקה של הנשיא הסיני הנוכחי שי ג'ין-פינג – "התחייה הלאומית של סין". זאת ועוד, "פלגנות" (分裂) ככלל נתפסת מבחינה היסטורית לא רק בסין המודרנית כאחד ה"פשעים" החמורים ביותר כנגד הריבון (למשל: State Council, 1993), כאשר זהות ה"מפלג" אינה משנה. מכיוון שעצם קיומה של טאיוואן המפולגת מסין העממית מוגדר כ"פילוג" כזה, כל פשרה בנושא נתפסת גם כתקדים בלתי אפשרי, כוויתור על מרכיב חיוני בזהות הלאומית של סין העממית וכערעור על הסיבה המהותית לעצם קיומה של סין העממית – המפלגה הקומוניסטית של סין. לא זאת אף זאת: טאיוואן מציבה עבור סין העממית תמונת מראה, אלטרנטיבה שלטונית סינית שבה לא המפלגה הקומוניסטית היא הריבון המוחלט אלא המדינה שבה מתקיימת דמוקרטיה ליברלית, ואלטרנטיבה זו מעצם קיומה נתפסת כסכנה לשלטון.

כך, בעוד שמשני עברי המצר השפה הסינית (מנדרנית) היא הדומיננטית, השיוך האתני דומה ברובו ולא פעם גם התרבות והדתות קרובות מאוד, השאלה הגדולה שמרחפת מזה יותר משבעה עשורים מעל האי היא: מי היא סין האמיתית ולאילו סין היא שייך?

רקע היסטורי

לקראת המאה ה-17 ובאופן בולט במהלכה, היו אלה הפורטוגלים (שככל הנראה טבעו את כינוי האי "פורמוזה", כלומר "יפה", ועל שמו נקרא המצר), הספרדים ואז ההולנדים שהחלו להגיע למזרח אסיה וראו בטאיוואן עוגן חשוב בין יפן וקוריאה לבין סין והפיליפינים ודרום-מזרח אסיה בכלל – יעדים חשובים במיוחד עבורם. ההולנדים אף הקימו באי נמל קטן שישרת את צורכיהם באזור. אומנם הייתה באי אוכלוסייה ילידית מועטה, אך היא לא נדרשה עד שלב זה בהיסטוריה לשאלות של ריבונות, וכאי חסר חשיבות גם קרבות יוצאי דופן לא התרחשו בו עד אז. ואולם במאה ה-17 הזירה הסינית געשה, ובהדרגה הצליחו המנצ'ואים (או מנג'ורים) להביס את שושלת מינג (1368-1644), לכבוש את הטריטוריות ששלטה בהן ולהקים שושלת חדשה: צ'ינג (1635-1911). במהלך הכיבוש נמלט אחד מנאמני השושלת הקודמת (מינג) לטאיוואן עם צבא באמצעות הצי של שושלת מינג, ויחד עם גל מהגרים שחששו מהכיבוש המנצ'ואי כבש

בעת החדשה המוקדמת, אך ביתר שאת מהמחצית השנייה של המאה ה-19 והלאה. האי טאיוואן עצמו מהווה אזור חיבור של טופוגרפיה ימית שונה בתכלית: בצידו המערבי, לכיוון סין, עומק הים רדוד יחסית (40-60 מטרים ואף פחות), בעוד שבצידו המזרחי ולכיוון האוקיינוס השקט עומק המים נופל במהירות למאות מטרים ואף יותר. מכך נוצרת חשיבות גאואסטרטגית לאי, הן בהיבט של משאבים (אנרגיה, דיג) והן בהיבט של צבא וביטחון (בעיקר מהמאה ה-20 והלאה).

טאיוואן מציבה עבור סין העממית תמונת מראה, אלטרנטיבה שלטונית סינית שבה לא המפלגה הקומוניסטית היא הריבון המוחלט אלא המדינה שבה מתקיימת דמוקרטיה ליברלית, ואלטרנטיבה זו מעצם קיומה נתפסת כסכנה לשלטון.

אם מתבוננים בסיבות אלה יחדיו אפשר להבין כי האי הפך לא רק לנקודת עצירה במהלך מסעות ימיים אלא גם לסוג של בסיס עצום (ופורה) לפתחה של סין. לא ייפלא אם כן שהאי הפך עבור היפנים למטרה נחשקת לשליטה – ככל שהם פעלו להגדלת האימפריה שלהם מאז סוף המאה ה-19 – או מנגד עבור סין, לשמירה על המרחב האסטרטגי המקיף אותה ממזרח. מובן שגם מבחינת ארצות הברית ובעלות בריתה טאיוואן היא נכס אסטרטגי לכל פעילות במרחב ולהבטחת דרכי גישה אל האזור וממנו, וככל שארצות הברית מפתחת מערכות של בריתות במרחב האינדו-פסיפי, בפרט תחת ממשל בידן, טאיוואן היא גם מוקד המחבר – גם אם לא בהכרח באופן מפורש או רשמי – את מערכות הבריתות של צפון-מזרח אסיה (יפן, קוריאה הדרומית) עם אלה של דרום-מזרח אסיה עד אוסטרליה. מכאן שעבור סין שליטה על טאיוואן משמעה שבירת "שרשרת האיים הראשונה" – אוסף נקודות מפתח אל מול חופי סין או גבולותיה – שבה היא רואה ניסיון להצר את צעדיה במזרח אסיה ומעבר לה, בואכה האוקיינוס השקט ובסיסים אמריקאיים דוגמת גואם, ושבירת מערכות הבריתות שהוזכרו לעיל. נוסף על כך, טאיוואן הפכה בעשורים האחרונים למובילה עולמית בייצור שבבים ומכאן חיוניותה בשרשראות הייצור והאספקה של מגוון עצום של מוצרים עבור כל העולם, כולל סין העממית וארצות הברית. גם העובדה שטאיוואן מחזיקה ביתרות מטבע חוץ וזהב מהגדולות בעולם מעצימה את חשיבותה הכלכלית (Chen, 2024). אך מעבר לכל המרכיבים הקונקרטיים הללו, מבחינת סין העממית "החזרתה" של טאיוואן לחיקה נתפסת

מלחמה של הגואו־מין־דאנג כנגדם, שגם הביאו את הקומוניסטים ל"מסע הארוך" (1934-1936) שבו נעו לאורך אלפי קילומטרים, מדרום־מזרח סין דרך מערב המדינה עד הצפון. למרות האיבה ההדדית והלחימה בין שני הצדדים, היות שבתחילת שנות ה־30 החלו היפנים בפלישה הדרגתית לסין היבשתית, נאלצו שתי המפלגות המתחרות לחזור לשיתוף פעולה מסוים בתקופת מלחמת העולם השנייה, כדי להתמודד נגד יפן (במזרח אסיה החלה המלחמה במלוא עוצה כבר ב־1937).

משנות ה־20 עד תחילת שנות ה־40 הייתה הגישה של המק"ס לטאיוואן שונה מזו שאנו מכירים כיום. ראשית, המק"ס הכירה בטאיוואנים כ"קבוצה אתנית", "לאום" (民族) או אפילו "גזע" (種族) נפרד מזה של הסינים בני חאן. הטאיוואנים הוזכרו בנשימה אחת עם קוריאנים, מונגולים, מוסלמים ועוד. המק"ס אף תמכה באותה עת בטאיוואנים שנלחמו כנגד "האימפריאליזם היפני" וביקשה במפורש לפעול כנגד היפנים יחד עם עמים אחרים ובכללם קוריאה וטאיוואן, למשל, בדרך למהפכה קומוניסטית בינלאומית רחבה. טאיוואנים שסייעו ליפנים גם בתוך סין היבשתית, למשל בפוג'ין, הוצגו לא כבוגדים במולדת אלא כסוכנים זרים.

בשנת 1941 הכריז ג'וֹאֵן־לאי, סגנו של יו"ר המק"ס מאו דזה־דונג והאחראי על מדיניות החוץ לאורך שנים רבות, בצורה חד־משמעית שעל הסינים לפעול יחד "עם תנועות שחרור ועצמאות של מדינות לאום אחרות. לא זו בלבד שאנו נסייע לתנועות האנטי־יפניות של קוריאה או טאיוואן, או לתנועות כנגד התוקפנות הגרמנית או האיטלקית של אומות בבלקן ובאפריקה, אנחנו גם פועלים יחד עם תנועות שחרור לאומי בהודו ובמגוון מדינות בדרום־מזרח אסיה". טאיוואן הוצגה בדבריו כעוד אחת ממדינות לאום רבות שאינן סין (Hsiao & Sullivan, 1979, p. 453).

באותו זמן הגואו־מין־דאנג דווקא הייתה מעט יותר נחרצת בנוגע לשייכות של טאיוואן לסין, וטענה באופן מובהק כי טאיוואן (וגם קוריאה, אגב) הייתה במקור חלק מסין. עם זאת הגואו־מין־דאנג שמרה על עמימות מסוימת, ונדמה שקיבלה במרומז את הרעיון שטאיוואן — בנשימה אחת עם קוריאה — יכולה להיות עצמאית או עם מידת עצמאות מסוימת, ובכל מקרה גרסה כי יש לסייע לשתייה (טאיוואן וקוריאה) להשתחרר מהיפנים. נקודת המפנה בגישה שתי המפלגות, גואו־מין־דאנג ומק"ס כאחת, לסוגיית טאיוואן הייתה סביב ועידת קהיר בנובמבר 1943, שבה ניסחו רוזוולט, צ'רצ'יל וצ'יאנג קאי־שק עקרונות קונקרטיים לסדר העולמי לאחר המלחמה. ב'הצהרת קהיר' הסכימו המנהיגים הללו כי טאיוואן היא חלק מסין וכי יש להשיב אותה לחיקה של סין.

את החלק שהיה באחזת ההולנדים והקים שם בסיס משלו. כך מיקד אליו האי טאיוואן את תשומת הלב של שושלת צ'ינג, וזמן קצר לאחר שהשושלת החדשה ביססה את שלטונה בכלל המרחב הסיני היבשתי, בשנות ה־80 של המאה ה־17, יצאה שושלת צ'ינג למסע מלחמה כנגד "המורדים" בטאיוואן והכניעה אותם. טאיוואן הפכה לחלק ממרחב הריבונות של שושלת צ'ינג (גם אם מרידות בתוך האי המשיכו להטריד את השליטים) למשך כמאתיים שנה (Andrade, 2008).

אך לקראת סוף המאה ה־19 עלתה במרחבי מזרח אסיה מעצמה חדשה — יפן. זו הייתה תקופת מייג'י (1868-1912) ויפן החלה לשאוף להרחיב את הטריטוריה והריבונות שלה לאזורים נוספים במזרח ובצפון־מזרח אסיה כבר בשנות ה־70 של המאה ה־19 (Mizuno, 2009). בשנת 1874, לאחר תקרית שבה נהרגו מלחים יפנים על חופי טאיוואן מעט קודם לכן, פלשה יפן בהצלחה לאי אך נסוגה לאחר ששושלת צ'ינג שילמה לה פיצויים. כעשור לאחר מכן, במלחמת סין־צרפת (1884), גם צרפת ניסתה לפלוש לאי אך ללא הצלחה. מלחמת סין־יפן בשנים 1894-1895, שבה נחלה סין הפסד צורב, הביאה לכך שטאיוואן כולה נתפסה על ידי היפנים והפכה לחלק מהאימפריה היפנית עד סוף מלחמת העולם השנייה. בתקופה זו הכניסה יפן לטאיוואן מודרניזציה ותיעוש (ולא פעם גם פעלה נגד המקומיים), כולל מערכת רכבות, והפכה את טאיוואן לבסיס מבצעים חשוב בזירת הפסיפיק במלחמת העולם השנייה (Liao & Wang, 2006).

בינתיים בסין גופא קרסה שושלת צ'ינג (בסוף 1911), ובמקומה הוקמה "הרפובליקה של סין" (The Republic of China, ROC) שאותה הוביל מי שמכונה "אבי האומה הסינית", ד"ר סון יאט־סן. מדינה זו הייתה בשליטתה של מפלגה בשם גואו־מין־דאנג (מפלגת האומה או הלאום, Guomindang), אך בעשור וחצי הראשונים לקיומה הייתה שליטתה בסין חלשה וחלקית מאוד. בשנת 1921 הוקמה המפלגה הקומוניסטית של סין (להלן מק"ס), ולמרות שיתוף פעולה מסוים בין שתי המפלגות בתחילת שנות ה־20 עברו היחסים ביניהן במהרה לפסים אלימים, תוך ניסיון של הגואו־מין־דאנג, בייחוד בשנים 1927-1928 (כלומר לאחר שהצליחה, פחות או יותר, לאחד חלק ניכר מהמדינה הסינית) לחסל את חברי המפלגה הקומוניסטית ולבסס את שלטונה כשלטון יחיד בראשותו של הגנרל צ'יאנג קאי־שק (שעלה לשלטון לאחר מותו של סון יאט־סן בשנת 1925). הקומוניסטים נאלצו לברוח או לרדת למחתרת והצליחו לשרוד חרף הרדיפות, ותוך כך החלו לבנות תשתית ראשונית לשלטון בעיקר באזורים כפריים ונידחים, במקביל למסעות

המשולש סין העממית, טאיוואן וארצות הברית – 1949-1995

שנות ה-50 הסוערות באסיה, ובראש ובראשונה מלחמת קוריאה (1950-1953), הביאו לכך שארצות הברית ראתה חשיבות גוברת בכל מדינה באסיה, קטנה ככל שהייתה ('דוקטרינת טרומן') (Yoshihara, 2012). כבר משנות ה-40 ראתה סין העממית באותו מרחב אסייתי הסובב אותה (ולא רק במזרח אסיה) חלק מ"איזור הביניים" ("intermediate zone" 一个中间地带): תפיסה שמאו ג'יבש לאורך העשור שלאחר מלחמת העולם השנייה, שלפיה במאבק בין ארצות הברית לברית המועצות מנסה ארצות הברית להשתלט על מדינות שונות בעולם, ורק אז להגיע למאבק ישיר בברית המועצות. מזרח אסיה, בתמונת מראה לתאוריית הדומינו האמריקאית, נתפסה כשלב הכרחי בדרך להשתלטות אמריקאית מלאה על העולם. מבחינת סין, אם כן, המאבק בניסיון האמריקאי להשגת הגמוניה באזור הביניים היה קריטי לעתיד הגלובלי וטאיוואן, כמו מדינות אחרות במרחב, הייתה נקודה ארכימדית לכך, ובייחוד כנקודת כניסה אפשרית של ארצות הברית אל תוך סין גופא.

זה היה ההקשר שבו ניסתה סין ללא הצלחה לכבוש באוקטובר 1949 את האי ג'ין מן (Kin-men), קילומטרים ספורים מחופה המזרחי, ולאחר מכן אירע הכיבוש המוצלח (או "שחרור" בטרמינולוגיה הסינית) של האי הגדול חאי־נאן, מדרום־מזרח לסין (An, 2013; Zhang, 1992). חשוב להדגיש כי בהכנות למסע הצבאי לכיבוש חאי־נאן הורה מאו באופן מפורש למפקד הצבא, לין ביאו, כי "העיקרון למתקפה על האי חאי־נאן צריך להיות שעלינו להיות מוכנים לחלוטין ובטוחים לחלוטין בניצחון לפני שנתחיל בתקיפה, ושעלינו להימנע לחלוטין מכל פיזיות או חוסר אחריות" (充分准备确有把握而后) (Yang & He, 2020). עיקרון זה ומסע ההשפעה האזרחי בחאי־נאן, שקדם למתקפה המוצלחת באביב 1950 (Murray, 2017), ממשיך להדהד בסין העממית גם כיום, וזיכרון אובדן חאי־נאן נוכח גם בטאיוואן.

האיומים על טאיוואן מצד סין העממית (שלוו גם בלחימה של ממש בשתי הזדמנויות המכונות 'משבר פורמוזה הראשון' 1954-1955 ו'משבר פורמוזה השני' 1958) היו גם הם חלק מתפיסת ההתמודדות עם ארצות הברית במרחב זה, גם על רקע מלחמת קוריאה ומהלכים אמריקאיים בווייטנאם, ונדמה שהם היו ניסיון להשפיע על הלך הרוח בטאיוואן (בדומה לניסיונות בחאי־נאן, בהכנות למהלך הצבאי הקונקרטי) יותר מאשר תחילתו של מסע צבאי נגד טאיוואן.

שתי המפלגות קיבלו עיקרון זה ומאז הייתה המדיניות של שתיהן חד־משמעית: טאיוואן הייתה ונועדה להיות חלק אינטגרלי מסין (Hsiao & Sullivan, 1979).

לאחר מספר שנים של מלחמת אזרחים הצליח צבאה של המפלגה הקומוניסטית לדחוק את צבא הגואו־מין־דאנג אל מחוץ לגבולות סין היבשתית, וכך בעצם מצא את עצמו צ'יאנג קאי־שק עם מה שנותר מצבאו ועם כמיליון וחצי פליטים מסין באי טאיוואן.

תום מלחמת העולם סימן גם את קץ שיתוף הפעולה, חלקי ככל שהיה, בין הגואו־מין־דאנג לבין המק"ס. למרות ניסיונות אמריקאיים להביא את צ'יאנג קאי־שק, מנהיג הגואו־מין־דאנג, ואת מאו דזה־דונג, שמאמצע שנות ה-30 היה למנהיגה של המפלגה הקומוניסטית, למשא ומתן ולהמשך קיום משותף, מהר מאוד פרצה בסין מלחמת אזרחים עקובה מדם. מלחמה זו, שהתרחשה במקביל לתחילתה של המלחמה הקרה והיריבות בין ארצות הברית לברית המועצות, הביאה גם כל צד סיני להתחבר לאחד הצדדים במלחמה הקרה: הגואו־מין־דאנג עם ארצות הברית; המפלגה הקומוניסטית עם ברית המועצות. לאחר מספר שנים של מלחמת אזרחים הצליח צבאה של המפלגה הקומוניסטית לדחוק את צבא הגואו־מין־דאנג אל מחוץ לגבולות סין היבשתית, וכך בעצם מצא את עצמו צ'יאנג קאי־שק עם מה שנותר מצבאו ועם כמיליון וחצי פליטים מסין באי טאיוואן, שממנו נסוגו היפנים בסוף 1945. ב־1 באוקטובר 1949 הכריז מאו דזה־דונג על הקמת "סין העממית" (People's Republic of China, PRC) וכך ניצבו להן ה־ROC וה־PRC זו מול זו משני צידי מצר פורמוזה – כל אחת והמעצמה התומכת בה לצידה, כל אחת מהן טוענת שהיא המייצגת האמיתית והאותנטית של סין רבתי.

כדאי לזכור שלאורך השנים, כבר משנות העשרה של המאה ה-20 נתפסה ה־ROC, לימים טאיוואן, כמייצגת הרשמית של סין בעיני רוב העולם. כך במהלך מלחמת העולם השנייה היה זה צ'יאנג קאי־שק שנפגש עם מנהיגים דוגמת רוזוולט או צ'רצ'יל, וכאשר נוסדו האומות המאוחדות הייתה זו ה־ROC שהפכה לאחת המדינות המייסדות ולחברה קבועה במועצת הביטחון של האו"ם. כשנפרדו ה־ROC וה־PRC בשנת 1949 המשיכה ה־ROC (טאיוואן) להיות הנציגה באו"ם, בעוד מדינות רבות לא הכירו כלל בסין העממית, ה־PRC, או שלא כוננו עימה יחסים דיפלומטיים.

מפה 2: מצר פורמוזה

עיצוב: שי ליברובסקי

היחס המובהק של המפלגה לסוגיית טאיוואן מאז והלאה (Chen, 2019):

1. סוגיית טאיוואן היא סוגיה פנימית (内政问题) שבה אין לאף מדינה אחרת רלוונטיות, בעוד כל דיון עם ארצות הברית (או כל מדינה אחרת) הוא סוגיה בינלאומית (国际问题), ואלה שני דברים שונים לחלוטין. זוהי הבחנה קריטית מבחינת המק"ס.
2. "טאיוואן היא שלנו, ובשום אופן אין לעשות כל ויתור בנושא זה" (台湾是我们的，那是无论如何不(能让步的)).
3. המקור לסוגיית טאיוואן הוא אימפריאליזם (帝国主义) זר (קודם יפן, בהמשך ארצות הברית).
4. סוגיה זו יכולה להיפתר באמצעות "שחרור טאיוואן בדרכי שלום" (和平解放台湾), אך אם אמצעי זה ייכשל אין כל מניעה להשתמש בכוח צבאי למטרת "שחרור טאיוואן".

לאורך שנות ה-50 הלכה וגברה התחושה בסין העממית ש"דרכי שלום" כבר אינן אופציה, אולם בשל חולשתה של סין העממית באותה עת, ההתכתשויות האלימות דעכו

עם זאת, מהלכיה המאיימים של סין הביאו את ארצות הברית להעביר את ההחלטה המכונה 'החלטת פורמוזה' בינואר 1955, שהסמיכה את נשיא ארצות הברית להשתמש בכוח על מנת להגן על טאיוואן (Mutual Defense Treaty, 1954). באותו זמן גם נכנס לשימוש בלתי פורמלי הרעיון של 'קו האמצע' (או 'קו דיוויס', על שם הגנרל האמריקאי שהציע אותו): קו דמיוני שעובר פחות או יותר באמצע המצר המפריד בין טאיוואן ליבשת, שאותו כוחות צבא – של סין העממית או של טאיוואן – אינם אמורים לחצות. לאורך עשורים לאחר מכן נותר קו זה על כנו, למרות שלא עוגן בהסכם רשמי כלשהו, כמעט ללא חציות משני הכיוונים. הלוחמה בשני המשברים התרחשה בעיקר על וסביב איים קטנים הסמוכים מאוד ליבשה (מרחק של עד כ-10 ק"מ בלבד), ולמעט מספר קרבות אוויר או ים (במשבר השני) כללה רוב הלוחמה הפגזה ארטילרית הדדית, למרות איומים בשימוש בנשק גרעיני מצד ארצות הברית (Trent, 2020).

בשנים אלה בין 1954 ל-1959, ההצהרות מצד מנהיגי המק"ס דוגמת ג'ו אן-לאי ומאו דזה-דונג הגדירו את

וכך בא לעולם ה-Taiwan Relations Act באותה שנה. חוק זה שימר את מערכת היחסים בין ארצות הברית לטאיוואן מבחינה כלכלית וביטחונית, לצד השגמוך הדיפלומטי של חוסר ההכרה בטאיוואן כמדינה ריבונית נפרדת מסין העממית (Goldstein & Schriver, 2001). מייד לאחר מכן המשיכה ארצות הברית בעוד סדרה של הצהרות מחייבות (הידועות כ-Six Assurances ו-Three Joint Communiqués), אשר מצד אחד הסדירו באופן חד-משמעי את מחויבותה של ארצות הברית ל"מדיניות סין האחת", ומנגד את מחויבותה בפועל לטאיוואן (Kan, 2009).²

סוגיית "סין האחת" מחייבת הסבר, היות שלצדדים השונים פרשנות שונה (Drun, 2017): עוד בביקורו של הנשיא ניקסון בסין בשנת 1972 ובמזכר המשותף של שאנגחאי מאותו ביקור, סוגיה זו עמדה במרכז (Joint Statement, 1972). במזכר זה הציבה סין את עקרון סין האחת בראייתה, בעוד ארצות הברית הציגה את מדיניות סין האחת שלה. העיקרון הסיני משמעו, לפי אותו מזכר, כי "ממשלת סין העממית היא הממשלה החוקית היחידה של סין; וטאיוואן היא פרובינציה של סין"; לעומתה טענה ארצות הברית באותו מסמך כי היא "מכירה בכך שכל הסינים משני צידי מצר טאיוואן מחזיקים בעמדה שיש רק סין אחת וכי טאיוואן היא חלק מסין". נדמה כי שתייהן קיבלו את העמדה שיש רק מדינה אחת בשם סין המייצגת נאמנה את "סין", וכי לא ניתן להפריד, לפצל או לבדל בין מדינות שונות הטוענות שהן סין. ואולם כאמור, טאיוואן ראתה את עצמה "סין האחת" במשך שנים רבות, בעוד סין העממית טענה גם היא כי היא סין האחת. ההסכמה האמריקאית, במזכר המשותף של 1972 וגם לאחר מכן, לא קבעה מי היא אותה סין האחת, ובכל מקרה ארצות הברית כיוונה לכך שהדרך ליצירת סין האחת תהא דרך של שלום ודיאלוג. סין העממית הסכימה לכך, ככל שזה יהיה אפשרי. הרי היא עצמה הציעה לכאורה "דרכי שלום" עוד בתחילת שנות ה-50, אולם בהקשר שבו האו"ם קיבל את סין העממית כנציגת סין (האחת) כבר ב-1971, וב-1979 ארצות הברית יצרה קשרים רשמיים עם סין העממית על חשבון טאיוואן, התחושה הרווחת הייתה שלצד העמימות הפורמלית לגבי שאלת סין האחת, ארצות הברית מתייחסת בפועל לסין העממית כאל "האחת". עם זאת ארצות הברית גם עמדה (ועומדת עדיין) על כך שהשימוש במונח מדיניות — בניגוד למונח עיקרון — מעניק גמישות רבה יותר בהבנת הרעיון המדובר מאפשר שינוי במדיניות זו (Goldstein, 2023).

ההקשר הרחב יותר לרצון להתקרבות אמריקאית לסין העממית בשנות ה-70 ובראשית שנות ה-80 כלל

ברובן מסוף שנות ה-50, גם אם האידיאולוגיה הכוחנית נותרה בעינה. לעומת זאת, מאבקי התעמולה בין סין העממית לטאיוואן נמשכו, וכל אחת מהן ניסתה לשכנע את אזרחי המדינה השנייה שהיא היא סין האמיתית, האחת והיחידה, ואילו השנייה היא השטן בהתגלמותו (Aldrich et al., 2000). במקביל, הן בעזרת סיוע אמריקאי והן כתוצאה ממדיניות כלכלית נבונה, טאיוואן, שהחלה את דרכה מתוך הרס ועוני, הצליחה בשנות ה-50 לעלות על דרך של צמיחה כלכלית: ראשית, מתוך תהליך שאפשר יותר חופש כלכלי לחקלאים, ובהדרגה אל תוך שנות ה-60, מתוך תהליך תיעוש מהיר שהפך אותה לכלכלת יצוא משמעותית. החבירה הטאיוואנית לארצות הברית ולבעלות בריתה במזרח אסיה (בעיקר יפן וקוריאה הדרומית) סייעה רבות להצלחה זו ולעמידה כלכלית איתנה של טאיוואן, שרק הואצה בעשורים שלאחר מכן (Kuo, 1983).

מאבקי התעמולה בין סין העממית לטאיוואן נמשכו, וכל אחת מהן ניסתה לשכנע את אזרחי המדינה השנייה שהיא היא סין האמיתית, האחת והיחידה, ואילו השנייה היא השטן בהתגלמותו.

ואולם מסוף שנות ה-50 וביתר שאת בשנות ה-60 וה-70, היחסים בין סין העממית לברית המועצות הלכו והורעו עד כדי עימות גבול בשנת 1969. מנגד, מסביבות 1970 החלו להתהוות קשרים בין סין העממית לבין ארצות הברית. יש לזכור כי עוד בשנות ה-60 כוננו מדינות מערביות אחרות דוגמת צרפת (1964) יחסים דיפלומטיים עם סין העממית, וכך בתחילת שנות ה-70 סין העממית כבר לא הייתה כה מבודדת כפי שהייתה בראשית ימיה. התוצאה של התחממות היחסים בין סין העממית לארצות הברית ומדינות אחרות במערב הייתה שבסוף 1971 עברה החלטה באו"ם שה-ROC אינה עוד המייצגת של "סין", ואילו ה-PRC נחשבת מאותה עת ל-China באומות המאוחדות. ארצות הברית, אגב, נמנעה בהצבעה זו. עם זאת יחסיה של ארצות הברית עם טאיוואן המשיכו להיות חיוביים (Nam, 2020).

בשנת 1979 הבשילו היחסים בין סין העממית לבין ארצות הברית לכדי יחסים דיפלומטיים רשמיים ומלאים. טאיוואן שוב שילמה את המחיר הדיפלומטי כאשר ארצות הברית למעשה הפסיקה להכיר בה כמדינה לכל דבר ועניין — שגרירות טאיוואן בארצות הברית והקונסוליות הפסיקו להיקרא כך והפכו לנציגויות כלכליות, מסחריות או תרבותיות. עם זאת ארצות הברית ביקשה לחזק את מחויבותה לביטחונה של טאיוואן ולהמשך הקשרים עימה,

מפתות. לצד אלה, סיום המלחמה הקרה ונפילת ברית המועצות אומנם אפשרו לסין העממית לחדש את יחסיה עם רוסיה, שלא הוטרדה מאירועי טייפן-אן-מן, אך הפער הטכנולוגי והכלכלי בין רוסיה בתחילת שנות ה-90 לבין טאיוואן המשגשגת או מדינות מערביות אחרות היה משמעותי.

חשיבותה הגלובלית של טאיוואן בנושא השבבים משמעה, ראשית, כי העולם תלוי בשבבים אלה ולכן יגן על טאיוואן, ושנית כי סין עצמה – שגם היא זקוקה לשבבים מטאיוואן – תימנע מפעולה צבאית נגד האי מחשש לפגיעה בתעשייה זו, ובייחוד פגיעה בשרשרת האספקה שלה אל סין גופא.

עם עליית קלינטון לנשיאות בתחילת 1993, נדמה היה כי בהמשך לתעמולת הבחירות שלו וושינגטון תחמיר את גישתה כלפי סין ותחבר ביתר שאת את נושא זכויות האדם בסין לסוגיות של סחר. אולם תוך פחות משנתיים קטע ממשל קלינטון את החיבור הראשוני הזה, מה שאמור היה לסייע ליחסים בין המדינות (Baum, 2001; Shambaugh, 2000). מנגד, בשלהי כהונתו של הנשיא בוש עברה ב-1992 החלטה לספק לטאיוואן כ-150 מטוסי F-16. לצד הצהרות והחלטות קודמות של ארצות הברית שבהן היא הביעה את מחויבותה להגנת האי, סין העממית נותרה מאוד לא מרוצה מהכיוון המסתמן שאליו טאיוואן התקדמה. הגנה מארצות הברית ונשק מתקדם נתפסו כאמצעים שיאפשרו לטאיוואן לא לקיים את לשון הקונצנזוס, ובעיקר לא את ההבנה של סין העממית כי היא האחת ואין בלתי (Lee, 1993).

בינתיים פרסמה סין בספטמבר 1993 "ספר לבן" ראשון בנושא 'שאלת טאיוואן ואיחוד סין' (台湾问题) (与中国统一) (State Council, 1993). במסמך זה הגדירה כי "פתרון שאלת טאיוואן והשגת האיחוד של סין הם המשימה כבדת המשקל והקדושה ביותר של כל העם הסיני" (解决台湾问题，实现国家统一，是全) (体中国人民一项庄严而神圣的使命). סין הדגישה כי המדיניות העקרונית שלה לפתרון הסוגיה היא "איחוד בדרכי שלום ומדינה אחת – שתי שיטות" (和平统一，一国两制), וזו הייתה הגישה בהסכם על הונג קונג עם בריטניה. זאת תוך הבהרה חד-משמעית כי "בעולם יש אך ורק סין אחת, טאיוואן היא חלק בלתי ניתן להפרדה מסין" (世界上只有一个中国，台湾是中国不可分). וכי לאורך יותר מעשור קודם לפרסום המסמך דגלה ההנהגה הסינית בעקרונות הללו של "סין האחת", "איחוד בדרכי שלום" ו"מדינה אחת – שתי שיטות". באותו מסמך סין הציגה גם – באופן שנמשך

גם את המלחמה הקרה ואת הרצון להכליל את סין העממית בין המדינות המתנגדות לברית המועצות; את החשש באותן שנים מהתחזקות הכלכלית של יפן; ואת ההנחה הנאיבית, שאולי נבעה מבורות ואולי מאופטימיות יתר, שככל שסין העממית תתקרב לארצות הברית ולמערב "הנאור", כך סין עצמה "תראה את האור" ותבקש לעצמה דמוקרטיה ליברלית כנהוג במערב. כפי שנראה מייד, הנקודה האחרונה תעמוד למבחן עשור לאחר כינון היחסים המלאים.

מבחינה כלכלית, טאיוואן החלה במחצית השנייה של שנות ה-70, וביתר שאת בשנות ה-80, לשים דגש על כלכלת היי-טק, ובפרט על ייצור שבבים באמצעות חברות שונות ובראשן TSMC. דגש זה הביא לכך שכלכלתה צמחה באופן מרשים במיוחד לאורך רוב שנות ה-80 וה-90 – הצלחה שכונתה גם "הנס הטאיוואני". מתחילת שנות ה-2000 כונתה תעשיית השבבים הזו 'מגן הסיליקון' (Silicon Shield) (Adisson, 2000, 2001): חשיבותה הגלובלית של טאיוואן בנושא השבבים משמעה, ראשית, כי העולם תלוי בשבבים אלה ולכן יגן על טאיוואן, ושנית כי סין עצמה – שגם היא זקוקה לשבבים מטאיוואן – תימנע מפעולה צבאית נגד האי מחשש לפגיעה בתעשייה זו, ובייחוד פגיעה בשרשרת האספקה שלה אל סין גופא. הקשרים המתהדקים בין סין העממית לארצות הברית בשנות ה-80 אפשרו לטאיוואן ולסין העממית במחצית השנייה של העשור להתחיל לקיים ביניהן קשרים בלתי פורמליים, הן של ביקורים, הן של כלכלה והן, בהדרגה ובחשאי, של שיחות דיפלומטיות וניסיון להגיע להבנות (Tung, 2005). ניסיון זה, לפי דיווחים שונים, הבשיל בתחילת שנות ה-90 למה שכונה בדיעבד "הקונצנזוס של 1992". במסגרת זו הסכימו סין העממית וטאיוואן למעשה לעקרון סין האחת, אך גם הסכימו שיישום עיקרון זה יבוצע בהדרגה באמצעות דיאלוג ולאורך זמן, ומבלי לציין במפורש מי היא אותה סין האחת.

הקונצנזוס הזה, ככל שאכן היה (ויש על כך אמירות סותרות), הגיע כאשר סין העממית הייתה זקוקה ליתר לגיטימציה בינלאומית, ובייחוד מערבית (Wang et al., 2021). 'אירועי טייפן-אן-מן' בשנת 1989 הביאו לכך שחלקים גדולים מהעולם המערבי ראו בסין העממית בעיה. הדיכוי האלים של הפגנות הענק בתוך סין, שביקשו דמוקרטיזציה, גרם לעולם המערבי לחשוב מחדש על יחסיו עם סין העממית ועל אותה הנחה שלישית שהזכרתי לעיל בדבר מסלולה הברור של סין לעבר דמוקרטיה ליברלית (Foot, 2000). מלחמת המפרץ (1991) המחשישה לסין העממית עד כמה עודנה רחוקה מהמודרניזציה (בייחוד זו הטכנולוגית והצבאית) לעומת ארצות הברית, ויכולותיה הטכנולוגיות של טאיוואן היו

בין הצדדים המשיכו להתקיים, בצד מרמור הולך וגובר בצד המערבי של המצר: ארצות הברית נתנה לסין העממית להבין שלי דנג'חוי לא יקבל ויזה, אך מהר מאוד התברר שהוא כן יקבל; ארצות הברית המשיכה לתמוך במכירת נשק לטאיוואן; ואילו הנשיא הטאיוואני ואנשיו ביקשו לגדר את הקשרים עם היבשת ולדרוש מסין העממית להצהיר כי איחוד בכוח לעולם לא יהיה על הפרק, תוך שהם מנסים לקדם את מעמדה הפורמלי של טאיוואן בקרב מדינות העולם (למשל באמצעות ניסיון לקבל מושב באו"ם) (Ross, 2000).

בבייג'ינג נדמה היה שאין תוחלת למגעים, לא עם ארצות הברית ולא עם טאיוואן. מנקודת מבטה של סין, המדיניות של ארצות הברית בהקשר הטאיוואני, ובייחוד מסוף המלחמה הקרה והפריחה הכלכלית הסינית, הסתכמה בארבע סימניות: "לשלוט בסין באמצעות טאיוואן" (以台制华). ארבע הסימניות הללו התבססו על מושג שתיאר את "תקופת ההשפלה" של סין (מאמצע המאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20): "לשלוט בסין באמצעות הסינים" (以华制华). המושג התייחס במיוחד אך לא רק ליפן, שבראיה הסינית עשתה אז שימוש בסינים במנצ'וריה או באזורי החוף (וואנג ג'ינג-ווי, למשל) כדי לבסס את שלטונה על סין. השימוש במונח לציון המדיניות האמריקאית, תוך החלפת הסינים בטאיוואן, מבטא את מורת הרוח העמוקה של בייג'ינג ואת תחושת ההשפלה שלה, כמו גם את התחושה שכל הסוגיה הטאיוואנית מהזווית האמריקאית היא מורשת קולוניאליסטית וניסיון הכלה והקטנה של סין. מאמצע שנות ה-90 ועד היום (בפרט בשנים האחרונות) השימוש במונח זה רווח מאוד גם במסמכי ממשל וגם במדיה הסינית (Fan, 1997).

התגובה המיידית הקונקרטיה לקבלת הוויזה של לי במאי 1995 הייתה מחאות פורמליות מצד גורמי שירות החוץ הסיני בארצות הברית, לצד החזרת משלחות וביטול שיחות בדרג גבוה. ניסוי של טיל בליסטי בין יבשתי DF-31 בוצע בסוף מאי, אם כי קשה לדעת אם לא היה זה ניסוי מתוכנן מראש; כך או אחרת, החיבור בין הדברים היה אך טבעי. כאשר הביקור של לי בקורנל יצא לפועל ב-9-10 ביוני 1995 געשה המדיה בסין ופורסמו מאמרים רבים, שמעבר לכך שהדגישו את היותה של טאיוואן חלק אינטגרלי מסין העממית, גם כינו את לי עצמו "בוגד". שגריר סין בארצות הברית הוחזר לארצו וסין העממית הודיעה כי תחל לקרוא סוף יולי בתרגילים צבאיים שונים, כולל באש חיה ("ניסויי טילים"), במרחב ים סין המזרחי, כלומר בכיוון טאיוואן.

וכך אכן קרה. במשך כשבוע בסוף יולי וכעשרה ימים בסוף אוגוסט התקיימו תרגילים נרחבים שכללו אש חיה

עד ימינו בצורה עקבית – את 'הצהרת קהיר' (1943) כמסמך בינלאומי מחייב, שבו מוגדרת טאיוואן כחלק מסין (למרות שנציג סין באותה ועידה היה כמובן צ'יאנג קאי-שק).

"משבר פורמוזה השלישי" ואחריתו

בדיוק כאשר פרסמה סין העממית את הספר הלבן הראשון בנושא טאיוואן ב-1993, הייתה טאיוואן עמוק בתהליך של דמוקרטיזציה. אחרי עשורים של דיקטטורה שהוביל צ'יאנג קאי-שק, ומאמצע שנות ה-70 תחת שלטון בנו ג'יאנג ג'ינג'ואו, עברה טאיוואן מהפך הדרגתי לאחר מותו של הון. השלטון נותר בתחילה, לאחר בחירות חופשיות (שהופרדו בהמשך בין בחירות לבית המחוקקים לבין בחירות לנשיאות), בידי מפלגת הגוואו-מין-דאנג (המפלגה שהנהיג צ'יאנג ובנו), אך קולות שלא קיבלו את עקרון סין האחת החלו בהדרגה לעלות ולצבור תאוצה. לי דנג'חוי, שמונה לנשיא לאחר מות ג'יאנג ג'ינג'ואו בשנת 1988, היה זה שהוביל את תהליך הדמוקרטיזציה של טאיוואן, שהבשיל לכדי בחירות ראשונות לנשיאות בשנת 1996. לקראת בחירות אלה הדגיש לי, איש הגוואו-מין-דאנג, את הזהות הטאיוואנית וביקש להגביל את הקשרים עם סין העממית ולחזק את הקשרים עם ארצות הברית (Jacobs, 2012).

בהתאם ביקש לי לבקר בארצות הברית. בעוד שבשנת 1994 סירבה וושינגטון, בלחץ סיני, להעניק לו אשרת כניסה לארצות הברית, באמצע 1995 ניתנה לו אשרה כזו: למרות התנגדות הממשל האמריקאי, הקונגרס (שהיה אז בשליטה רפובליקנית) על שני בתיו העביר החלטה שדרשה מהממשל לאפשר את ביקורו של לי בארצות הברית. ההחלטה עברה ברוב מוחץ של 397:0 בבית הנבחרים ו-97:1 בסנאט. גם אם הממשל האמריקאי לא סבר שמהלך כזה נבון, בשלב זה הוא נכנע ללחץ ולי דנג'חוי ערך ביקור, שהוצג כפרטי, באוניברסיטת קורנל (שם למד בשנות ה-60) ביוני 1995. וכך, כאשר תגובתה הנחרצת של בייג'ינג לא איחרה לבוא, "משבר פורמוזה השלישי" נכנס להילוך גבוה.

חשוב להבין שרק חודשים ספורים קודם לביקור, ב-30 בינואר 1995, הציג נשיא סין ג'יאנג דזה-מין בנאום מרכזי בנושא טאיוואן תוכנית מפשרת – לגישת סין העממית – לפיוס בדרכי שלום עם טאיוואן. תוכנית זו הכירה בדמוקרטיזציה הטאיוואנית ולא עמדה בהכרח על הרעיון של מדינה אחת – שתי שיטות כבסיס למשא ומתן, שהיה כאמור הרעיון שאפשר את ההסכם עם בריטניה על החזרת הונג קונג לסין העממית. התגובה הטאיוואנית הפושרת להצעה זו אכזבה את בייג'ינג ואף הביאה לתחושת השפלה מסוימת. למרות זאת השיחות

היה בחלק מפריסה מתוכננת ובחליפה שככל הנראה נגרמה משיקולי מזג אוויר וניווט, ולא מניסיון לשלוח מסר גאואסטרטגי. נדמה שגם בייג'ינג לא ראתה במהלך זה אות משמעותי כלשהו והמשיכה בשלה. העובדה שארצות הברית המשיכה להעניק ויזות לפקידים טאיוואנים בכירים במהלך ינואר 1996 רק חיזקה בסין את התחושה שאין עם מי לדבר בוויינגטון.

וכך, במהלך פברואר ריכזה סין כוחות גדולים למדי בפיקוד נאן-ג'ינג (הפיקוד שהיה אחראי על הזירה הטאיוואנית): כ-150 אלף חיילים, מאות מטוסים ומסוקים, כלי שיט, אמצעי הגנה אווירית וטילים. ארצות הברית הזהירה את סין מפני "חישובים מוטעים" או "טעויות" וביקשה להשיב את הסדר על כנו. ואולם בייג'ינג המשיכה לכיוון של תרגילי לוחמה נוספים במהלך מארס, שרק התעצמו הן בהיקף והן בקרבה לטאיוואן, תוך שהצבא הסיני המשיך בשיגורי טילים (DF-15) וגם השתמש בכוח ימי אזרחי – מהלך שיחזור על עצמו לאורך השנים. במקביל שיגרה ארצות הברית את קבוצת הקרב בהובלת נושאת המטוסים Independence שהייתה מוצבת דרך קבע ביפן, לא הרחק מהזירה ממילא, למעקב קרוב אחר ההתרחשויות סמוך לחופי טאיוואן, וזמן קצר לאחר מכן גם את קבוצת הקרב בהובלת נושאת המטוסים נימיץ, ששהתה באותה עת במפרץ הפרסי. שתי קבוצות הקרב נותרו במרחק בטוח מהתרגילים עצמם ולא נכנסו למעורבות ישירה, משום שבוויינגטון היו משוכנעים שממילא סין לא תנסה לפלוש לטאיוואן. ההתרחשויות הללו אירעו במקביל לבחירות לנשיאות בטאיוואן, ובניגוד לציפיות של בייג'ינג אחרי הבחירות לבית המחוקקים בדצמבר, המהלך הסיני לא הביא לנפילתו של לי דנג-חואי, שזכה בנשיאות עם רוב של 54 אחוזים מהקולות. הנשיא החדש יישן לא הכריז על עצמאות, הסינים הסיגו את הכוחות והמשבר העיקרי תם, לפחות זמנית.

נראה כי לאורך חודשי המשבר, ממאי 1995 ועד מארס 1996, בעוד שסין העממית התנהלה אל מול טאיוואן מבחינה צבאית, חלק ניכר מההתנהלות הזו כוון למעשה אל עבר וויינגטון מתוך רצון לגרום לארצות הברית למצב את קשריה הן עם סין העממית והן עם טאיוואן על בסיס ההסכמות שהושגו מאז תחילת שנות ה-70 – דהיינו סטטוס קוו שבו כולם מחויבים, לא רק ברטוריקה אלא גם בפרקטיקה, לעקרון סין האחת כפי שסין העממית מבינה אותו. אולם ספק אם מטרותיה של בייג'ינג הושגו בפועל.

בשנת 1997 הגיע ניוט גינגריץ', יו"ר בית הנבחרים האמריקאי דאז מטעם הרפובליקנים, לביקור בטאיוואן. גינגריץ' היה הגורם האמריקאי הרשמי הבכיר ביותר

ממטוסים, ספינות וארטילריה, וכן תרגילי החפה על איים (הסתערות על אי מהים באמצעות ספינות וכלי נחיתה). לכיוון טאיוואן נורו טילים בליסטיים לטווח קצר (DF-15) ולטווח בינוני (DF-21) – מהטילים המתקדמים ביותר שהיו ברשותה של סין באותו זמן, לצד רקטות מסוגים שונים. באמצע אוגוסט ביצעה סין גם ניסוי גרעיני, ככל הנראה לראש נפץ עבור טיל ה-DF-31. סין העממית קיוותה אולי שלקראת הבחירות בטאיוואן אכן עבר המסר החד-משמעי שניסתה להעביר, שעקרון סין האחת חייב להישמר. מספר קהלי יעד היו למסר הזה: מפלגתו של לי דנג-חואי, הגואו-מין-דאנג, שאולי תחליט להחליפו; לי דנג-חואי עצמו ואנשיו; אלה בטאיוואן שקראו להפרדה סופית בין ה-ROC לבין ה-PRC (הדוגלים ב"עצמאות" טאיוואן); ואלה שנתפסו כמחלישים את עקרון סין האחת. בין שני התרגילים נפגשו בתחילת אוגוסט 1995 שרי החוץ של סין ושל ארצות הברית בשולי ועידת ASEAN, אך פגישתם לא הניבה תוצאות ממשיות, למעט הצהרה שימשיכו לשמור על דיאלוג. ארצות הברית המשיכה להודיע בקול רפה שמדיניותה בנושא טאיוואן או סין האחת לא השתנתה, אך לא מעבר לכך. עם זאת סין החליטה להחזיר את שגרירה לוויינגטון, ונדמה היה שהמשבר נרגע. בין ספטמבר לנובמבר נפגשו שרי החוץ של שתי המדינות שוב ושוב, והתקיימה גם פסגה קצרה בין הנשיאים. צבא סין המשיך לקיים תרגילים אך לא בקרבה ישירה לטאיוואן, מה שנתפס כאיום קטן יותר על האי גם אם קנה המידה של התרגילים היה נרחב יותר. ואולם בתחילת דצמבר, יום לפני הבחירות לבית המחוקקים הטאיוואני, הכריזה סין כי תערוך תרגילים מקיפים וגדולים יותר בחודש מארס, לקראת הבחירות לנשיאות בטאיוואן.

מעבר לכך שהודעה זו גרמה ככל הנראה לנפילות חדות בבורסה הטאיוואנית, ייתכן כי היא הייתה אחד הגורמים – ובהחלט נתפסה כך באותה עת על ידי בייג'ינג – שהביאו לתוצאות בחירות פחות חיוביות ללי דנג-חואי. אומנם מפלגתו נותרה הגדולה בבית המחוקקים (85 מושבים) אולם היא איבדה 17 מושבים, בעוד "המפלגה החדשה" (שהתפצלה מהגואו-מין-דאנג כמה שנים קודם לכן ותמכה באיחוד עם סין העממית) הגיעה להישג חסר תקדים – 21 מושבים (בבחירות שקדמו לאלה היא התמודדה בשם מעט שונה וזכתה בשבעה מושבים בלבד), וה-DPP התחזקה אף היא בשלושה מושבים (54). בראיית סין העממית הלחץ עבד. ב-12 בדצמבר 1995 חלפה במצר טאיוואן קבוצת קרב בהובלת נושאת המטוסים האמריקאית נימיץ, בדרכה לאוקיינוס ההודי ולמפרץ הפרסי. בעוד שלעיתים נתפס מהלך זה כמסר מוויינגטון לבייג'ינג, מדובר

דיפלומטי. מעמדה האזורי והבינלאומי התחזק. במקביל לפיתוח הכלכלי והדיפלומטי, שנת 1997 הייתה גם שנה של שינוי מהותי מבחינת פיתוח הצבא הסיני: מאותה שנה עלה הגידול בתקציב הביטחון בסין העממית במידה ניכרת והמשיך לעלות בעקביות ביותר מ־10 אחוזים באופן ריאלי (רוב הזמן יותר מ־15 אחוזים בשנה); בשנה זו הוחלט להפריד את הפעילויות המסחריות של הצבא (והיו לו רבות כאלה לאורך השנים עד אז) ולהעביר אותן לגורמים אזרחיים, כך שהצבא יוכל להתמקד במשימותיו הצבאיות; ורפורמה בחברות הממשלתיות הסיניות (SOE) אפשרה שדרוג ורפורמה בתעשייה הביטחונית של סין. נוסף על כך הצבא עבר מתפיסה של מלחמות בעצימות גבוהה לתפיסה של מלחמות מקומיות מוגבלות בתנאים של טכנולוגיה גבוהה. בעקבות זאת הצבא הסיני התפתח מאז באופן מרשים, החל ביכולותיו הטכנולוגיות דרך אמצעי הלחימה ועד סוג האימונים בחילות השונים (Kanwal, 2007; Watkins, 1999).

יחסים מתפתחים והרקע הגלובלי, 2016-2000

בארצות הברית, שהמתיחות סביב טאיוואן לא עצרה את קשריה הכלכליים עם סין העממית בשנות ה-90, רבים הבינו היטב שסין העממית הופכת במהירות למדינה דומיננטית מאוד מבחינה כלכלית (ובהדרגה גם צבאית); דומיננטית לא רק ב"שכונתה" הקרובה אלא גם ברמה הגלובלית. אם במחצית השנייה של העשור נשיא ארצות הברית קלינטון כינה את סין "שותפה אסטרטגית", המועמד לנשיאות בשנת 2000, ג'ורג' בוש הבן, כבר כינה את סין "מתחרה אסטרטגית" של ארצות הברית. בבחירות של אותה שנה כיכבה שאלת "היד הקשה" או "היד הרכה מדי" כלפי סין העממית במעין קדימון לשנים שיבואו. ואולם למרות ההצהרות מצד המועמד בוש הבן על היד הקשה הנדרשת מול סין ועל התחרות העזה שהיא מציבה לארצות הברית, בהיותו נשיא הוא מצא את עצמו במקום אחר (Shambaugh, 2000). ראשית, חודשים ספורים לאחר תחילת כהונתו, ב־1 באפריל 2001, התנגשות בין מטוס ביון אמריקאי לבין מטוס קרב סיני (כנראה בשל התלהבות יתר של הטייס הסיני) הביאה לנחיתת חירום של מטוס הביון ולהתרסקות מטוס הקרב. נחיתת החירום הייתה באי הסיני חאי־נאן, צוות המטוס נלקח על ידי הסינים והמטוס עצמו, או מה שנותר ממנו לאחר פעולות הצוות, נותר מפורק לגורמים. הנשיא החדש היה צריך להגיע להבנות עם הנשיא הוותיק של סין ג'יאנג דזה־מין ולנסות להחזיר את הצוות ואת שרידי המטוס. כך החל דיאלוג סיני־אמריקאי מעמדת נחיתות אמריקאית.

שביקר בטאיוואן מזה עשורים. ואולם ביקור זה התרחש לאחר שהבחירות כבר הוכרעו בטאיוואן, ולאחר שסין העממית הורתעה על ידי הכוחות האמריקאיים בשטח, או שממילא לא התכוונה להמשיך מעבר לתרגילים. חשוב גם לזכור כי לצד העובדה שחלק מההתנהלות האמריקאית הייתה קשורה לשיקולים פוליטיים פנימיים, הרי גם מבחינת סין העממית שיקולים פנימיים היוו חלק מהסיפור: ידיעות על מצב בריאותי קשה של דנג שיא־פינג הציפו את המדיה בתחילת 1995. ג'יאנג דזה־מין, שעד אז היה בצילו של דנג, נדרש לתפוס את מוסרות השלטון באופן ברור ונחוש. ברגע שההצעות הפשרניות שלו לנושא הטאיוואני (מסוף ינואר) זכו לכתף קרה, ונוסף על כך ביקורו של לי בארצות הברית התממש, הוא עצמו נדרש להראות כלפי פנים שהוא אכן המנהיג החזק שיכול וראוי להחליף את דנג, וכך עשה (Ross, 2000; Thies & Braton 2004).

חיזוק מעמדו של ג'יאנג אפשר לו לאחר מכן גם לחזור לעמדה הפרגמטית שקדמה למשבר ביחסי החוץ של סין העממית, מה שהיא כינתה "מדיניות (או דיפלומטיית) השכן הטוב", או "התפתחות בדרכי שלום". אומנם מדיניות זו החלה מעט קודם לכן (בהקשר למדינות אחרות במרחב), אך בעקבות המשבר של 1995-1996 המדיניות קיבלה תאוצה ונשיא סין דאז ג'יאנג דזה־מין אף חזר עליה מספר פעמים בכינוסים החשובים ביותר של המפלגה בשנת 1997. נדמה כי ההבנה בסין העממית הייתה שנכון לאותו זמן מדיניות חיובית כלפי שכנותיה תניב יותר ממדיניות שלילית. סין חוותה זינוק כלכלי בשנות ה-90, אבל מבחינה צבאית לא הייתה עדיין התקדמות בהיקף דומה, ונדרשה סבלנות. כלומר סין העממית ידעה כי צבאית ידה על התחתונה אך כלכלית — בהינתן מערכת דיפלומטית נכונה — היא יכולה להמשיך להתחזק, וכך גם לחזק את צבאה במבט לעתיד. אחד הלקחים מהמשבר היה שנדרש חיזוק צבאי משמעותי, בייחוד ליכולות ה־"AD/A2" (anti-access/area-denial) — לקח שהחל להילמד עוד ממלחמת המפרץ של 1991 — והוא קיבל תנופה ניכרת.

אם במחצית השנייה של העשור נשיא ארצות הברית קלינטון כינה את סין "שותפה אסטרטגית", המועמד לנשיאות בשנת 2000, ג'ורג' בוש הבן, כבר כינה את סין "מתחרה אסטרטגית" של ארצות הברית.

וכך אכן עשתה סין. במשבר הכלכלי של מזרח אסיה סביב 1997-1998 הייתה סין העממית גורם חשוב שסייע לייצוב המצב והעניק סיוע למדינות האזור, גם כלכלי וגם

אפקטיביות יותר על טאיוואן. סין העממית החליטה אז לאפשר יותר קשרים לא־פורמליים עם טאיוואן ואף החלה לטפח קשרים עם מפלגת הגווא־מין־דאנג, שהייתה אז באופוזיציה (Muyard, 2008).

רוב סעיפי החוק (7-1) כוללים אמירות עקרוניות בנוגע לכך ש"בעולם כולו יש אך ורק סין אחת", הכוללת הן את סין היבשתית והן את טאיוואן; שהריבונות בסין האחת אינה ניתנת לחלוקה; ושהגשמת האיחוד בין סין העממית וטאיוואן היא "משימתו הקדושה של העם הסיני כולו".

ואולם במקביל נמשכה העוינות בין גופי השלטון – של המק"ס מצד אחד ושל ה־DPP מצד שני – ובסוף שנת 2004, לאחר שה־DPP זכתה שוב בבחירות לנשיאות, סין העממית החלה לחוקק את "החוק נגד חלוקת המדינה" (2005反分裂国家法), שעבר באופן מלא בתחילת 2005 (לאחר שבשנת 2000 פרסמה "ספר לבן" נוסף, שהדגיש שוב את עקרוניותה וגינה את לי דנג־חוו וה"פלגנים" בצד הטאיוואני). לחוק זה נודעת חשיבות הצהרתית, הסברתית ודיפלומטית גם כיום, והוא כולל עשרה סעיפים. רוב סעיפי החוק (7-1) כוללים אמירות עקרוניות בנוגע לכך ש"בעולם כולו יש אך ורק סין אחת" (世界上只有一个中国), הכוללת הן את סין היבשתית והן את טאיוואן; שהריבונות בסין האחת אינה ניתנת לחלוקה; ושהגשמת האיחוד בין סין העממית וטאיוואן היא "משימתו הקדושה של העם הסיני כולו" (全中国人民的神圣职责). הקריאה בחלק זה של החוק היא ל"איחוד המולדת בדרכי שלום" (和平方式实现祖国统一), תוך פירוט דרכים שונות לחיזוק הקשר בין סין היבשתית לאי, כמו גם לניהול משא ומתן על האיחוד המיוחל.

שני הסעיפים הבאים של החוק (8-9, סעיף 10 רק מגדיר שתחולת החוק מיידית), לעומת זאת, עוסקים במצב שבו איחוד בדרכי שלום אינו מסתייע. החוק מגדיר שלוש אופציות שבהן המדינה, סין העממית, חייבת להשתמש בדרכים שאינן דרכי שלום על מנת "להגן על הריבונות של המדינה ועל שלמותה הטריטוריאלית" (捍卫国家主权和领土完整): אם כוחות "טאיוואן העצמאית" (台独) מצליחים בכל דרך שהיא להביא לכך שחלוקתה של סין היא עובדה מוגמרת; אם מתרחש אירוע משמעותי שיוביל לחלוקה כזו; אם אבדה לחלוטין האפשרות להביא לאיחוד בדרכי שלום. החוק מגדיר את המוסדות האמונים על ביצוע מהלכים "שאינם בדרכי שלום" ומבקש לוודא כי אם מהלך כזה מתרחש, המדינה תעשה את מרב המאמצים לשמור על חייהם, רכושם

זמן קצר לאחר מכן ואחרי שהגיעו להבנות, בייג'ינג הוכרזה כעיר שזכתה לארח את אולימפיאדת 2008 והדיונים על הצטרפות סין לארגון הסחר העולמי (WTO) צברו תאוצה. אם בהיותו מועמד לנשיאות ביקש בוש להקטין את סין העממית, כבר בתחילת הקדנציה הנשיאותית שלו מעמדה הבינלאומי רק עלה (Blanchard & Chen, 2015). ואז התרחשו אירועי ה־11 בספטמבר. ארצות הברית הייתה זקוקה לתמיכה המרבית בזירה הבינלאומית ככל שרצתה לפעול יותר, ובוודאי במועצת הביטחון של האו"ם, שם היו לסין העממית מקום קבוע וזכות וטו כבר משנת 1971. וכך הגישה של "סין כמתחרה אסטרטגית" פינתה את מקומה לגישה של "סין כחברה לדרך" באמצעות המלחמה בטרור, בין ברטוריקה (בעיקר) ובין בפרקטיקה לאורך רוב העשור הראשון של המאה ה־21.

תשומת הלב של האמריקאית עברה למקומות אחרים ומזרח אסיה הייתה פחות במוקד העניינים. סין יכלה באותה עת להגביר את השפעתה האזורית גם דרך ארגונים אזוריים שהיא עצמה לקחה חלק ביצירתם (דוגמת התפתחות Shanghai Cooperation Organization, SCO), או באמצעות מנגנונים שארצות הברית עצמה עודדה, דוגמת 'שיחות ששת הצדדים' עם קוריאה הצפונית מאז שנת 2003. יתר על כן, ככל שארצות הברית הייתה מסובכת צבאית וכלכלית במלחמות בעיראק ובאפגניסטן, כך יכלה סין להגביר את מעורבותה במקומות אחרים. באמצע שנות ה־2000 החלה סין להשקיע בצורה הולכת וגוברת במדינות רבות: מסרי לנקה עד יוון. והמשבר הפיננסי העולמי בשנים 2008-2009, שפגע קודם כול בארצות הברית ובמדינות אירופה וכך גרם להן להישאב כלכלית לענייני הפנים שלהן ולהפחית את יכולות ההשקעה הגלובליות, הביא לכך שמייד לאחר מכן סין הגדילה משמעותית את השקעותיה ברחבי העולם (Overholt, 2010).

במקביל, בין 2000 ל־2008 שלטה בטאיוואן מפלגת ה־DPP. סין העממית, שבשנות ה־90 פעלה כדי למנוע מנציג הגווא־מין־דאנג לזכות בבחירות, הבינה שהמפלגה העיקרית היריבה לגווא־מין־דאנג מציבה אתגר גדול עוד יותר, שכן מפלגת ה־DPP השתעשעה ברעיון ההיפרדות המלאה מסין העממית ואי־הכרה בכלל בעקרון סין האחת. על כן בתקופה זו, ובפרט במהלך הקדנציה הראשונה של ה־DPP (2000-2004), היה כמעט נתק בין סין העממית לבין טאיוואן ושררה עוינות רבה בין גופי השלטון. עם זאת, במהלך הקדנציה השנייה של ה־DPP (2004-2008) המצב השתנה מעט, אולי בעקבות התחלפות הנשיאים בסין (חו ג'ין־טאו במקום ג'יאנג דזה־מין) ואולי עקב חשיבה מחודשת על דרכי השפעה

תרשים 1: ציר הזמן – אירועים מרכזיים והודעות אמריקאיות על מכירת נשק לטאיוואן

עיצוב: שי ליברובסקי

מקור: Taiwan arms sales, 2023; Magor arms sales, n.d.; Taiwan: Major U.S. arms sales since 1990, 2014

דולרים, שעלו מעת לעת. פגישות בין מנהיגים בכירים רשמיים של סין העממית וטאיוואן התקיימו מספר פעמים, והשיא היה פגישה בין נשיא סין שי ג'ין-פינג לנשיא טאיוואן מא יינג-ג'ו בשנת 2015 בסינגפור ויצירת מנגנונים לקשר ישיר בין הממשלים (Hsiao, 2016).

בד בבד, עלייתו של הנשיא אובמה לשלטון בשנת 2009 והיוזמה האמריקאית שהציבה את אסיה, ובייחוד את מזרח אסיה, במוקד מדיניות החוץ שלה ("pivot to Asia") מתחילת העשור השני של המאה ה-21, הביאה גם לחשיבה מחדש על יחסי ארצות הברית לטאיוואן. בעוד ממשל אובמה המשיך לקבל את מדיניות סין האחת ולתמוך ביחסים המתהדקים בין שני עברי המצר, התפתחו ויכוח פנים-אמריקאי בנושא: מצד אחד היו אלה שטענו כי טאיוואן הפכה לגורם מפריע בקידום יחסי סין-ארצות הברית, וכי בשלב זה – יותר מעשרים שנה לאחר תום המלחמה הקרה ושלושים שנה לאחר כינון הנורמליזציה ביחסים עם סין העממית – כבר אין טעם בשמירה אמריקאית על טאיוואן. לשיטתם היה על ארצות הברית להפסיק למכור נשק לטאיוואן ולקדם את העמדה של סין העממית כדי לסיים את הנושא. לעומתם הרוב בארצות הברית טענו את ההיפך: דווקא בגלל עלייתה והתחזקותה של סין העממית גובר הצורך לקדם את טאיוואן, בייחוד משום שבשל קשריה המתהדקים עם סין העממית היא נעשית תלויה יותר ויותר בסין. אובמה, כאמור, התמיד בגישה שהמשיכה את כל ההסכמים

וזכויותיהם של האנשים החיים בטאיוואן, טאיוואנים וזרים כאחד.

חוק זה עורר מחאה בטאיוואן עצמה מצד כל המפלגות, אולם כאמור, היות שבמקביל סין העממית גם קידמה קשרים לא-פורמליים עם טאיוואן, כאשר הגאומין-דאנג זכתה בבחירות בשנת 2008 הקשרים הללו התגבשו לכלל יחסים מקיפים בהרבה בין סין העממית לטאיוואן. זאת כאשר בבחירות באותה שנה עלה בטאיוואן נשיא ממפלגת הגאומין-דאנג, מא יינג-ג'ו, שטיפח וקידם את יחסי סין-טאיוואן על פי העיקרון המשולש: "ללא איחוד, ללא עצמאות, ללא שימוש בכוח", דהיינו שימור המצב הפוליטי הקיים תוך קידום כל הקשרים האחרים. ואכן היקף הסחר עלה, ההשקעות של סין העממית לא פסחו על טאיוואן (וכך גם השקעות טאיוואניות בסין העממית), תיירים החלו לנוע בין האי ובין היבשת ואלפים רבים מתושבי סין העממית התיישבו בטאיוואן, ולהיפך. מדובר היה לא רק בקשרים כלכליים, מסחריים או תיירותיים אלא גם בקשרים עמוקים יותר, המבוססים למשל על דתות משותפות, מסעות עלייה לרגל ותמיכה במקדשים, בייחוד דאואיסטיים או בודהיסטיים, משני עברי המצר (Brown & Cheng, 2012; Laliberté, 2013).

נדמה היה שהיחסים מתקדמים במסלול ברור וחיובי, וזאת למרות ההתנגדות העזה של סין העממית להסכמי מכירת נשק מארצות הברית לטאיוואן במיליארדי

שהגדירו את עצמם טאיוואנים. עליית הזהות הטאיוואנית אף היא גרמה לרתיעה מחזרה למולדת, שבהדרגה החלה להיתפס פחות ופחות כמולדת של ממש, גם אם מגוון מרכיבים סינים משמעותיים (תרבותיים, דתיים ועוד) עדיין נותרו בבסיס הזהות הטאיוואנית החדשה (Brown, 2010; Lin, 2016; Liu & Li, 2017).³

סיכום: מגמות עיקריות ביחסים עד 2016 ואחרית דבר

ניתן לזהות שלושה שלבים עיקריים במערכת היחסים בין טאיוואן לסין העממית בין 1949 ל-2016:

א. 1949–1971: לאחר ניסיונות ראשוניים בתחילת שנות ה-50 להגיע להישגים צבאיים שיאפשרו איחוד של "סין" הבינו שתי המדינות שהדבר לא יצלח בכוח, ונוצר קיפאון ביחסים. בשנים אלה כל אחת מהן ניסתה ליצור השפעה על האחרת, הן באמצעות תעמולה והן באמצעות הפחדה צבאית, וכך להביא בטווח הרחוק לשינוי פנימי שיוביל לאיחוד. במקביל, מבחינה מדינית, טענתה של טאיוואן להיותה המייצגת האוטנטית של "סין" קיבלה לגיטימציה בינלאומית, כולל באו"ם ובמועצת הביטחון, מתוך הישענות על תמיכה אמריקאית ובעוד סין וברית המועצות הפכו לאויבות.

ב. 1971–1995: מהלך הפיוס של ארצות הברית עם סין, מתוך קבלת "מדיניות סין האחת" (להבדיל מ"עקרון סין האחת", שבו דוגלת סין העממית) ובהקשר של המלחמה הקרה, הביא לכך שהלגיטימציה הבינלאומית לטאיוואן נשחקה, ודאי פורמלית (תוך שסין העממית החליפה את טאיוואן במוסדות האו"ם וקיבלה הכרה בינלאומית נרחבת). כך נעשתה ההישענות על ארצות הברית חשובה עוד יותר, ובמקביל גברה חשיבותה (הגלובלית) של טאיוואן בהקשר הטכנולוגי ('מגן הסיליקון'). לצד זאת החלו סין וטאיוואן בהדרגה בשיח חשאי כדי לקדם קשרים הדדיים בצל המחלוקת עד שהגיעו למבוי הסתום של משבר פורמוזה השלישי, שגם הדגיש את התלות הטאיוואנית בארצות הברית, את החסמים על סין העממית, את הפוליטיקה הפנימית בארצות הברית ואת הצורך בחיפוש כיוון אחר לפעולה מצידה של סין העממית.

ג. 1995–2016: למרות המהלכים הצבאיים מצד סין העממית באמצע שנות ה-90 (משבר פורמוזה השלישי) התפתחו שתי מגמות מתום המשבר הצבאי: מחד גיסא, חיזוק הדרגתי, בעיקר מאמצע שנות ה-2000, של הקשרים הכלכליים והאזרחיים בין השתיים. מאידך גיסא, ככל שסין הפעילה יותר לחץ

הקודמים של ארצות הברית עם סין בהיבט הפוליטי ("סין האחת", תמיכה בקשרי סין-טאיוואן). ואולם בד בבד הממשל שלו גם קידם מכירות נשק נרחבות לטאיוואן במיליארדי דולרים, כולל הסכם לשדרוג מטוסי F-16 שנמכרו לטאיוואן בתחילת שנות ה-90 וספינות קרב (Thayer, 2011), וגם ניסה לקדם את מעמדה הבינלאומי של טאיוואן, למשל באמצעות צירופה לארגון הבריאות העולמי כמשקיפה כבר ב-2009, ומספר שנים לאחר מכן כמשקיפה גם בארגון התעופה האזרחית העולמי, כאשר באותו זמן הטאיוואנים גם קיבלו פטור מוויזה לארצות הברית. סין העממית כמובן מאוד לא אהבה את האופן שבו פעלה ארצות הברית, ובייחוד ראתה בעסקאות הנשק חריגה מההסכמים של ארצות הברית עם סין העממית עשורים קודם לכן (תחת ממשל רייגן, למשל, התחייבה ארצות הברית להפחית עסקאות כאלה לאורך השנים) (Löfflmann, 2016). ובכל זאת, הקשר הטוב בין הממשל הסיני לזה הטאיוואני הביא לכך שיחסי סין-טאיוואן המשיכו להתקדם בקצב מהיר בכיוונים חיוביים. אולם דווקא הקשרים המתהדקים וההסכמים שהבשילו בין שני הצדדים הביאו לכך שרוב הציבור בטאיוואן חש שהאינטרסים שלו-עצמו מופקרים, או שהיחסים בין סין העממית לטאיוואן משתפרים על חשבון הציבור הטאיוואני. אחד ההסכמים המפורסמים ביותר שטאיוואן וסין העממית חתמו, אך טאיוואן לא אשררה בסופו של דבר, הוא הסכם בשם Cross-Strait Service Trade Agreement. הסכם זה נחתם בשאנגחאי ביוני 2013, והיה אמור לעבור אשרור של הזרוע המחוקקת בטאיוואן מייד לאחר מכן. ואולם הסכם זה, שאמור היה להביא להעמקה ניכרת של קשרים כלכליים וחברתיים בין השתיים (מבנקאות ועד בריאות, תיירות ועוד), נתפס על ידי הציבור בטאיוואן כבעייתי ביותר ומערער על עצם קיומה. רבים סברו שההסכם ירע את מצבה הכלכלי של טאיוואן, יביא לתלות מוחלטת בסין העממית ויאפשר לה השפעה עצומה על המערכת הפוליטית באי. כתוצאה מכך, לא זו בלבד שההסכם עצמו לא אושרר, הפגנות ומחאות ענק (כולל הסתערות על בית המחוקקים ועל בניין הרשות המבצעת בבירה) שכונו "מחאת החמניות" הביאו לכך שהפופולריות של הממשל צנחה לחלוטין (Templeman et al., 2020).

לא רק סוגיות כלכליות העיבו על שאלת האיחוד בין טאיוואן לסין העממית: גם שאלה מורכבת לא פחות, שאלת הזהות הטאיוואנית, עמדה ברקע. אם לאורך רוב שנותיה של טאיוואן, עד אמצע העשור השני של שנות ה-2000, רוב תושבי טאיוואן ראו את עצמם סינים וכך הגדירו את עצמם, המגמה לאורך שלושת העשורים האחרונים הייתה של נסיגה מהגדרה זו ועלייה ניכרת בקרב אלה

תרגילים צבאיים נרחבים; הגברת פעילות במרחב ים סין הדרומי וגם, אם כי מעט פחות, במרחב ים סין המזרחי, כלומר סביב טאיוואן. כך היוותה טאיוואן כר פורה, אולי תירוץ, לשתי המעצמות בהתגוששות ביניהן, גם אם הקשרים הכלכליים והאזרחיים בין טאיוואן לסין העממית המשיכו להתפתח. עם זאת, סוגיות פנים בטאיוואן במהלך כהונתה הראשונה של צאי יינג־וון (DPP) הביאו לכך שנדמה היה כי בבחירות לנשיאות בטאיוואן בתחילת ינואר 2020 צאי תפסיד וה־GMD יחזרו לשלטון; אולם דווקא ההתנהלות האגרסיבית של סין ביחס למחאה בהונג קונג (2019) הביאה לעלייה משמעותית בפופולריות של ה־DPP, כמעין ריאקציה לרעיון שניתן לאחד את סין וטאיוואן לפי מודל הונג קונג. ואכן, בבחירות של 2020 זכתה צאי יינג־וון והמשיכה את כהונתה, תוך שימת דגש על חיזוק היחסים עם ארצות הברית.

בד בבד, מגפת הקורונה, שיצרה כשלעצמה בעיות פנים עבור שתי המעצמות, הקצינה את המגמות השליליות שהחלו קודם לכן בין סין לארצות הברית, ולצד ניסיונות של טאיוואן – שהתמודדה בהצלחה מרובה עם המגפה – למנף את הסוגיה כדי לקבל במה בולטת יותר בזירה הגלובלית, ניכר היה שהזירה הטאיוואנית מתחממת. חדירות מטוסים צבאיים סיניים למרחב האווירי הטאיוואני, כולל חציית 'קו האמצע', הפכו לחלק מדיפלומטיית איומים שרק החריפה עם הזמן, בייחוד מאז סתיו 2020.

מערכת יחסים מורכבת יותר בין סין לארצות הברית מאז עליית הנשיא בידן לשלטון, הן במובנים של הקצנה במלחמה הטכנולוגית בין השניים והן מתוך יצירת מערכת בריתות אמריקאית מקיפה באזור האינדו-פסיפי (הקשורה ישירות לסוגיה הטאיוואנית) הביאה שוב את טאיוואן, ברצונה ולרוב לא ברצונה, למרכז השיח, ודאי ככל שהדברים נוגעים במוליכים למחצה. גם הצרכים בפוליטיקה הפנימית של המעצמות מילאו תפקיד חשוב: בחירות האמצע בארצות הברית בסתיו 2022, שהתחברו לביקורה של יו"ר בית הנבחרים ננסי פלוסי בטאיוואן וגררו תגובה סינית קשה; או הקונגרס של המפלגה הקומוניסטית הסינית (אוקטובר 2022), שהתחבר ליד קשה יותר (או רטוריקה קשוחה יותר) מצד השלטון הסיני. כל אלה התחברו לסוגיות גיאופוליטיות גלובליות דוגמת המלחמה באוקראינה, שתרמו גם הן להקצנת השיח והתגובות במשולש היחסים בין סין, טאיוואן וארצות הברית.

בפועל, מאז ביקור פלוסי בטאיוואן ניתן לומר שהסיטואציה היא של "משבר פורמוזה רביעי", כזה שגם נמשך עמוק אל תוך שנת 2024 (וגם בעת כתיבת שורות

על טאיוואן לקבל את עמדתה, כך הציבור בטאיוואן התרחק מסין ומכל נכונות לדיון באיחוד. דווקא המגעיים החיוביים בין סין העממית לבין הגאורמין דאגו הביאו לתגובת נגד ציבורית בטאיוואן, שבסיומה עלתה מפלגת DPP. ארצות הברית נותרה גורם חיוני עבור טאיוואן, וסין הבינה שבאותה עת היא הייתה עדיין רחוקה מלהציב בגזרת טאיוואן כוח צבאי בעל יכולות עדיפות על ארצות הברית, אך המשיכה לבנות את כוחה. ה"פיבוט" האמריקאי לאסיה חידד מבחינת סין את הכוונות האמריקאיות למעורבות יתר, לשיטתה של סין, בחצר האחורית שלה, ומכאן שאותו צורך בבניית כוח רק גבר.

לאורך שני השלבים האחרונים וככל שטאיוואן הפכה לדמוקרטית, כך גם סוגיות פנים ודעת קהל בטאיוואן הפכו משמעותיות יותר במערכת היחסים המשולשת. חיזוק הקשרים הכלכליים בין סין העממית לטאיוואן סייע לכלכלת האי, אך גם הביא לתלות מסוימת בסין; חיזוק קשרי התיירות והתרבות (people-to-people) סייע להיכרות הדדית מחודשת, אך בה בעת יצר אפיקים למסעות השפעה פוטנציאליים מצידה של סין. ככל שארצות הברית הייתה מושקעת יותר ויותר במזרח התיכון ("המלחמה הגלובלית בטרור"), כך נדמה היה לסין שיכולתה להביא הישגים לא־צבאיים בהקשר הטאיוואני גוברת. עם זאת, הפניית תשומת הלב של ממשל אובמה למזרח אסיה (הפיבוט לאסיה) גרמה לסין לנסות להאיץ את מהלכיה מול טאיוואן תחת ממשל גאורמין דאנג, שקיבל חלק מהנחות הבסיס של סין, והאצה זו על המרכיבים האגרסיביים שבה מצידה של סין גרמה לציבור הטאיוואני – בדומה למשבר פורמוזה השלישי, גם אם לא במובן צבאי – להעצים את הרתיעה מסין, להדגיש את זהותו הנפרדת ולהביא לממשל שנתפס כלעומתי לסין בבחירות של תחילת 2016. לאחר הבחירות ועליית מפלגת DPP לשלטון, לצד עליית טראמפ לשלטון בארצות הברית מייד לאחר מכן, מרכיבים אלה הובילו בהמשך את הממשל הסיני – שהשתנה מאז עליית הנשיא שי לשלטון מספר שנים קודם לכן – לשינוי הגישה כלפי טאיוואן, שינוי שצבר תאוצה ניכרת בהמשך הדרך ואף הוחרף מאוד.

ההקצנה של הרטוריקה האמריקאית נגד סין – עוד במסע הבחירות של טראמפ וגם לאחר מכן, שהשתלבה ב"מלחמת הסחר" ובתחרות האסטרטגית והטכנולוגית בין סין לארצות הברית בסוף העשור השני של המאה הנוכחית – הייתה בדיאלקטיקה עם הקצנה סינית דומה (מהכיוון ההפוך, כמובן) כאשר סין החלה למצב את עצמה, גם ממניעיה שלה, כדומיננטית ואגרסיבית יותר במדיניות החוץ שלה (דיפלומטיית ה-Wolf Warrior;

- Adisson, C. (2000, September 29). A Silicon shield protects Taiwan. *The New York Times*. <https://tinyurl.com/68b3vzmf>
- Adisson, C. (2001, May 12). 'Silicon shield' may protect from China attack. *Taipei Times*. <https://tinyurl.com/ms5z883x>
- Aldrich, R.J., Rawnsley, G.D., & Rawnsley, M.T. (eds.) (2000). *The clandestine cold war in Asia, 1945-6: Western intelligence, propaganda, security and special operations*, Frank Cass.
- An, J. (2013). Mao Zedong's "Three Worlds" theory: Political considerations and value for the times. *Social Sciences in China*, 34(1), 35-57. DOI: [10.1080/02529203.2013.760715](https://doi.org/10.1080/02529203.2013.760715)
- Andrade, T. (2008). *How Taiwan became Chinese: Dutch, Spanish, and Han colonization in the seventeenth century*. Columbia University Press.
- Baum R. (2001). From "strategic partners" to "strategic competitors": George W. Bush and the politics of U.S. China policy. *Journal of East Asian Studies* 1(2), 191-220. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1598240800000497>
- Blanchard, J.F., & Shen, S. (2015). *Conflict and cooperation in Sino-US relations: Change and continuity, causes and cures*. Routledge.
- Brown, D.A., & Cheng, T.J. (2012). Religious relations across the Taiwan Strait: Patterns, alignments, and political effects. *Orbis*, 56(1), 60-81.
- Brown, M. (2010). Changing authentic identities: Evidence from Taiwan and China. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 16(3), 459-479. <https://www.jstor.org/stable/40926117>
- Chen, Y.L. (2024). From Laissez Faire to a market mechanism: The formation of housing finance in Taiwan. *International Journal of Taiwan Studies* (published online ahead of print). <https://doi.org/10.1163/24688800-20241374>
- Chen Z. (2019). 九五四年至一九五八年间中共对台策略的调整探析 [Analysis of the CCP's changing policy towards Taiwan between 1954-1958]. *Zhonggong dang yanjiu*, 7, 36-50.
- Drun, J. (2017, December 28). *One China, multiple interpretations*. Center for Advanced China Research. <https://tinyurl.com/s76patkp>
- Election Study Center, National Chengchi University. <https://tinyurl.com/u6e4xku3>
- Fan, Y. (1997). 美国“以台制华”政策的制约因素及前景 [Conditions, elements, and perspectives of the American 'use Taiwan to control China' policy], *Taiwan Yanjiu*, 3, 37-42.
- Fang, L., & Zhao, K. (2021). 国家核心利益与中国新外交 [National Core Interests and China's New Diplomacy]. *Guoji zhengzhi kexue*, 6(3), 68-94. <https://tinyurl.com/3sr577xx>
- Foot, R. (2000). *Rights beyond borders: The global community and the struggle over human rights in China*. Oxford University Press.
- Goldstein, S.M., & Schriver, R. (2001). An uncertain relationship: The United States, Taiwan and the

אלה), ושאותו ניתן לזהות גם בתגובה הסינית לבחירות בטאיוואן בתחילת 2024 וגם בתגובה לנאום ההשבעה של הנשיא החדש ויליאם לאי, גם הוא מה-DPP, במאי 2024. אולם משבר מתמשך זה, שמקורותיו הקרובים נמצאים בקו השינוי של 2016, מחייב על כן עיון נפרד ונרחב בפני עצמו.

ד"ר אורי סלע הוא מרצה בכיר בחוג ללימודי מזרח אסיה באוניברסיטת תל אביב וחוקר בכיר אורח במרכז גלייזר למדיניות ישראל סין במכון למחקרי ביטחון לאומי. עוסק בהיסטוריה של סין בעת החדשה המוקדמת ובתקופה המודרנית, ביחסים המורכבים בין היסטוריה אינטלקטואלית להיסטוריה חברתית-פוליטית של סין ובהיסטוריה של המדע והטכנולוגיה, הצבא ויחסי החוץ של סין. סלע מוביל פרויקט מחקר על סין במזרח התיכון במרכז דיין באוניברסיטת תל אביב. בעל תואר דוקטור מאוניברסיטת פרינסטון, פרסם מאמרים רבים בכתבי עת מדעיים מובילים, כתב וערך ספרים שיצאו בהוצאת אוניברסיטת קולומביה (2018), אוניברסיטת הוואי (2023) ודה-גריויטר (2024).

מקורות

- Taiwan Relations Act. *The China Quarterly*, 165, 147-172. <https://doi.org/10.1017/S0009443901000080>
- Goldstein, S.M. (2023, August 31). *Understanding the One China policy*. Brookings. <https://tinyurl.com/yedesvmt>
- Hsiao, F.S.T., & Sullivan, L.R. (1979). The Chinese communist party and the status of Taiwan, 1928-1943. *Pacific Affairs*, 52(3), 446-467. DOI: [10.2307/2757657](https://doi.org/10.2307/2757657)
- Hsiao, H.H.M. (2016). 2016 Taiwan elections: Significance and implications. *Orbis*, 60(4), 504-514. <https://doi.org/10.1016/j.orbis.2016.08.006>
- Jacobs, J.B. (2012). *Democratizing Taiwan*. Brill.
- Joint statement following discussions with leaders of the People's Republic of China (Shanghai Communiqué). (1972, February 27). US Department of State, Office of the Historians. <https://tinyurl.com/4tv4rsxf>
- Kan, S.A. (2009, August 17). *China/Taiwan: Evolution of the "One China" policy--key statements from Washington, Beijing, and Taipei*. Congressional Research Service. <https://tinyurl.com/nm5ahajp>
- Kan, S.A. (2014, August 29). *Taiwan: Major U.S. arms sales since 1990*. Congressional Research Service. <https://tinyurl.com/dpzprtx7>
- Kanwal, G. (2007). China's new war concepts for 21st century battlefields. *Institute of Peace and Conflict Studies*, 48, 1-5. <https://tinyurl.com/4ya5tefv>
- Kuo, S.W.Y. (1983). *The Taiwan economy in transition*. Westview Press.
- Laliberté, A. (2013). The growth of a Taiwanese Buddhist association in China: Soft power and institutional learning. *China Information*, 27(1), 81-105.

- Lee, T.C. (1993). Perspectives on US sales of F-16 to Taiwan. *The Journal of Contemporary China*, 2(2), 87-92. <https://doi.org/10.1080/10670569308724167>
- Liao, P., & Wang, D. (2006). *Taiwan under Japanese colonial rule, 1895–1945: History, culture, memory*. Columbia University Press.
- Lin, S.S. (2016). *Taiwan's China dilemma: Contested identities and multiple interests in Taiwan's cross-strait economic policy*. Stanford University Press.
- Liu, F.C.S., & Li, Y. (2017). Generation matters: Taiwan's perceptions of mainland China and attitudes towards cross-strait trade talks, *Journal of Contemporary China*, 26(104), 263-279. <https://doi.org/10.1080/10670564.2016.1223107>
- Löffmann, G. (2016). The pivot between containment, engagement, and restraint: President Obama's conflicted grand strategy in Asia. *Asian Security*, 12(2), 92-110. <https://doi.org/10.1080/14799855.2016.1190338>
- Magor arms sales (n.d.). Defense Security Cooperation Agency. <https://tinyurl.com/yndyk9vy>
- Mizuno, N. (2009). Early Meiji policies towards the Ryukyus and the Taiwanese Aboriginal territories. *Modern Asian Studies*, 43(3), 683-739. <https://doi.org/10.1017/S0026749X07003034>
- Murray, J.A. (2017). *China's lonely revolution: The local communist movement of Hainan Island, 1926-1956*. State University of New York Press.
- Mutual Defense Treaty between the United States and the Republic of China*. (1954, December 2). The Avalon Project. <https://tinyurl.com/hyzptmza>
- Muyard, F. (2008). Taiwan elections 2008: Ma Ying-jeou's victory and the KMT's return to power. *China Perspectives*, 1, 79-94. <https://doi.org/10.4000/chinaperspectives.3423>
- Nam, K.K. (2020). US strategy and role in cross-strait relations: Focusing on US-Taiwan relations. *The Journal of East Asian Affairs*, 33(1), 155-176. <https://tinyurl.com/34sz2e7b>
- Overholt, W.H. (2010). China in the global financial crisis: Rising influence, rising challenges. *The Washington Quarterly*, 33(1), 21-34. <https://doi.org/10.1080/01636600903418652>
- Ross, R.S. (2000). The 1995-96 Taiwan Strait confrontation: Coercion, credibility, and the use of force. *International Security*, 25(2), 87-123. <https://doi.org/10.1162/016228800560462>
- Shambaugh, D. (2000). Sino-American strategic relations: From partners to competitors. *Survival*, 42(1), 97-115. <https://doi.org/10.1080/713660152>
- State Council (1993, August 31). *The Taiwan question and "reunification" of China*. CSIS Interpret: China, original work published in Xinhua News Agency. <https://tinyurl.com/sek48ut2>
- Taiwan arms sales notified to congress 1990-2023 (2023, December 15). Taiwan Defense & National Security. <https://tinyurl.com/3s6c2abj>
- Templeman, K., Chu, Y. & Diamond, L. (eds.) (2020). *Dynamics of democracy in Taiwan: The Ma Ying-jeou years*. Lynne Rienner Publishers.
- Thayer, C. (2011, October 4). *US arms sales to Taiwan: Impact on Sino-American relations*. EastAsiaForum. <https://tinyurl.com/mr3kx9uv>
- Thies, W.J., & Bratton, P.C. (2004). When governments collide in the Taiwan Strait. *Journal of Strategic studies*, 27(4), 556-584. <https://doi.org/10.1080/1362369042000314510>
- Trent, M. (2020). Over the Line: The implications of China's ADIZ intrusions in Northeast Asia. *Federation of American Scientists*. <https://tinyurl.com/mr2wm3ru>
- Tung, C. (2005). Trade relations between Taiwan and China, in J. Luo, (ed.), *China today: An encyclopedia of life in the People's Republic* (pp. 625-628)., Greenwood Press. <https://tinyurl.com/3mdjar5a>
- Wang, A.H., Yeh, Y., Wu, C.K., & Chen, F.U. (2021). The non-consensus 1992 consensus. *Asian Politics and Policy*, 13(2), 212-227. <https://doi.org/10.1111/aspp.12576>
- Watkins, C. (1999). *Chinese military modernization: Transitioning from People's war to limited war*. Naval War College, Newport, RI. <https://tinyurl.com/53x6wh4n>
- Yang, Z., & He, Q. (2020). 解放海南岛战役对国防动员建设的启示. *Xueshi shibao*. <https://tinyurl.com/ymsbsw85>
- Yoshihara, T. (2012). China's vision of its seascape: The first island chain and Chinese seapower. *Asian Politics & Policy*, 4(3), 293-314. <https://doi.org/10.1111/j.1943-0787.2012.01349.x>
- Zhang, S. (1992). "Preparedness eliminates mishaps": The CCP's security concerns in 1949–1950 and the origins of Sino-American confrontation. *The Journal of American-East Asian Relations*, 1(1), 42–72. <https://tinyurl.com/mr2rmryz>

הערות

- 1 במונחי שווי כוח הקנייה (PPP) הסכומים כפולים ואף קצת יותר.
- 2 לעיתים מתקיים מתח בין האג'נדה שמנסה נשיא ארצות הברית להוביל בהקשר זה לבין מהלכים לעומתיים יותר כלפי סין, שחברי קונגרס עשויים לקדם.
- 3 למעקב אחר תפיסת הזהות הטאיוואנית כפי שעולה בסקרים לאורך למעלה מארבעים השנים האחרונות ראו [Election Study Center, National Chengchi University](https://electionstudycenter.org/). סביב משבר פרמזזה השלישי כמחצית מהציבור הטאיוואני הגדירו עצמם טאיוואנים וסינים, כרבע הגדירו עצמם טאיוואנים בלבד, וכחמישית סינים בלבד; שיעור הטאיוואנים שהגדירו עצמם סינים ירד מאז בצורה דרמטית, ובמהלך הקדנציה של מא יינג-ג'ו עלה שיעורם של אלה שהגדירו עצמם טאיוואנים, בעוד שיעורם של אלה שהגדירו עצמם סינים וטאיוואנים ירד. נכון ליולי 2024, קרוב לשני שלישים מהציבור הטאיוואני מגדירים עצמם טאיוואנים בלבד, קרוב לשליש טאיוואנים וסינים, ורק כשני אחוזים מגדירים עצמם סינים בלבד.

הערכה מחודשת של תפיסות היסוד במדיניות איראן על רקע המלחמה בעזה

רז צימט

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

המערכה הנמשכת בעזה והתרחבותה לזירות נוספות, לרבות העימות הישיר שפרץ באפריל 2024 בין איראן לישראל, עשויה לחולל תמורות משמעותיות במאזן השיקולים של הרפובליקה האסלאמית, במאפייני מדיניותה ובתפיסותיה האסטרטגיות, ובכלל זה הפעלת רשת השלוחים האזורית שבהובלתה ודוקטרינת הגרעין. אף כי התנהלותה של איראן מאז פרוץ המלחמה אינה מעידה בשלב זה על תפניות אסטרטגיות מצד ההנהגה האיראנית, הרי ניכר כי בשל ההתפתחויות הפנימיות, האזוריות והבינלאומיות שבפניהן ניצבת כיום הרפובליקה האסלאמית – לצד לקחי המערכה האזורית המתמשכת – גוברת ההערכה בטהראן שהמאזן האסטרטגי נטה לטובתה ועלולות להתחולל תמורות משמעותיות במדיניותה, שבמרכזן נכונות לסיכונים רבים יותר מבעבר ולאִימוץ מדיניות תקיפה יותר, ובכלל זה כלפי ישראל. מגמה זו מחייבת גם את ישראל להיערך לתמורות באסטרטגיה האיראנית ולהחרפת העימות עימה ומול הציר השיעי שבהובלתה.

מילות מפתח: איראן, אסטרטגיה, גרעין, שלוחים, עזה, עימות איראן-ישראל

מבוא

על ישראל בליל ה־14 באפריל בישרה שלב חדש בעימות האסטרטגי בין שתי המדינות, ובתוך כל זה ניצלה איראן את המלחמה על מנת להתבסס עוד יותר על סף הגרעין הצבאי.

התפתחויות אלה מחייבות הערכה מחודשת של כמה הנחות יסוד הנוגעות למדיניות איראן ולתפיסותיה האסטרטגיות. יחסי הגומלין המורכבים בין ההיגיון האידיאולוגי-מהפכני להיגיון המדינתי בתהליכי קבלת החלטות בטהראן, דפוסי התנהלותו והחלטותיו של מנהיג איראן, העדפת סף הגרעין על פני פריצה לנשק גרעיני והמשך ההתבססות על רשת שלוחים אזורית – כל אלה ראויים לבחינה ביקורתית לאור לקחי המערכה עד כה. התארכות המלחמה והסיכון הגובר בהרחבתה הכוללת לזירות נוספות, לרבות איראן וחזבאללה, עשויים לחולל תמורות משמעותיות במאזן השיקולים של איראן ובאסטרטגיות שלה. מאמר זה נועד להציע בחינה ראשונית באשר לתקפותן של ארבע הנחות יסוד מרכזיות שעמדו בבסיס מדיניות איראן בעשורים האחרונים: מקומו של החזון האידיאולוגי בעיצוב המדיניות האיראנית; ההעדפה מצד מנהיג איראן לאמץ מדיניות זהירה ולצמצם סיכונים כדי לשמר את

המלחמה בעזה מצאה את איראן בעיצומן של התפתחויות פנימיות, אזוריות ובינלאומיות כבדות משקל. בזירה הפנימית ניצב המשטר האיראני בפני משבר לגיטימציה מחרף, והרפובליקה האסלאמית צועדת לקראת תום עידן המנהיג הנוכחי עלי ח'אמנהאי ומאבק הירושה הצפוי ככל הנראה בשנים הקרובות. בזירה האזורית המשיכה איראן להפיג את המתחים בינה לשכנותיה הערביות ולבסס את השפעתה באמצעות רשת שלוחים שטווחה במשך שנים. בזירה הגלובלית היא העמיקה את השותפות האסטרטגית עם רוסיה והגבירה את יצוא הנפט לסין באופן המאפשר לה להתמודד במידה רבה של הצלחה עם הסנקציות הכלכליות.

מאז פרוץ המלחמה הובילה איראן מאמץ אזורי ובינלאומי, שנועד לגייס תמיכה בחמאס ולהפעיל לחץ על ישראל ועל ארצות הברית תוך תיאום וסנכרון של שותפיה ושלוחיה באזור. בתוך כך, התקיפה שיוחסה לישראל ב־1 באפריל 2024 במבנה צמוד לשגרירות איראן בדמשק, שבה נהרג מפקד משמרות המהפכה בסוריה ובלבנון חסן מהדוי, הביאה לעליית מדרגה דרמטית במתיחות בין איראן וישראל. מתקפת הטילים והכטב"מים האיראנית

המהפכנית תוך אימוץ מדיניות שתשרת את האינטרס הלאומי של איראן על בסיס שיקולי עלות-תועלת וגישה פרגמטית, השואפת לדרך הטובה ביותר להשגת יעדיה האסטרטגיים.

בתנאים מסוימים העדיפה הנהגת איראן אינטרסים של המדינה האיראנית על פני תפיסות אידיאולוגיות מהפכניות ואסלאמיות. במקרים אחרים היא העדיפה לפעול דווקא על פי החזון האידיאולוגי ולחתור לשינויים מהפכניים ולכינון סדר אזורי ובינלאומי חדש. כך לדוגמה העדיפה איראן את שכנתה ארמניה הנוצרית על פני אזרבייג'ן המוסלמית-שיעית בסכסוך הטריטוריאלי ביניהן על מובלעת גורנו קרבאך, מפני שחששה כי אזרבייג'ן חילונית חזקה ומשגשגת תחזק מגמות בדלניות בקרב המיעוט האזרי הגדול בתוך איראן. באזורים מרוחקים יותר, ובייחוד במקרים שלא סיכנו את האינטרס האיראני, הייתה **איראן נחרצת יותר** בתמיכתה בתנועות הקרובות אליה אידיאולוגית וגילתה יותר נאמנות לתורתה המהפכנית, כגון בקשריה עם סודאן, עם תנועות רדיקליות באלג'יריה, עם חזבאללה, עם הג'האד האסלאמי ועם חמאס, אף כי גם באלה לא הייתה המדיניות האיראנית אחידה ועקבית.

חרף ההבדלים בין איראן לתנועות אסלאמיות באזור, כדוגמת חמאס וחזבאללה, שלילת קיומה של ישראל משותפת להן. האיבה מצד איראן כלפי ישראל נעוצה בעצם קיומה, והיא **מרכיב מרכזי** במדיניותה מאז המהפכה האסלאמית. השנאה לישראל **ניכרה** היטב גם במהלך המלחמה בעזה. הצהרות בכירים איראנים ומאמרי פרשנות בעיתונות האיראנית הממסדית ביטאו שלילה מוחלטת של זכותה של ישראל להתקיים, תוך הצגתה כישות בלתי לגיטימית שלידתה בחטא והיא תוצאה של מזימה מערבית להחליש את העולם המוסלמי ולבסס את השליטה האימפריאליסטית במזרח התיכון.

עם זאת אין די בהבנת התפיסה האידיאולוגית להבנת מדיניותה של איראן כלפי ישראל מאז פרוץ המלחמה בעזה. אילו נקבעה מדיניות איראן אך ורק על בסיס תפיסות אידיאולוגיות מהפכניות, ניתן היה להעריך שהיא הייתה מצטרפת למערכה או לכל הפחות מערבת את חזבאללה בעימות כולל עם ישראל כבר בשלביה הראשונים, כשנראה היה שנקרתה בפניה הזדמנות היסטורית לקדם את מימוש החזון המהפכני של חיסול ישראל. בפועל פעלה איראן לאורך המלחמה על בסיס הערכה מפוכחת כביטוי לגישה רציונלית ופרגמטית ובהתאם **למדרגות הסלמה הדרגתיות** שכללו שילוב חלקי של חזבאללה במערכה, עשרות תקיפות מצד מיליציות שיעיות פרו-איראניות בעיראק נגד בסיסים

שרידות המשטר; יעדי אסטרטגיית הגרעין של איראן; ומדיניות השלוחים.

מקומה של האידיאולוגיה המהפכנית במדיניות איראן

המתקפה הרצחנית של חמאס בעזה ב־7 באוקטובר 2023 הוכיחה כי מקורות האיבה כלפי ישראל אינם נובעים רק מסיבות הנוגעות למדיניותה של ישראל אלא גם מהעוינות התרבותית והאידיאולוגית היוקדת כלפיה, המשותפת גם לאיראן. כפי שציין **מיכאל מילשטיין**:

טיפוסים כמו סינוואר, שמאמינים בדרך הג'האד ומצהירים על זה בגלוי, הם אידיאולוגים. היעד ארוך הטווח הכי אותנטי שלו הוא השמדת ישראל [...] לא יצירת הונג קונג בעזה, ולא שיפור תנאי חייו של העזתי הממוצע [...] כשחמאס מגיעה לצומת שבו היא צריכה לבחור בין אידיאולוגיה לרווחת התושבים, האידיאולוגיה תמיד לוקחת.

גם **הראל חורב** הצביע על הפער בין הכרת האידיאולוגיה של חמאס לבין הכישלון בהפנמה שהארגון אכן התכוון לממש אידיאולוגיה זו.

הצהרות בכירים איראנים ומאמרי פרשנות בעיתונות האיראנית הממסדית ביטאו שלילה מוחלטת של זכותה של ישראל להתקיים, תוך הצגתה כישות בלתי לגיטימית שלידתה בחטא והיא תוצאה של מזימה מערבית להחליש את העולם המוסלמי ולבסס את השליטה האימפריאליסטית המערבית במזרח התיכון.

כל השוואה בין חמאס לרפובליקה האסלאמית היא חלקית ובעייתית. חמאס היא תנועה ג'האדיסטית סונית, בעוד שאיראן היא רפובליקה אסלאמית שיעית. המאבק בישראל הוא סיבת הקיום של חמאס ונדבך מרכזי בהגדרת זהותה, ואילו בתפיסתה האידיאולוגית של איראן מהווה **העוינות לישראל** רק נדבך אחד, חשוב ככל שיהיה. גם המרחב הטריטוריאלי המצומצם שבו פועלת חמאס והסטטוס המדיני של שלטון חמאס ברצועת עזה אינו בר השוואה למרחב האיראני, המחייב את המשטר האיראני לפעול על בסיס שיקולים נרחבים בהרבה בהשוואה לחמאס ברצועת עזה. השילוב בין אילוצים פנימיים לנסיבות האזוריות והבינלאומיות המשתנות הביא את מנהיגי איראן לאמץ לאורך השנים **מדיניות דואלית**, המבוססת על ניסיון לשמור אמונים לתורה

עלולה איראן להיות הבאה בתור. הבטחת שרידותה של הרפובליקה האסלאמית חרף איומים מבית ומחוץ היא עד ראשון במעלה של ההנהגה האיראנית. בראייתו של ח'אמנהאי, עימות צבאי ישיר עם ארצות הברית עלול להציב איום קיומי על שרידות המשטר, והדבר מחייב הפגנת זהירות חרף הרטוריקה הקיצונית שלו. לפיכך, בעוד שהצהרותיו משקפות לעיתים קרובות גישה מהפכנית בלתי מתפשרת, מדיניותו מבטאת לרוב זהירות.

החלטת ח'אמנהאי לתקוף את ישראל אינה מעידה בהכרח כשלעצמה על שינוי משמעותי בדפוסי קבלת ההחלטות שלו ועל נכונותו לגרור את ארצו לעימות כולל עם ישראל, ועל אחת כמה וכמה עם ארצות הברית. זמן קצר לאחר התקיפה הלילית הזדרזו בכירים איראנים להכריז על השלמתה המוצלחת של פעולת הנקם בישראל, בניסיון לסגור את האירוע. יתר על כן, אין זו הפעם הראשונה שאיראן נסוגה ממדיניות מרוסנת ומפגינה נכונות להסתכן לנוכח אתגרים חיצוניים גוברים. פעמיים בשנים האחרונות אימצה איראן מדיניות של "סבלנות אסטרטגית" ופעמיים זנחה אותה בסופו של דבר, כשהגיעה למסקנה שהסיכונים הכרוכים בה עולים על התועלת שבה.

במשך שנה, לאחר פרישת הנשיא דונלד טראמפ מהסכם הגרעין במאי 2018 והשבת הסנקציות הכלכליות נגדה, עמדה איראן במחויבותיה להסכם הגרעין מקיץ 2015 ואימצה מדיניות של סבלנות אסטרטגית, בתקווה לזכות בפיצוי כלכלי הולם מיתר השותפות להסכם. ואולם חוסר ההצלחה של אירופה ביצירת מנגנון חלופי לביצוע עסקאות כלכליות עם איראן והחרפת הלחץ הכלכלי האמריקאי הביאו לשינוי במדיניותה של איראן, שהחלה לסגת בהדרגה מהתחייבותיה להסכם הגרעין. בד בבד נקטה איראן מהלכים צבאיים מתריסים נגד ארצות הברית ובעלות בריתה.

איראן שבה ואימצה מדיניות של סבלנות אסטרטגית לנוכח הסיכולים של בכירים איראנים בסוריה, שיוחסו לישראל, מאז פרוץ המלחמה בעזה. על פי דיווח בניו יורק טיימס הנחה מנהיג איראן בראשית 2024 את מפקדי הצבא שלו לנקוט מדיניות של סבלנות אסטרטגית ולהימנע בכל דרך מהסלמה משמעותית, שתגרור את איראן לעימות צבאי ישיר עם ישראל או עם ארצות הברית. ואולם מותו של הבכיר האיראני בתקיפה בדמשק הביא להחלטת טהראן לנטוש מדיניות זו. לא מן הנמנע כי החלטה זו התבססה על הערכה מצד הנהגת איראן כי הסיכונים הכרוכים בהגברת התקיפות הישראליות נגד בכירים איראנים עולים על אלה הכרוכים בהסלמה מול ישראל.

אמריקאיים בסוריה ובעיראק ושילוב החות'ים מתמים במערכה נגד ישראל.

בתוך כך חתרה איראן להימנעות מפתחת חזית מלאה מול ישראל, שעלולה לגבות מחיר כבד מחזבאללה ואולי אף מאיראן עצמה, בייחוד לנוכח האזהרות החוזרות של נשיא ארצות הברית ג'ו ביידן, כי אל לאיראן ולחזבאללה לנצל את ההזדמנות ולפעול נגד ישראל. היטיב לתאר זאת מאיר ליטבק בהתייחסו להחלטת המנהיג ח'אמנהאי שלא להתערב באופן ישיר עם פרוץ המלחמה:

לחמינאי היתה הזדמנות ב־7 באוקטובר, אבל יש לו גם ראייה היסטורית, ולכן הוא לא ממנהר להשמיד את ישראל מחר בבוקר. התפיסה האידיאולוגית שלו היא שיש להקיז את דמה של ישראל, להביאה לקריסה, לכך שהיא תיכנע לדרישות איראן ושלא תתקיים עוד כמדינה יהודית. ואז, לפי חזונו, כולנו נחזור 'הביתה' – מי למרוקו ומי לאוקראינה.

נראה אפוא כי אבחנתו של דוד מנשרי כי "איראן היא עדיין מדינה שפועלת לפי היגיון מדינתי יותר מאשר לפי אידיאולוגיה מתהלמת" נכונה במידה רבה גם כיום.

עלי ח'אמנהאי כמנהיג זהיר

בעקבות מתקפת הטילים והכטב"מים האיראנית על ישראל אמר פקיד אמריקאי בכיר לחדשות ABC כי ארצו הסתמכה יותר מדי על התפיסה המוטעית שלפיה מנהיג איראן, עלי ח'אמנהאי, הוא זהיר ולעולם לא ינחה לתקוף את ישראל באופן ישיר. הוא ציין כי התקיפה האיראנית הישירה מחייבת בחינה והערכה מחודשת של תפיסה זו. אין ספק כי המתקפה האיראנית על ישראל פתחה שלב חדש בעימות האסטרטגי בין שתי המדינות. החלטת איראן לתקוף יעדים בישראל משטחה שיקפה שינוי משמעותי מצידה של כללי המשחק עם ישראל. גם אם ההנהגה באיראן העריכה ששיגור טילים וכטב"מים נגד יעדים צבאיים בישראל לא יביא בהכרח למלחמה אזורית כוללת, ברור כי שיגורם של יותר מ־300 טילים וכטב"מים ביטא נכונות לסיכונים ניכרים, שמהם נמנעה בעבר. מנהיג איראן הוא אידיאולוג מהפכן שמעולם לא נטש את תפיסת עולמו המהפכנית. אף על פי כן, מאז מונה למנהיג איראן בקיץ 1989 נקט ח'אמנהאי לרוב מדיניות זהירה, בעיקר ביחסי החוץ, כדי להבטיח את שרידות משטרו. כך למשל הוא הסכים להקפיא בשנת 2003 את פעילותה של קבוצת הנשק שפעלה להשגת יכולת גרעין צבאי, מחשש כי לאחר הפלישה האמריקאית לעיראק

נוסף על כך, המלחמה באוקראינה ואספקת הכטב"מים האיראניים לרוסיה שדרגו את מערכת היחסים בין טהראן למוסקבה לשותפות אסטרטגית, המנוצלת על ידי איראן לביצור מעמדה במסגרת הסדר העולמי החדש. הרפובליקה האסלאמית רואה בהתפתחויות הבינלאומיות הזדמנות לכינונו של **סדר עולמי רב-קוטבי** שאינו בהובלה אמריקאית, ואשר ביכולתה למלא בו תפקיד חשוב יותר לצד בעלות בריתה האזוריות ושותפותיה הבינלאומיות, ובראשן רוסיה וסין. בנאום בנובמבר 2022 **הצהיר** מנהיג איראן עלי ח'אמנהאי כי ארצות הברית כבר אינה הכוח הדומיננטי בעולם, וכי הסדר העולמי משתנה לקראת כינונו של סדר חדש המבוסס על העברת העוצמה הפוליטית, הכלכלית והתרבותית מהמערב לאסיה, ועל הרחבת "חזית ההתנגדות".

נכונותו של המנהיג העליון לסיכונים רבים יותר עשויה לנבוע גם מהתמורות שחלו בשנים האחרונות במוקדי הכוח המרכזיים באיראן, שבמרכזן **התחזקות האגף הרדיקלי** בתהליך קבלת ההחלטות והשתלטות המוחלטת של השמרנים על כל רשויות השלטון, ובראשן המועצה העליונה לביטחון לאומי. אף כי המנהיג מרכז בידיו את עיקר סמכויות ניהול המדינה, הוא נעזר בחבר יועצים מצומצם ובמועצה העליונה לביטחון לאומי, שבראשה עומד הנשיא. בחירתו של אבראהים ראסי לנשיא בקיץ 2021 חיזקה את הרכבה הניצי של המועצה. מגמה זו הגיעה לשיאה במאי 2023 בעקבות מינויו של **עלי-אכבר אחמדיאן** למזכיר המועצה במקומו של עלי שמח'אני. מינוי זה שיקף גם את המגמה הנמשכת של **התחזקות משמרות המהפכה** בתהליך קבלת ההחלטות באיראן ואת הפיכת הארגון לגורם כוח מרכזי במערכת הפוליטית.

בסיכומו של דבר, התנהלותו של ח'אמנהאי בחודשים האחרונים אינה מעידה בהכרח על נטישת הקו הזהיר שאימץ בדרך כלל במהלך 35 שנות שלטונו. עם זאת, שלהי כהונתו עשויים להוביל אותו לשני כיוונים מנוגדים. מחד גיסא, הוא עשוי להימנע משינוי מדיניות מרחיקי לכת בגילו המתקדם ומסיכונים שעלולים לערער את ביטחונה הלאומי של ארצו בשנות שלטונו האחרונות. מאידך גיסא, הוא עשוי להעריך כי דווקא בעת הנוכחית עליו לבצר ככל האפשר את חסינותה של הרפובליקה האסלאמית אל מול האתגר הביטחוני הגובר, בעיקר מצד ישראל והאתגרים הפנימיים הניצבים בפני יציבות המשטר, גם במחיר סיכונים מבוקרים שמהם נמנע בעבר.

גם בהזדמנויות אחרות הפגינה ההנהגה האיראנית נכונות לסיכונים מחושבים על מנת להבטיח את אינטרסים לאומיים חיוניים. כך למשל שיגרו משמרות המהפכה בינואר 2024 באופן חסר תקדים **מטחי טילים** לעבר אתר "בשימוש המוסד" בחבל הכורדי בצפון עיראק וכנגד בסיס אימונים של ארגון הטרור הבלוצ'י ג'יש אל-עדל בפקיסטן. מטרת הירי האינטנסיבי הייתה לנקום בישראל על חיסולו של בכיר משמרות המהפכה סיד ראזי מוסוי בסוריה, ובג'יש אל-עדל בשל שרשרת פיגועים כנגד קצינים וחיילים איראנים בגבול איראן-פקיסטן. בתגובה לתקיפה בפקיסטן **תקף חיל האוויר הפקיסטני** ב-18 בינואר 2024 מטרות טרור באיראן, שם נהרגו מספר בני אדם.

המלחמה באוקראינה ואספקת הכטב"מים האיראניים לרוסיה שדרגו את מערכת היחסים בין טהראן למוסקבה לשותפות אסטרטגית, המנוצלת על ידי איראן לביצור מעמדה במסגרת הסדר העולמי החדש.

במקרים אחרים, לעומת זאת, המשיכה איראן להפגין מידה רבה של ריסון וזהירות, בפרט כלפי ארצות הברית. ניתן למצוא ביטוי למאמץ איראני להימנע מעימות צבאי ישיר עם ארצות הברית בהתנהלותה בעקבות מותם של שלושה חיילים אמריקאים בתקיפת כטב"ם בבסיס בצפון ירדן בסוף ינואר 2024. פחות מ-48 שעות לאחר הפעולה, שיוחסה למיליציות השיעיות הפרו-איראניות בעיראק, **הגיע מפקד כוח קודס** של משמרות המהפכה אסמאעיל קאא'ני לבגדאד, נועד עם נציגי כמה מהמיליציות השיעיות והזהיר אותן כי הפעולה עלולה להוביל לתגובה אמריקאית קשה. לפי **אחד הדיווחים** הנחה קאא'ני את ראשי המיליציות לשמור על פרופיל נמוך, כדי להימנע מתקיפות אמריקאיות נגד המיליציות ואף מפעולה ישירה נגד איראן עצמה.

לא מן הנמנע כי החשש מפני עימות צבאי עם ארצות הברית פחת בשנים האחרונות, על רקע הערכה גוברת בטהראן כי ארצות הברית נחלשת וכי הממשל האמריקאי מסתייג בעת הנוכחית מעימות ישיר עם איראן. זאת לנוכח השינוי בסדר העדיפויות של ארצות הברית על רקע ההתפתחויות בזירה הבינלאומית, בייחוד מול רוסיה וסין. יתר על כן, השינויים במעמדה האזורי והבינלאומי של איראן והתעצמותה הצבאית עלולים לעודד את מנהיג איראן לנקוט מדיניות נועזת יותר מבעבר. בזירה האזורית ניצלה איראן את אירועי הטלטלה האזורית כדי לקדם את השאיפות והאינטרסים שלה במזרח התיכון ולבצר גוש אזורי בהנהגתה.

תפיסת השלוחים

לאחר המתקפה האיראנית על ישראל העריכו **גורמי מודיעין** שאיראן התאכזה מפעילות חזבאללה בליל המתקפה. חזבאללה אומנם שיגר כמה מטחים של עשרות רקטות לבסיסים צבאיים ברמת הגולן בליל המתקפה האיראנית, אך תגובה זו לא חרגה מכללי המשחק בין הארגון לישראל בגבול הצפון מאז פרוץ המלחמה בעזה. לא הייתה זו הפעם הראשונה שנתגלעו לכאורה מתיחות בין איראן לשלוחיה במהלך המלחמה. תקרית מותם של **שלושת החיילים האמריקאים בירדן** בתקיפת מיליציה שיעית עיראקית בסוף ינואר 2024 ופעילותם הגוברת של **החות'ים בתימן**, הנתמכים בידי איראן, נגד תנועות כלי שיט בים האדום ובמפרץ עדן איימו לגרור את איראן לעימות צבאי בלתי רצוי עם ארצות הברית.

הרפובליקה האסלאמית רואה בשימוש **ברשת השלוחים** שבתמיכתה חלק מעוצמתה הצבאית ומיכולת ההרתעה שלה. רשת זו מאפשרת לאיראן לממש את השפעתה באזור ולהרתיע את יריביה תוך שימור מרחב חסינות והכחשה וצמצום הסכנה לתשלום פוליטי וצבאי על פעילות שלוחיה. עם זאת, לצד היתרונות הטמונים בשימוש בארגונים שלוחים תיתכן במקרים מסוימים התנגשות בין האינטרסים של איראן לבין אלה של הארגונים הנתמכים על ידה. יתר על כן, בשנים האחרונות ובפרט בעקבות חיסול קאסם סולימאני בינואר 2020 מנהלת איראן את הרשת באופן **מבוזר יותר** מבעבר. היא ממשיכה אומנם לשמר מידה רבה של השפעה ברשת, אך לא בהכרח באמצעות שליטה מלאה וקבועה בכל אחד ממרכיביה.

במקביל למגמת ביזור רשת השלוחים האיראנית, ניתן להצביע בשנים האחרונות על העדפה איראנית גוברת של פעילות התקפית ישירה מצד כוחותיה על פני הפעלת ארגונים שלוחים, אף כי השימוש בארגונים אלה נמשך. מאז נטשה איראן בחודש מאי 2019 את מדיניות הסבלנות האסטרטגית שנקטה לאחר פרישת ארצות הברית מהסכם הגרעין במאי 2018, היא ביצעה שורה של פעולות התקפיות שכללו **פעולות חבלה במכליות נפט** במפרץ הפרסי **ובמפרץ עומאן** (קיץ 2019), **הפלת כטב"ם אמריקאי** (יוני 2019) ו**תקיפת מתקני הנפט הסעודיים** באמצעות טילי שיוט וכטב"מים (ספטמבר 2019). פעולות אלה בוצעו בהובלה ובמעורבות של יחידות צבאיות איראניות ללא שימוש בשלוחים.

גם בזירה הסורית ניתן להצביע בשנים האחרונות על **שינוי במאפייני דפוס הפעילות** האיראנית מול ישראל, המתבטא בנכונות גוברת מצד איראן להוציא לפועל **פעולות התקפיות ישירות נגד ישראל** תוך שימוש

בכטב"מים וברקטות. יעילותם ואיכותם של ארגונים שלוחים פחותה בדרך כלל בהשוואה ליכולות המצויות בידי איראן, וניהול מבצעים מורכבים בזירות פעולה שונות מחייב תיאום ושליטה ברמות הבכירות ביותר ושימוש ביכולות מבצעיות איכותיות, השמורות לרוב לכוחות המזוינים האיראניים. משום כך העדיפה איראן בשנים האחרונות לפעול במקרים מסוימים בכוחות עצמה. ניתן גם להצביע על תחושת ביטחון גוברת מצד איראן, המעודדת אותה לבצע פעולות ישירות ונועזות יותר תוך נכונות לסיכונים מבוקרים לשם מימוש יעדיה האסטרטגיים.

המלחמה בעזה סיפקה לאיראן הזדמנות משמעותית ראשונה לממש את תפיסת **"התלכדות הזירות"** באופן נרחב יותר מבעבר, תוך הפעלה בוזזמנית ומתואמת של מספר זירות פעולה נגד ישראל וארצות הברית ומבלי לשלם על כך מחיר ישיר. עם זאת היא גם חשפה את מגבלות כוחה של איראן בהפעלת כלל היכולות שעומדות לרשות חזית ההתנגדות, בייחוד לנוכח החשש מהיגררות לעימות צבאי ישיר עם ישראל ואולי אף עם ארצות הברית. זאת ועוד, איראן לא הצליחה לממש באמצעות רשת השלוחים שלה את שני יעדיה המרכזיים: הפסקת הלחימה בעזה כדי לצמצם את מחיר הפגיעה בחמאס, והפעלת לחץ על ארצות הברית כדי שתחדל מתמיכתה הבלתי מסויגת בישראל ותלחץ עליה לסיים את המלחמה טרם מימוש יעדיה.

בהתייחסות ראשונה לתקיפה הצהיר מפקד משמרות המהפכה חוסיין סלאמי כי איראן אימצה משוואה חדשה אל מול "הישות הציונית", והיא תגיב מעתה ישירות משטחה לכל תוקפנות ישראלית.

התקיפה האיראנית הישירה נגד ישראל ב־14 באפריל עשויה לבשר על צעד נוסף בהעדפה הגוברת מצד טהראן לשימוש ביכולותיה הצבאיות האסטרטגיות על פני שימוש ברשת השלוחים האזוריים שהקימה. בהתייחסות ראשונה לתקיפה הצהיר מפקד משמרות המהפכה חוסיין סלאמי כי איראן אימצה משוואה חדשה אל מול "הישות הציונית", והיא תגיב מעתה ישירות משטחה לכל תוקפנות ישראלית. איראן ממשיכה להפיק תועלת מאסטרטגיית השלוחים שפיתחה, וספק אם תחליט לזנוח אותה בעתיד. עם זאת הקשיים והסיכונים הכרוכים בהפעלת רשת השלוחים והעדפתה הגוברת של טהראן לפעולה ישירה במקרים מסוימים עשויים להביא את איראן לבחון מחדש את תפיסת השלוחים ולהעריך

אם יתרונותיה עדיין גוברים על הסיכונים והחסרונות הכרוכים בה.

אסטרטגיית הגרעין

על רקע ההסלמה בין ישראל ואיראן באפריל 2024 **הזהיר** מפקד יחידת ההגנה על מתקני הגרעין במשמרות המהפכה, אחמד חק טלב, כי אם תנסה ישראל לפגוע במתקני הגרעין בתגובה למתקפה האיראנית עלולה טהראן לסטות משיקוליה הקודמים ולבחון מחדש את דוקטרינת הגרעין שלה. ימים ספורים לאחר מכן **טען** חבר ועדת המג'לס לביטחון לאומי ולמדיניות חוץ, ג'ואד כרימי קדוסי, כי כדי לבצע ניסוי גרעיני נדרש לאיראן שבוע אחד בלבד ממועד מתן האישור לכך מצד מנהיג איראן, הצהרות אלה מצטרפות לקולות גוברים באיראן, הקוראים לבחון מחדש את **אסטרטגיית הגרעין** ולא להסתפק בהכרח במעמדה כמדינה סף גרעינית. בכירים איראנים הדגישו כי המכשול המרכזי לפיתוח נשק גרעיני באיראן הוא פוליטי ולא טכנולוגי. כך למשל **הצהיר** יושב ראש המועצה האסטרטגית למדיניות חוץ כמאל ח'ראזי בדצמבר 2022 כי איראן מסוגלת לייצר נשק גרעיני, אך אינה מתכוונת לעשות זאת. נשיא אוניברסיטת שהיד בהשתייכותו הגרעין מחמוד רזא אקאמירי **הדגיש** בראיון לטלוויזיה האיראנית ב־7 באפריל 2024 כי ח'אמנהאי יכול לשנות בכל עת את פסק ההלכה (פתוא) שלו, האוסר ייצור נשק גרעיני, ובמקרה כזה יש לאיראן היכולת לעשות זאת. סעיף לילאז, הכלכלן האיראני ויועצו של הנשיא הרפורמיסטי לשעבר מוחמד ח'אתמי, **טען** כי במקרה של מתקפה נגד איראן, עליה לערוך ניסוי גרעיני ראשון. במקביל לקולות הגוברים באיראן וקוראים לה לבחון מחדש את דוקטרינת הגרעין שלה, ממשיכים דוברים איראנים גם כיום להדגיש את מטרותיה האזרחיות של תוכנית הגרעין. על רקע דבריו של חבר המג'לס קדוסי **הדגיש** דובר משרד החוץ האיראני נאצר כנעאני במסיבת עיתונאים בטהראן, כי לנשק גרעיני אין מקום בדוקטרינת ההגנה של איראן. הנשיא ראסי **הצהיר** אף הוא כי איראן מחויבת לפסק ההלכה של המנהיג, וכי אין מקום לייצור נשק גרעיני בדוקטרינה שלה. ב־25 באפריל 2024 פרסמו אתרי חדשות איראניים **אינפוגרפיקה**, שהוכנה על ידי המרכז לתיעוד המהפכה האסלאמית ומרכזת את הצהרותיו של מנהיג איראן השוללות פיתוח נשק גרעיני.

בשלב זה אין עדות להחלטה מצד ההנהגה האיראנית בראשות ח'אמנהאי לשנות את אסטרטגיית הגרעין ולפרוץ קדימה לנשק גרעיני. ואולם הקולות הפומביים הנשמעים כיום באיראן ותומכים בבחינה מחודשת של האסטרטגיה הגרעינית עשויים לבשר על

דיון המתנהל סביב עניין זה גם במסדרונות השלטון בטהראן. התייצבותה של איראן על סף הגרעין, הסיכונים המחרפים לעימות צבאי ישיר עם ישראל ואולי אף עם ארצות הברית, התמיכה הגוברת באיראן מצד רוסיה וסין והקשיים בהפעלה יעילה של תפיסת השלוחים לאור לקחי המלחמה בעזה – כל אלה עלולים להגביר אף יותר את הקולות בהנהגה האיראנית המצדדים בהעמקת ההתבססות במרחב סף הגרעין ובחיזוק יכולת הפריצה קדימה לנשק גרעיני בלוח זמנים קצר. זאת בהינתן החלטה פוליטית של המנהיג ועל בסיס הערכה כי האיומים הגוברים על ביטחונה הלאומי של איראן אינם מאפשרים לה עוד להסתפק בסף הגרעין כדי להרתיע את אויביה.

סיכום ומשמעויות

איראן ניצבת כיום בצומת דרכים משמעותי. היא מתקרבת לתום עידן המנהיג הנוכחי, השלב החדש והמסוכן בהסלמה עם ישראל מחייב אותה להערכה מחודשת של האמצעים העומדים לרשותה בעימות בין שתי המדינות, התייצבותה על סף הגרעין מספקת לה הזדמנות לדון מחדש באסטרטגיית הגרעין שלה ולקחי המלחמה בעזה דורשים ממנה לבחון את היתרונות והחסרונות הכרוכים בהפעלת רשת השלוחים שלה. המערכה הנמשכת בעזה – על השלכותיה האזוריות – היא בבחינת רעידת אדמה פוטנציאלית שהשפעותיה לא יפסחוגם על איראן. הרפובליקה האסלאמית נדרשת כבר היום להעריך אם יש במלחמה כדי לבלום את המגמות החיוביות מבחינתה, או דווקא להאיץ אותן. תוצאותיה של הערכת מצב זו ישפיעו גם על המדיניות האיראנית בזירה האזורית והבינלאומית.

אין משמעות הדבר שבכל אחד מהתחומים שנבחנו במאמר זה צפויות להתחולל תפניות בעתיד הנראה לעין. השילוב בין החזון המהפכני לאינטרסים הממלכתיים צפוי להימשך, בהיותו מקור עוצמה עבור הנהגת איראן. שילוב זה מאפשר לה להתאים את מדיניותה לנסיבות המשתנות ולשמר בידה יכולת תמרון רבה יותר לנוכח מציאות מורכבת. גם במאפייני קבלת ההחלטות של מנהיג איראן ספק אם צפויים שינויים משמעותיים, לנוכח גילו המתקדם וההיערכות למאבק הירושה הצפוי לאחר מותו.

ואולם ראיית איראן בהתפתחויות הבינלאומיות הזדמנויות לכינונו של סדר עולמי רב־קוטבי שאינו בהובלה אמריקאית, התבססותה בסף הגרעין הצבאי, פיתוח מערכי הטילים והכתב "מים שלה כפיצוי על יכולותיה הצבאיות הקונוונציונליות המוגבלות, כינון ציר פרו־איראני אזורי ובניית "טבעת אש" סביב ישראל – כל

הלאומי של ישראל ותשפר את המאזן האסטרטגי מולה. ההתמודדות עם איראן מחייבת את ישראל לשתף פעולה הן עם ארצות הברית ומדינות המערב והן עם מדינות ערב המתונות על בסיס חזון המבוסס על עיצוב מציאות הסדרית אזורית, חיזוק הקשרים עם ארצות הברית, קידום תהליכי נורמליזציה עם העולם הערבי והרתעת איראן מפריצה לנשק גרעיני.

ד"ר רז צימט הוא חוקר בכיר ומומחה לאיראן ועורך שותף של 'עדכן אסטרטגי' במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) ובמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב, בעל תואר שני ושלישי בהיסטוריה של המזרח התיכון מטעם אוניברסיטת תל אביב. תחומי מחקרו המרכזיים הם פוליטיקה, חברה ומדיניות חוץ ברפובליקה האסלאמית של איראן. ספרו **איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית** יצא לאור בשנת 2022 בהוצאת רסלינג.

אלה מחזקים את ההערכה בטהראן כי המאזן האסטרטגי נוטה לטובתה ועלולים לעודד אותה לסיכונים רבים יותר ולנקיטת מדיניות מתעמתת יותר, לרבות כלפי ישראל. יתר על כן, תהליך ההקצנה במערכת הפוליטית האיראנית והתחזקותם של משמרות המהפכה עלולים לעודד את מנהיג איראן לאמץ מדיניות שקולה וזהירה פחות. רבים בקרב משמרות המהפכה מאמצים לעיתים קרובות גישה ניצית, לאומנית ומתריסה כלפי המערב. עמדה זו עשויה להשפיע על מדיניות איראן בסוגיות חוץ מרכזיות ובהן תוכנית הגרעין, גישה כלפי ארצות הברית וישראל והשאיפות האיראניות באזור גם בעידן שלאחר ח'אמנהאי.

התפתחויות אלה מחייבות גם את ישראל ובעלות בריתה, ובראשן ארצות הברית, להיות ערוכות לתמורות באסטרטגיה האיראנית ולגבש אסטרטגיה כוללת ומעודכנת מול הרפובליקה האסלאמית, שתספק מענה משופר למגוון האתגרים שהיא מציבה בפני ביטחונה

יישום צעדי הענישה של ממשלת ישראל נגד הרשות הפלסטינית עלול להביא לקריסתה

ראם כהן

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מאז אירועי ה-7 באוקטובר ובעיקר בעקבות מעורבות הרשות הפלסטינית בתביעות נגד ישראל בבתי הדין בהאג והכרתן של מדינות שונות במדינה פלסטינית, חלה החמרה משמעותית בצעדי ממשלת ישראל נגד הרשות, שמצבה הכלכלי כבר היה מעורער טרם המלחמה והחמיר בעקבותיה. פעולות אלו נועדו להעניש את הרשות הפלסטינית עד כדי הקרסתה, שכן מכלול הצעדים יפגע בהדרגה ביכולת התפקוד של ממשלת הרשות. צעדי הענישה של ממשלת ישראל עלולים להצית התקוממות פלסטינית אלימה ביהודה ושומרון.

מילות מפתח: ישראל, הרשות הפלסטינית, מתקפת ה-7 באוקטובר

מבוא

מאז אירועי ה-7 באוקטובר ופתיחת המלחמה בעזה, וביתר שאת בעקבות מעורבות הרשות בתביעות נגד ישראל בבתי הדין בהאג והכרתן של מדינות שונות במדינה פלסטינית, חלה החמרה משמעותית בצעדי ממשלת ישראל נגד הרשות הפלסטינית, שמצבה הכלכלי היה מעורער גם כך לפני המלחמה והחמיר בעקבותיה. עוד לפני השפעת הצעדים הנוכחיים [הרשות נחשבה כושלת](#) על פי מדד המדינות השבריריות של הקרן למען השלום (FFP). זאת בשל אובדן שליטה בשטחיה ואובדן מונופול השימוש הלגיטימי בכוח פיזי; שחיקת סמכותה לקבל החלטות קולקטיביות; וחוסר יכולתה לספק שירותים ציבוריים. לכך מצטרפים שחיתות, רמה נמוכה של תפקוד מוסדי וחוסר בלגיטימציה רחבה למשטר. במאמר זה יפורטו הצעדים הכלכליים, ההתיישבותיים והאישיים נגד הרשות הפלסטינית, ומטרתו להזהיר ממשמעויותיו והשלכותיו – פגיעה בתפקוד הרשות עד כדי קריסתה.

צעדים כלכליים

הצעדים הישראליים בשטח מתחילת המלחמה בעזה הובילו להידרדרות דרמטית במצב הכלכלי של הרשות הפלסטינית:

איסור כניסת עובדים פלסטינים לישראל

ערב המלחמה [עבדו בישראל ובהתנחלויות בגדה המערבית כ-165 אלף פועלים פלסטינים, כ-130 אלף מהם הועסקו בהיתר](#). מאז ה-7 באוקטובר 2023 אין כניסה של פועלים פלסטינים לעבודה בישראל, למעט כ-8,000 פועלים בלבד לעבודות המוגדרות חיוניות, ועוד כ-18 אלף פועלים לעבודה באזורי תעשייה ובהתנחלויות ביהודה ושומרון. בפועל התווספו יותר מ-120 אלף מובטלים חדשים שאין להם פרנסה, והם ללא ספק אינם תורמים ליציבות בשטחים. נגרם נזק הנאמד במאות מיליוני שקלים בחודש למשק הפלסטיני, ופעילות היצוא והיבוא [פחתה ב-30 אחוזים](#).

קיזוז כספי הסילוקין

כספים אלה הם החזרי מס על עבודות פועלים ועל מכסים שישראל גובה בגין תנועת סחורות לרשות הפלסטינית, והם מהווים 65 אחוזים מתקציבה השנתי. [מדובר על 750–800 מיליון שקלים בחודש, כ-120 מיליון שקלים מתוכם מיועדים לרצועת עזה](#). חלק ניכר מהסכום משמש לתשלום משכורות לעובדי הרשות הפלסטינית, ובפרט כ-30 אלף אנשיהם של מנגנוני הביטחון הפלסטיניים.

הצעת חוק שאושרה בקריאה טרומית ב-29 במאי עוסקת בחילוט הסכום שמייצגת הרשות למשכורות המחבלים (כשלושה מיליארד ש"ח הצטברו עד כה), כך שישראל תוכל להשתמש בהם לאחר שנתיים ממועד ההקפאה לטובת קרן ייעודית לנפגעי טרור.

בתגובה להכרה של חמש מדינות במדינה פלסטינית אחרי ה־7 באוקטובר. כמו כן הוחלט לא לפנות חוות קיימות על אדמות מדינה, בטענה שהן שומרות על קרקעות המדינה. שר האוצר סמוטריץ' קיבל סמכויות מלאות על תכנון, מקרקעין, אכיפה ותחבורה ביהודה ושומרון, והוא השולט בכל נושאי ההתיישבות. לשם כך הוא מינה לראשונה סגן ראש מנהל אזרחי מטעמו, שאינו כפוף לראש המנהל הנוכחי אלא למנהלת ההסדרה, שאותה הקים במשרד הביטחון.

שר האוצר גם דרש מראש הממשלה ב־22 במאי, בתגובה להכרת מספר מדינות במדינה פלסטינית ולמערכה המדינית־משפטית שמנהלת הרשות נגד ישראל, את הצעדים הבאים: הקמת התנחלות בכל פעם שמדינה בעולם תכיר חד־צדדית במדינה פלסטינית.

שר האוצר גם דרש מראש הממשלה ב־22 במאי, בתגובה להכרת מספר מדינות במדינה פלסטינית ולמערכה המדינית־משפטית שמנהלת הרשות נגד ישראל, את הצעדים הבאים: כינוס מידי של מועצת התכנון ביהודה ושומרון לאישור של עשרות אלפי יחידות דיור בהתנחלויות, כולל בשטח E1 שבין מעלה אדומים לירושלים — ש־6,000 מהן כבר אושרו בישיבת הקבינט ב־27 ביוני; הקמת התנחלות בכל פעם שמדינה בעולם תכיר חד־צדדית במדינה פלסטינית, וכן הסדרת ארבעה יישובים בלתי חוקיים. במקביל בכוונתו של סמוטריץ' להתחיל לאכוף את החוק בדבר בנייה בלתי חוקית פלסטינית בשטחי B, לרבות ב"שמורה ההסכמית" במדבר יהודה (אדמות שהוגדרו כשמורת טבע בשטחי B בגדה) — **צעד שאושר גם הוא כחלק מסל הסנקציות בישיבת הקבינט ב־27 ביוני.**

אשר להגבלות ההתיישבות בצפון השומרון — לפני כשנה אישרה הכנסת את ביטול חוק ההתנתקות, שלפיו תותר הכניסה והשהייה של ישראלים בשטחים שפנו בצפון השומרון בשנת 2005. זאת בשעה שישום החוק מותנה בצו צבאי. ואכן ב־22 במאי 2024 **ביטל שר הביטחון את איסור הכניסה לשלושה יישובים בצפון השומרון שפנו בהתנתקות** — שא נור, כדים וגנים (אם כי הכניסה אליהם עדיין אינה אפשרית, בשל צו אלוף שמבקש להסדיר קודם לכן את היערכות הכוחות לכך).

סנקציות אישיות

בדיון שהתקיים בישיבת הקבינט המדיני־ביטחוני ב־16 ביוני הוצגו צעדים נגד הרשות הפלסטינית, הכוללים ביטול כלל היתרי ה־VIP של בכירי הרשות לצמיתות

זמן קצר לאחר פרוץ המלחמה בעזה בנובמבר 2023 החליטה מדינת ישראל — למורת רוחה הרבה של הרשות הפלסטינית — לקצץ מתוך כספי הסילוקין את הסכום שמיועד לרצועת עזה, נוסף על קיצוץ קבוע בשל העברת כספים למשפחות טרוריסטים ואסירים פלסטינים ("משכורות המחבלים") **בשיעור של 50 מיליון שקלים בחודש**. בשל לחץ על ממשלת ישראל, בעיקר מצד הממשל האמריקאי, החליטה ישראל בינואר 2024 להעביר את הסכום המקוּוּז בסך 250-300 מיליון ש"ח לנוווגיה. הצעת חוק שאושרה בקריאה טרומית ב־29 במאי עוסקת בחילוט הסכום שמיועדת הרשות למשכורות המחבלים (כשלושה מיליארד ש"ח הצטברו עד כה), כך שישראל תוכל להשתמש בהם לאחר שנתיים ממועד ההקפאה לטובת קרן ייעודית לנפגעי טרור. חילוט הכספים לאוצר המדינה ימנע את האפשרות שהכספים המוקפאים יגיעו בסופו של דבר לרשות הפלסטינית.

אי־הארכת השיפוי לבנקים הישראליים כדי שיוכלו לקיים קשר עם בנקים פלסטיניים

הצורך בשיפוי נדרש כביטוח מפני הטלת סנקציות על בנקים שיעבירו סיוע כספי לרשות הפלסטינית, ובכך יפרו את חוק טיילור פורס האמריקאי, הקובע כי לא יועבר סיוע כלכלי אמריקאי לרשות הפלסטינית כל עוד היא ממשיכה לשלם קצבאות למחבלים שביצעו פעולות טרור. לפיכך, סירוב לאפשר לשני הבנקים הישראליים (בנק דיסקונט ובנק הפועלים) להעביר כספים לבנקים ברשות הפלסטינית וביטול חסינותם מפני תביעות בגין תמיכה בטרור עלולים לנתק את המערכת הבנקאית הפלסטינית מעולם הבנקאות הבינלאומית. ממשלת ישראל נהגה בעבר לחדש את השיפוי מדי שנה, אך החידוש האחרון נעשה על ידי שר האוצר בצלאל סמוטריץ' באפריל האחרון ונקבע לשלושה חודשים. עתה מאיים סמוטריץ' שלא לחדשו, ובכך לגרום לשני הבנקים הישראליים לנתק את קשריהם עם בנקים פלסטיניים. השיפוי, לדעת מומחים פיננסיים, מאפשר תשלומים עבור שירותים ומשכורות חיוניים הקשורים לרשות ומקל על יבוא של מוצרים חיוניים כמו מזון, מים וחשמל לגדה המערבית. בלעדיו הכלכלה הפלסטינית למעשה "תיסגר לאורך זמן".

חיזוק ההתיישבות

השרים בצלאל סמוטריץ' ואורית סטרוק (הציונות הדתית) הודיעו לאחרונה על הענקת תקציבים ואישורים לתשתיות לכ־63 מאחזים בלתי חוקיים שמתחילים בהליכי הסדרה, וחמישה מתוכם (אביתר, אדוריים, שדה אפרים, גבעת אסף וחלץ) **כבר הוכשרו בישיבת הקבינט ב־27 ביוני,**

בין היתר כי כבר עתה המשכורות של מנגנוני הביטחון הפלסטיניים קוצצו באופן משמעותי, מה שעלול לעודד זליגה שלהם לארגוני טרור וירידה באפקטיביות של פעולות הסיכול שלהם נגד חמאס ביהודה ושומרון.

כל זאת כאשר ברקע ניצבת הסתייגותו של ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו מהרשות – שהבהיר מספר פעמים שהרשות הפלסטינית אינה חלק מהפתרון לאחר סיום המלחמה אלא חלק מהבעיה, והשווה את "פתחסטן לחמאסטן". לפיכך, מכלול צעדי הענישה של ישראל כלפי הרשות הפלסטינית נועד לשלול כל אפשרות שהרשות תהיה שחקנית רלוונטית בעיצוב מחדש של הזירה הפלסטינית, וודאי תישלל האפשרות להעניק לה לגיטימיות ישראלית, בהיותה בעיני מדינות העולם הפלטפורמה להכרה במדינה פלסטינית.

שר האוצר ו"השטחים" סמוטריץ' מנצל אפוא את ההזדמנות להביא לקריסתה הכלכלית ולחוסר תפקודה של הרשות הפלסטינית. מימוש הצעדים המתוכננים על ידי הממשלה – בדגש על עצירת כספי הסילוקין ואי-הארכת השיפוי לבנקים הישראליים – אף עלול להיות בבחינת מכת מוות עבורה. אזהרה בנדון ניתנה **על ידי הבנק העולמי שהתריע**, עוד לפני יישום צעדים נוספים, כי הפער בין ההכנסות להוצאות עלול להוביל לקריסת הרשות. השינויים שמבצע סמוטריץ' עומדים בניגוד גמור לעמדת שב"כ ופיקוד המרכז בצה"ל, שמסבירים כי לכל אירוע ביהודה ושומרון יש השלכות ביטחוניות שעלולות לפגוע ביציבות הביטחונית. גורמים במערכת הביטחון הביעו דעה על מהלכיו של השר סמוטריץ' וטענו כי הוא מנצל את מקומו במשרד הביטחון ואת תפקידו כשר האוצר כדי להוביל מדיניות מכוונת, שבסופה אנו עלולים להיות עדים לפיצוץ אלים ביהודה ושומרון: **"אנו צועדים לתוך תהום בעיניים סגורות לרווחה"**. נראה כי גורמי הימין הקיצוני בממשלת ישראל מתעלמים מאזהרות אלו, מהמשמעות שתצריך הגדלת סדר הכוחות ביהודה ושומרון על חשבון רצועת עזה וגבול הצפון, וכן מהגברת המעורבות האיראנית בשטח, המעודדת טרור באמצעות העברת כספים לגורמי טרור והברחת אמצעי לחימה דרך ירדן לגדה המערבית.

קריסת הרשות הפלסטינית, אם תתרחש, תטיל על ישראל נטל כבד של אחריות לצרכים אזרחיים ולסדר הציבורי של כ-2.7 מיליון פלסטינים החיים בגדה המערבית, בעלות כלכלית של כ-57 מיליארד ש"ח לשנה, המוערכת בכחמישה אחוזים מהתוצר של ישראל (30 מיליארד מיועדים לקצבאות, 16 מיליארד לחינוך, 18 מיליארד לבריאות, שישה מיליארד להוצאות ממשלתיות נוספות, שני מיליארד להקמת מנהל אזרחי בגדה, בקיזוז של הכנסות של כ-15 מיליארד ש"ח). יודגש כי

בדיון שהתקיים בישיבת הקבינט המדיני-ביטחוני ב־16 ביוני הוצגו צעדים נגד הרשות הפלסטינית, הכוללים ביטול כלל היתרי ה-VIP של בכירי הרשות לצמיתות בכלל המעברים והשתת סנקציות כלכליות נוספות על בכירי הרשות ובני משפחותיהם: בחינת האפשרות לגירוש בכירים ברשות ובני משפחותיהם (השוהים שלא כדין ביהודה ושומרון).

בכלל המעברים והשתת סנקציות כלכליות נוספות על בכירי הרשות ובני משפחותיהם: בחינת האפשרות לגירוש בכירים ברשות ובני משפחותיהם (השוהים שלא כדין ביהודה ושומרון); הגבלת תנועה ביהודה ושומרון למעורבים בהוצאת צווי המעצר לבנימין נתניהו וליואב גלנט תוך מניעת צאתם לחו"ל של אותם גורמים; ואכיפה נגד בכירי הרשות הפלסטינית בגין עבירות הסתה וטרור ותמיכה בטרור ביהודה ושומרון, כולל מעצר והעמדה לדין. צעדים אלה אף אושרו בישיבת הקבינט ב־27 ביוני.

סיכום ומשמעויות

מעמדה הרעוע של הרשות כישות כושלת עלול להחרף עד כדי קריסה, ומוסדות הרשות יתפוררו ויפסיקו לתפקד כארגונים מנהליים, סמכותיים ומרכזיים. כפועל יוצא תהפוך הרשות לחדלת פירעון, תפסיק לחלוטין לשלם משכורות לעובדיה ותאבד את היכולת לשלם במנגנוני הפעלת הכוח, וכן תחדל לספק את הצרכים האזרחיים ביהודה ושומרון. התפתחות זו עלולה להוביל ל"היפוך הקנים" לעבר ישראל, תוך הפסקת השמירה על הסדר הציבורי.

על רקע צעדים אלה ועוד לפני יישומם יש לציין כי כבר כעת מצבה של הרשות הפלסטינית שברירי. מתחילת המלחמה נהרגו ביהודה ושומרון יותר מ-530 איש (רובם המוחלט מחבלים), נפצעו יותר מ-5,200 ונעצרו כ-4,000. זאת כאשר צה"ל משתמש בשיטות חדשות הכוללות הפצצות מהאוויר על ידי כטב"מים ומסוקים. בתוך כך משילות הרשות ויכולתה למנוע טרור חלקית ומעמדה הציבורי **בשפל**: יותר מ-60 אחוזים מהפלסטינים תומכים בפירוק הרשות הפלסטינית, ו-89 אחוזים קוראים למחמוד עבאס להתפטר מתפקידו כיו"ר הרשות.

לא מפליא לפיכך שצעדי הענישה של ממשלת ישראל מעוררים חשש במערכת הביטחון – וגם בארצות הברית – מקריסה כלכלית של הרשות, שתוביל לכאוס ביהודה ושומרון ולחיזוק חמאס באזור זה, כשברקע תמיכה כספית איראנית כדי לקדם פיגועים. לאחרונה העבירו בשב"כ התרעה אסטרטגית לדרג המדיני ולמערכת הביטחון מפני תרחיש של קריסה כלכלית. בשב"כ ציינו

שהרשות מנהלת נגד ישראל, אך לא באופן שיביא לקריסתה ולהסלמה ביטחונית ביהודה ושומרון. לשם כך נכון לעודד את הקהילה הבינלאומית ואת מדינות ערב הפרגמטיות להתערב בכינון הרפורמות הנדרשות ברשות, כולל הפסקת העברה של משכורות המחבלים, בהתאם לחזון הנשיא ביידן.

ראם כהן הוא מרכז התוכנית 'יחסי ישראל-פלסטינים' ופרויקט 'מניעת הגלישה למציאות של מדינה אחת' במכון למחקרי ביטחון לאומי. reemc@inss.org.il

גם תהליך ההקרסה נושא משמעויות לישראל, גם אם קריסה מלאה לא תתרחש. על מנת למנוע את קריסתה של הרשות הפלסטינית – נוכח ההשלכות המסוכנות לישראל גם בעלות הקיום של האוכלוסייה הפלסטינית, גם בצורך להגדיל את סדר הכוחות וגם בסכנת הבידוד הבינלאומי והפגיעה ביחסי השלום – על ממשלת ישראל לגלות אחריות לטווח ארוך, להימנע מהחלטות מרחיקות לכת שעלותן מעבר למשאביה של ישראל ולהימנע מצעדים שיובילו לקריסת הרשות הפלסטינית. אין משמעות הדבר שישאל אינה יכולה להפעיל צעדי גמול למערכה המדינית-משפטית

צה"ל נוכח עבריינות עממית בעקבות ההתפרצויות למחנות שדה תימן ובית ליד

אסא כשר

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

אירועי ההתפרצויות האלימות למחנות צה"ל בשדה תימן ובבית ליד ראויים לדיון במישורים אחדים. הם ראויים לדיון במישור הכולל של המדינה, הדמות הערכית שלה ושל חברת האזרחים שלה. הם ראויים לדיון גם במישור ההתנהלות הפוליטית של המדינה, של מנהיגי הממשלה והמפלגות, בכנסת ומחוצה לה. מאמר זה מתמקד במישור אחר, הראוי לדיון נפרד: המישור של צה"ל – החל בערכים ובנורמות של הצבא וכלה במעשים של חייליו בשעת ביצוע משימותיהם – כשהוא מוצא את עצמו נוכח עבריינות עממית בתוכו ובסביבתו.

המרכיב המרכזי של האירועים הללו אינו ההתפרצויות האלימות למתחמים צבאיים אלא המעשים שחשודים בהם כמה חיילי מילואים מהיחידה הפועלת בשדה תימן. ההתעללות המיוחסת להם במחבל שנמצא בהשגחתם הייתה לכאורה בלשון המשפטית, "מעשה סדום בנסיבות אינוס, חבלה בכוונה מחמירה בצוותא, התעללות בנסיבות מחמירות בצוותא, התנהגות שאינה הולמת", וביחס לאחזים מהם גם "תקיפה והפרעה לעובדי ציבור".

הפגיעה בערכי צה"ל

למרות שהאופי הקלוקל של מעשים כאלה הוא מובן מאליו, נסביר בקצרה את פגיעתם בערכי צה"ל.

ממלכתיות: כל פעולותיו של חייל במסגרת שירותו במדים חייבות לעמוד בדרישות היסודיות של הפעילות הממלכתית: ראשית, עליהן להתאים לעקרונות של שלטון החוק; שנית, עליהן להיעשות לטובת הכלל, על פי תפיסות הצבא והחוק; ושלישית, עליהן להתאים לעקרונות המקצוע או התפקיד של החייל, לפי תפיסות הצבא והחוק.

כבוד האדם: התעללות כלשהי באדם כלשהו היא תמיד פגיעה באדם במצב שאין בו הצדקה לפגוע באותו אדם. הפוגע בשבוי פוגע באדם שלא נשקפת ממנו סכנה המצדיקה פגיעה. לפוגע גם אין רשות כלשהי להעניש את הזולת. הפוגע חורג מן הראוי על פי הערך המוסרי הבסיסי של שמירה על כבוד האדם, שהוא אחד מערכי צה"ל ואחד מהערכים היסודיים של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית.

טוהר הנשק: נשק וכל אמצעי אחר להפעלת כוח הנמצא ברשות החייל מיועדים אך ורק לביצוע המשימות המוטלות על החייל, לפי הפקודות והנהלים. אין נוהל המתיר התעללות מינית או התעללות בצוותא בשבויים

או בכלואים, ואם הייתה פקודה לעשות זאת היא הייתה בלתי חוקית בעליל: אסור היה לתת אותה ואסור היה להישמע לה, אם ניתנה.

נציגות: כל מעשיו של חייל במסגרת שירותו בצבא אמורים לבטא את הפקודות, הנהלים והערכים של צה"ל, ולא את ההשקפות האישיות של החייל. לא תיתכן פעילות צבאית סדורה ואפקטיבית אם החייל לא יגביל את מעשיו לתחום המנוהל במישרין בידי המפקדים ובעקיפין בידי הצבא, באמצעות הנהלים והערכים שלו. חייל מתעלל יוצר את הרושם הכוזב שהצבא מתעלל ובכך הוא פוגע בחבריו, במפקדים ובצבא כולו.

מקצועיות: כל פעולה של חייל במסגרת מילוי תפקידו היא פעולה לביצוע משימה נתונה על פי העקרונות המקצועיים המדריכים את פעילותו. יש כללים מקצועיים לשמירה על שבויים ועל כלואים, ואין בהם שום בסיס למעשי התעללות מסוג כלשהו.

אחריות: החייל נושא באחריות למעשיו, בכלל זה לתוצאות הצפויות של מעשיו. חייל המתעלל בשבויים אחראי לתוצאות החמורות האפשריות של מעשיו במישור של הדין הבינלאומי, העלול לראות במעשיו, במעשי מפקדיו ובצה"ל תחומים של פשעי מלחמה.

לומר בעניין זה יביעו את דעתם על חומרת העבירות, על החששות לעבריינות "בצוותא" ועל החשש הטבעי שמפקדים היו נוכחים בהקשרי ההתעללות והעלימו עין, או אף למעלה מזה.

חלק מן ההסתייגויות מהתנהלות חוקרי מצ"ח הגיעו מאכ"א, המסגרת הארגונית שמצ"ח הוא חלק ממנה. חיילים אינם אמורים לשמוע בתקשורת שמפקדים שלהם מסתייגים מהיבט מקצועי של פעילותם. ביקורת על היבט מקצועי של פעילות חייבת להגיע בצינור מקצועי. באוזני הציבור מוטב היה להשמיע הסבר מקצועי מוצלח להתנהלות חוקרי מצ"ח, ולא התנערות בסגנון בעייתי שיש בו גם דופי אתי. הסגנון בעייתי ככל שהוא נותן מקום לחשש בדבר חלחול נורמות מן העולם הפוליטי אל תוך העולם הצבאי. ביסוד החשש הזה נמצאות גם תופעות אחרות, אבל לא כאן המקום להרחיב בסוגיה זו. הגיבוי שנתן הרמטכ"ל לפעילות הפרקליטה הצבאית הראשית וחוקרי מצ"ח בהקשר זה הוא חשוב. אף היה ראוי שהרמטכ"ל ימצא לנכון להרחיב ולהעמיק את הגיבוי הזה בהזדמנות נאותה.

מפקדים שחיילים שלהם חשודים בעבריינות חמורה אינם רשאים להסתפק בתהליך המשפטי המורכב, מן החקירה של מצ"ח ועד פסק הדין של בית דין צבאי. בבוא הזמן יהיה עליהם לנקוט צעדים פיקודיים לגמילת היחידה שלהם מן הסכנה לעבריינות שלפניהם. לפני כן יהיה עליהם לשאול את עצמם מה השתבש בבניין הכוח של היחידה או בהפעלתה או בשניהם, שנתן מקום לעבריינות להופיע, ואפילו בהיקף רחב.

בכתבות שתיארו את פעילות הפרקליטה הצבאית הראשית וחוקרי מצ"ח לא מצאתי שום דבר שהוא בגדר בסיס להטלת דופי במי מהם. שמחתי לקרוא את הגיבוי שנתן להם הרמטכ"ל בהקשר זה. אשמח אם הרמטכ"ל ימצא הזדמנות להרחיב ולהעמיק את הגיבוי הזה לפצ"ר ולמצ"ח.

יהיה צורך לתת את הדעת גם למרכיבי החינוך הכלליים בהכשרת החיילים בכל השלבים של הכנתם לתפקידיהם, וגם למרכיבי החינוך הנקודתיים בנוהל קרב וכדומה. עוד נדון בזה להלן.

הצבא אינו "ראי העם" ולא ראוי שיהיה כזה

העיונות של הצבא עם תחום העבריינות לא היה מוגבל, באירועי שדה תימן ובית ליד, לחשדות בדבר התנהגות עבריינית של חיילים. באירועים הללו ניתנה לחיילים החשודים הגנה הפגנתית, ומדי פעם הגנה מעשית, מידי אזרחים ובכללם חברי כנסת שהתקהלו סביב המחנות שדה תימן ובית ליד, וחלקם אף פרצו לתוכם.

דבקות במשימה: חייל המבין היטב את המוטל עליו לעשות לשם ביצוע המשימה הנתונה לו יודע שעליו לדבוק במשימה, לא רק במובן של נכונות להמשיך להתאמץ להשגתה אלא גם במובן של נכונות להקדיש לה את מיטב המאמצים עד שתושג. להתעללות ועוד להתעללות בצוותא לא ייתכן לתת מקום כלשהו במהלך ביצוע משימה כראוי, באופן מקצועי, על פי הפקודות, הנהלים והערכים.

על רקע החשש הכבד שחיילי מילואים פעלו בניגוד לחובותיהם על פי החוק ועל פי ערכי צה"ל מתעוררות כמה בעיות כלליות, שנדון בהן בקצרה. נציג את הבעיות וכן קווים התחלתיים לפתרון של כל אחת מהן.

היחס לעבריינות

במרכזם של האירועים הקשים במחנות צה"ל בשדה תימן ובבית ליד נמצאות עבירות התעללות שחשודים בהן כמה חיילי מילואים. ההפגנות למען החשודים וההתפרצות לאותם מחנות משכו את תשומת הלב התקשורתית, אולי מפני שהם עתירי הזדמנויות צילום, אבל מנקודת המבט של ההגנה הדרושה על ערכי צה"ל העבריינות המסתמנת היא הניצבת במרכז התמונה. נוכח תופעות של עבריינות יפעל קודם כול המנגנון הפנימי של השמירה על שלטון החוק בצבא. זהו המנגנון המשפטי הפנימי של הצבא, הכולל את הפרקליטה הצבאית הראשית (פצ"ר) וכל סגל הפרקליטות הצבאית, ואת המשטרה הצבאית החוקרת (מצ"ח), שבמצבים מוגדרים תונחה על ידי הפצ"ר לחקור חשדות להתנהגות פלילית של חיילים. בנסיבות המתאימות הפרקליטות הצבאית תעמיד חייל לדין בפני בית דין צבאי. חייל שיימצא אשם בדין יוכל לערער בפני בית הצבאי לערעורים.

מבנה המנגנון המשפטי הפנימי של הצבא מקביל במידה רבה למבנה המנגנון המשפטי של המדינה. יש הסברים היסטוריים וענייניים להקבלה הזאת, ומן הראוי לקיים אותה כמות שהיא. הרעיון הכללי של שלטון החוק מתממש בצבא בפעולות של מנגנוני הפרקליטות הצבאית, המשטרה הצבאית החוקרת ובתי הדין הצבאיים, ואסור לסטות מן הדרכים הסלולות שלהם כמלוא הנימה.

חוקרי המשטרה הצבאית החוקרת שנשלחו לחקור חשדות בהתעללות עשו את מלאכתם על פי עקרונות המקצוע והתפקיד שלהם. לא מקובלות עליו הערות חובבניות שנשמעו בתוך הצבא ומחוצה לו בדבר הדרכים הנאותות לביצוע משימות החקירה. במקום לעסוק באופן חובבני בשאלת ההצדקה לשימוש במסכות מתקופת הקורונה, מוטב היה שכל מי שחשבו שיש להם מה

הצבאיים לבצע. אזרחים המנסים לשחרר מן העיכוב במתקן צבאי חיילים שעוכבו לשם חקירה בחשד לעבירות מפריעים לפעילות הצבאית המתנהלת.

במצבי הפרעה כאלה דרושה התערבות מעשית משמעותית לסיכול ההפרעה לפעילות הצבאית. כיוון שהמפריעים הם אזרחים ישראלים, בדרך כלל יהיה זה מתפקידיה של המשטרה להפסיק את ההפרעה באמצעים העומדים לרשות השוטרים. חיילים יזעיקו את השוטרים והללו ירחיקו את המפריעים, כדי לאפשר לחיילים לבצע את המשימות הנתונות להם.

השוטרים האמורים להתמודד עם הניסיון של אזרחים ישראלים להפריע לחיילים לבצע את משימותיהם יהיו שוטרים מיומנים בהפעלת כוח לסיכול הפרעה כזו לחיילים, גם בהיותם שוטרים שהוכשרו להפעיל כוח העומד לרשותם בדיוק במידה הדרושה כדי להשיב את הסדר על כנו, וגם בהיותם שוטרים שהוכשרו במיוחד למשימות של עיסוק בקהל ולא באזרח יחיד או אזרחים יחידים, בנסיבות של הפרעה רבתי לפעילות צבאית. לצורך עתידי ניתן להכשיר חיילים לפעול בתפקיד של שוטרים השומרים על יכולתם של חיילים לבצע את משימותיהם נוכח ניסיונות הפרעה של אזרחים. הצורך יכול להתעורר, לדוגמה, כאשר מעטים מדי הם השוטרים שהוזעקו והגיעו למקום שבו מתבצעת ההפרעה של אזרחים לפעילות צבאית, ואין בכוחם לסכל את ההפרעה. הזעקת חיילים שלא הוכשרו לפעילות של סיכול הפרעה, כדוגמת הזעקת שני גדודי נח"ל לבית ליד, היא צעד שהחוק מתיר לנקוט, אולם מובן מאליו שהוא אפשרי רק לאחר שכל הצעדים הקודמים נכשלו בסיכול ההפרעה.

היחס למשטרה במצבי הפרעה אזרחית

בתקופה האחרונה היו במקרים אחדים נסיבות מסוג אחר בהקשר של פעילות שוטרים לעזרת חיילים. בכתבות שפורסמו בתקשורת נראו אזרחים ישראלים מפריעים לכניסת משאיות של סיוע הומניטרי לעזה. המשאיות עוכבו ובחלק מן המקרים הפורעים השליכו את מטעני הסיוע מן המשאיות, ובמקרה מסוים אף הציתו אש. המשימה של הכנסת משאיות סיוע הומניטרי לעזה בשעת מלחמה, בתוקף הסדרים בינלאומיים, הייתה משימה צבאית. למרות שהמשטרה הוזעקה למקום ההתפרעות, שוטרים לא הגיעו למקום ולא סיכלו את ההפרעה.

לאחר אירועי שדה תימן ובית ליד נשמעה טענה שהמשטרה לא מילאה כראוי את תפקידה בהגנה על המתקנים ועל החיילים הפועלים בהם מפני הפורעים, שהיו אזרחי ישראל. מבלי לקבוע אם טענה זו נכונה, יש

בדרך כלל הצבא מגלה רגישות לדעות רווחות בין האזרחים, ראשית בגלל ההשפעה שיש לאזרחים בחוגי המשפחות והחברים של החיילים על ההחלטות שלהם בהקשרי היחס לצבא, כדוגמת התנדבות ליחידות קרביות, התנדבות לקצונה והתייצבות לשירות מילואים, ושנית בשל תפיסה רווחת של צה"ל כ"צבא העם".

תפיסה ברורה, חדה, מקובלת ומוצדקת של "צבא העם" אינה קיימת אבל הצבא, גם בתור "צבא העם", אינו רשאי להיות "ראי העם". הצבא הוא גוף ממלכתי, חיוני, מקצועי ובעל תפקידים, אמצעים וערכים משלו. הוא לא יכול למלא את תפקידיו החיוניים, באמצעים שבידו ובהתאם לערכים שלו, אם הוא אמור לשקף את קשת הדעות המקננת בקרב האזרחים. יש מצבים שבהם חובתו של הצבא להתרחק מדעות שמבטא קהל כזה או אחר, כדי שיוכל להמשיך לקיים את מעמדו הממלכתי ולפעול כראוי למילוי תפקידו החיוני.

במצב שבו כמה עשרות ואולי מאות אזרחים מגיעים לשערי מחנות צבאיים כדי להגן על חיילים חשודים בעבריינות קשה הצבא חייב להביע דעה נחרצת נגד דעתם של המפגינים, ומתוך הסתייגות מוחלטת מן העבריינות עצמה.

במצב שבו כמה עשרות ואולי מאות אזרחים מגיעים לשערי מחנות צבאיים כדי להגן על חיילים חשודים בעבריינות קשה הצבא חייב להביע דעה נחרצת נגד דעתם של המפגינים, ומתוך הסתייגות מוחלטת מן העבריינות עצמה.

המצב מורכב וחמור במיוחד כשבין המפגינים נמצאים חברי ממשלה או חברי כנסת. הממלכתיות מחייבת לכבד את בעלי התפקידים הציבוריים הללו, אולם בה בעת היא מחייבת גם נאמנות מוחלטת לשלטון החוק, כפי שהוא מיוצג בצבא על ידי הפרקליטה הצבאית הראשית, בעזרת המשטרה הצבאית החוקרת. ככל הנדרש, גם בתי הדין הצבאיים ימלאו תפקידים חשובים בשמירה על שלטון החוק.

היחס להפרעה אזרחית

באירועי שדה תימן ובית ליד היו מצבים של הפרעה אזרחית (מצד אזרחים ישראלים) לפעילות צבאית. אזרחים הצוברים על שערי מתקן צבאי מפריעים לתנועה הנדרשת של חיילים אל תוך המתקן או אל מחוצה לו. אזרחים הפורצים אל תוך מתקן צבאי מפריעים לפעילות הצבאית המתנהלת בו. אזרחים המנסים למנוע מן המשטרה הצבאית החוקרת עיכוב חיילים החשודים בעבירות מפריעים לביצוע משימה שחובה על החוקרים

מחייב הכשרה של כוח צבאי לביצוע משימות סיכול כאלה, וגם הכשרת כל חייל לפעול כראוי עד התערבותו של כוח הסיכול הצבאי. ההכשרה תכלול גם הפרדה חדה, עיונית ומעשית, בין פעילות צבאית נוכח פני אויב לבין פעילות צבאית נוכח אזרחים ישראלים המפריעים לפעילות הצבאית.

מובן מאליו שהכשרת חיילים היא בדרך כלל לפעילות נוכח פני אויב, ואילו כאן מדובר על פעילות נוכח אזרחי המדינה. לפיכך דרושה הכשרה מיוחדת של הכוח הצבאי לסיכול הפרעה של אזרחי המדינה לפעילות הצבאית. עם זאת ראוי לשים לב לכך שעצם המצב של הפרעה כזו כרוך בעימות בין אזרחים לבין חיילים, ומכיוון שאין ממנו מנוס בשלב הבעיה גם אין ממנו מנוס בשלב הפתרון שלה, בפרט כשהשעה דוחקת. הכשרת כוח צבאי ייחודי לסיכול מידי של הפרעות כאלה מצמצמת ככל האפשר את הנזק מעצם החיכוך בין חיילים לאזרחים, שאותו גורמים אלה הבאים להפריע לחיילים בפעילותם. המעבר הזה אינו צעד בתהליך מסוכן של התפרקות המדינה. מוכרים לנו המוסדות של משמר הכנסת ומשמר בתי המשפט, שאינם יחידות משטרה או גופים של שב"כ. מוכרים לנו גם גופי אבטחה צבאיים שאינם חלק מאגף האבטחה של שב"כ. למרות שיש יתרון של הפקדת תחום מקצועי בידי גוף שמתמחה בו, עדיין ייתכן שיש מקום להפרדה בין גופים שונים הפועלים באותו תחום, כך שההתמחות המקצועית מתרחשת במסגרת גוף אחד, אבל הפעלת הכוח על רקע אותה מומחיות מקצועית מתרחשת בגוף אחר. מוכרות לנו דוגמאות לחלוקת עבודה כזו בתחומים חיוניים, כדוגמת רפואה ואבטחה. לא יהיה דופי בהפקדת יחידה צבאית על תחום סיכול פעולות של אזרחים ישראלים המפריעות לפעילות הצבאית. באחת המגירות ראוי שיהיה מקום לשמור טיוטה בדבר הקמת "חיל ההגנה על החיילים", בצד המסמכים העוסקים ב"חיל הגנת הגבולות".

בבוא היום לסיום מוצלח של התהליך הצבאי בדבר הגדרת כללי התנהגות, במסגרת נוסח מורחב כראוי של "רוח צה"ל", יהיה מקום לכלול בקובץ כללי ההתנהגות גם כללים מיוחדים של פעילות נוכח אזרחים ישראלים המנסים להפריע לפעילות צבאית.

חינוך מעודכן של החיילים

פעילות עבריינית של חיילים מזמינה התערבות של מנגנוני השמירה על שלטון החוק בתוך הצבא, אולם אף פעם אין להסתפק בהפעלת מנגנוני האכיפה, הפליליים והמשמעתיים כדי להביא את החיילים להרגלים של התנהלות ראויה, על פי החוק, הנהלים, הפקודות וערכי צה"ל. לשם כך דרושה פעילות חינוכית שראוי לתת

צורך לדון בפעילות הראויה של הצבא נוכח מצב שבו המשטרה אכן אינה מתערבת באירוע, או אינה עושה זאת בהיקף הדרוש ובנחישות המתחייבת.

לא יהיה זה מיותר להזכיר בנסיבות הנוכחיות אחדים מן הערכים של משטרת ישראל. הערכים מחולקים לשלוש קבוצות: ערכי הייעוד, ערכי הגישה וערכי הביצוע. בין ערכי הייעוד נמצא הערך "שמירה על החוק ואכיפתו". להגדרת הערך נלווים שני עקרונות. עיקרון 2 קובע: "נשמור על החוק בצורה מופתית בכל הנסיבות וללא מראית עין של התנהלות בלתי ראויה, בכל היבטי פעילותנו". בין ערכי הגישה נמצא הערך "ממלכתיות". עיקרון 1 הנלווה אליו קובע: "נפעל לשמירה על החוק, בכל הנסיבות, באופן ניטרלי ומקצועי, ענייני, שוויוני וסובלני, מכובד וייצוגי, באמצעים ובשיטות המותרים על פי חוק". בין ערכי הביצוע נמצא הערך "נחישות ודבקות במשימה", הדרוש בהגדרתו ובעיקרון נלווה מסירות, אחריות, שיקול דעת, דריכות והחלטיות, תבונה ומקצועיות, סבירות ומידתיות. הינה כי כן, ערכים ועקרונות משלושת הסוגים מחייבים התנהלות של שוטרים שתהיה בעלת תכונות מעשיות מובהקות. על רקע הערכים והעקרונות הללו יש מקום לשתי הערות, מקומית וכללית. הערה מקומית: אם נוכח הפרעה אזרחית משמעותית לפעילות צבאית לא מופיעה התנהלות של המשטרה בהתאם לחוק, לערכים ולעקרונות, הצבא ינקוט צעדים מקומיים לסיכול ההפרעה על ידי הפעלת חיילים שהוכשרו לפעילות כזאת. החיילים יפעלו על פי ערכי צה"ל המחייבים בין היתר ממלכתיות, מקצועיות ושמירה על כבוד האדם וטוהר הנשק.

ההערה הכללית מורכבת יותר. ייתכן מצב שחיילים ומפקדים יפנו את תשומת הלב של מפקדיהם הבכירים לשורה מתמשכת של אירועים שבהם חיילים נזקקו לעזרת המשטרה להגנה מפני אזרחים ישראלים שהפריעו להם לבצע את משימותיהם, אבל המשטרה לא הגישה להם את העזרה הדרושה ולעיתים קרובות אף לא הגישה להם שום עזרה. במצב כזה, לאחר בדיקה קפדנית של העובדות ולאחר מתן הזדמנות למשטרה להסביר את מה שהתרחש באותם אירועים, תבוצע עבודת מטה צבאית בעלת מרכיבים מבצעיים ומשפטיים, שתוביל להחלטה כללית: הצבא יפעל להגנת החיילים מפני אזרחים ישראלים המפריעים לפעילות הצבאית בתוך מחנות צה"ל, במעטפת של כל אחד מהם או באתר כלשהו שבו מתקיימת הפעילות הצבאית, על פי נהלים שלא יכללו מרכיב קבוע של בקשת עזרה משטרתית והסתמכות עליה בסיכול ההפרעה.

מעבר כזה לעצמאות הצבא בסיכול פעולות של אזרחים ישראלים המיועדות להפריע לפעילות צבאית

הרצון לנקמה. ככל שהנקמה נתפסת כמותרת ברמת הרגשות והרצון אבל אסורה ברמת המעשים, כך היא מתקרבת למחוזות של המימוש הפסול שלה בסערת הלחימה. לא מספיק שחייל לא ירצח אזרחים חסרי ישע בצד האויב, לדוגמה, בתור נקמה על מעשי רצח של חסרי ישע בצד שלנו. מן הראוי שכלל לא יעלה על דעתו של החייל לעולל מעשי נקם, מן הראוי שכלל לא ירצה בכך. צה"ל אינו צבא נקם אלא צבא הגנה, היודע גם לתקוף בשעת הצורך המוצדק. פעילות של חייל היא תמיד בשם צה"ל, כך שפעילות נקם שמבצע חייל מצטיירת כפעילות נקם שמבצע צה"ל, אבל תמונת צה"ל בתור צבא נקם היא כוזבת, בלתי מוסרית ובלתי מוצדקת בשום פנים ואופן.

מעשי התעללות לשם נקם פוגעים ב"רוח צה"ל" ובכל אחד מן הערכים שהצגנו בפתח המאמר הנוכחי. מי שמתעלל לשם נקם מוציא את עצמו מן המסגרת הערכית של הצבא, המוסרית והאיתית. התהליך החינוכי שעל המפקדים לקיים נוכח מעשי התעללות שמבצעים חיילים שלהם אמור לרענן את ההבנה, ההסכמה וההפנמה של ערכי צה"ל בעולמם של החיילים. אחד ממדדי ההצלחה יהיה ביעור כל זיקה למעשי נקם מתוך פעילות החיילים גם כשהיא נראית טבעית ותמימה, לא רק כשהיא פלילית ובלתי נסבלת.

חינוך ערכי של חיילי מילואים

החיילים החשודים בהתעללות בשבויים מילואים. אני סבור שראוי לתת את הדעת על ההיבט הזה של מעשיהם ולנקוט צעדים מורכבים כדי לתקן את המעוות הזה בהתנהגותם של לובשי מדים במסגרת פעילותם בצבא.

כחלק מן הרקע לדיון בהיבט הזה של מעשי ההתעללות אספר על תופעה שהתגלתה לי במהלך מלחמת חרבות ברזל. ערוצי תקשורת אחדים, לא ישראליים, הציגו בפניי כמה מאות סרטונים שהם מצאו ברשתות החברתיות, אשר בהם מציגים את עצמם חיילים במהלך הפעילות הצבאית שלהם. תמיד אני מתבקש לחוות את דעתי על מה שמתגלה בסרטונים הללו מנקודת המבט של ערכי צה"ל. עצם הפרסום של סרטונים כאלה בידי חיילים הוא בניגוד לנהלים ולפקודות, עם זאת יש טעם להתבונן בתוכן שלהם.

כל הסרטונים שהראו לי כללו מחזות של מעשים לא ראויים. הם לא התקרבו אף פעם לרמה של פשעי מלחמה או כיוצא בזה, אבל היו בניגוד ברור ל"רוח צה"ל". שמתי לב לשתי תכונות כלליות של הסרטונים הללו. ראשית, כמעט לא הופיעו בהם קצינים; רק בסרטון אחד ראיתי רב־סרן וסרן. שנית, החיילים בסרטונים הללו

עליה את הדעת בנסיבות הנוכחיות. נעסוק תחילה בכלל החיילים ולאחר מכן נייחד תשומת לב מיוחדת לחיילי המילואים.

כל תהליך הטמעה של ערכים ונורמות בארגון או בקהילה מקצועית חייב לכלול ארבעה שלבים, שבלעדיהם הוא לא יוכתר בהצלחה: הכרה, הבנה, הסכמה, הפנמה. כך גם בצבא, גם ביחידות הלוחמים וגם בשדרת הפיקוד. במהלך פעילות צבאית המפקד יכול לסמוך על חייליו שיפעלו כראוי רק אם הוא יכול לסמוך על תהליכי ההטמעה שהם עברו, אשר גרמו להם להפנים את הערכים והנורמות על יסוד הבנה של משמעותם והסכמה עם תוכנם. אם התעוררו בעיות הבנה או הסכמה, הן היו אמורות להיפתר במהלך תהליכי ההטמעה המוצלחים.

על רקע חשדות לעבריינות פלילית חמורה של חיילים אמורים המפקדים שלהם להתחקות אחר שורשיה, להגיע אל שורשי ההתנהגות העבריינית כדי לבער אותם ולהחזיר את החיילים למקום הערכי הראוי של פעילותם הצבאית.

שורש העבריינות בפרשיות שדה תימן ובית ליד הוא העיוות המוסרי והערכי של הרצון הפרוע בנקמה. כל רצון בנקמה הוא פסול בשורשו ומסוכן בדרכו. רצון בנקמה הוא פסול בשורשו מפני שהיחסים התקינים בין בני אדם, בין קבוצות של בני אדם ובין מדינות חייבים להיות מרוסנים, נשלטים על ידי תבונה שקולה ולא על ידי רגשות פרועים. האנושות מכירה את רגשות הנקמה אולם היא השכילה לרסן אותם, ראשית באמצעות העקרונות הבסיסיים של דוקיום ושנית בהחלפת העולם הפרוע של מעשי נקם בעולם המרוסן של שפיטה וענישה. הרצון בנקמה מסוכן מטבעו מפני שבדרך הטבע השליטה ברגשות היא חלשה, מעשי הנקמה הם בלתי מרוסנים, התוצאות המעשיות שלהם יכולות לחרוג לחלוטין מכל מסגרת מרסנת ובסופו של דבר הן מזמינות נקמות שכנגד, מלחמות נקם עד קץ הימים.

פעילות של חייל היא תמיד בשם צה"ל, כך שפעילות נקם שמבצע חייל מצטיירת כפעילות נקם שמבצע צה"ל, אבל תמונת צה"ל בתור צבא נקם היא כוזבת, בלתי מוסרית ובלתי מוצדקת בשום פנים ואופן.

פעילות חינוכית של מפקדים בעזרת גופי מטה מקצועיים ואפקטיביים חייבת להטמיע את ההתנגדות המוחלטת של המדינה הדמוקרטית ושל הזרוע הצבאית שלה למעשי נקמה, גם אם הכעס מוצדק והאיבה טבעית. מוקד החינוך נגד מעשי נקמה חייב להיות בעקירת

על דמותו של צה"ל בעיני החיילים והמפקדים, בעיני משפחותיהם ובעיני העולם כולו. פגיעה בערכים הללו פוגעת באמון ההדדי בין חיילים ומפקדים, באמון הציבורי בתקינות הפעולה של לובשי המדים בצה"ל ובאמון הבינלאומי בצה"ל.

במישור המעשי דרושה פעילות מוגברת או פעילות חדשה לשם הדרכת חיילים ומפקדים בשירות מילואים להתנהל בהתאם לערכי צה"ל.

התרבות הארגונית של צה"ל

תופעות שהתגלו באירועים בשדה תימן ובבית ליד הן בעלות שורשים עמוקים בתרבות הארגונית של צה"ל, ומן הראוי לתת על כך את הדעת לא רק במסגרת פעילות מקיפה שיבוא הזמן לבצע אותה לאחר המלחמה אלא גם בפעולות פיקודיות מקומיות, זריזות ככל האפשר. במהלך השנים נוצר בצבא הרגל של העמסת יתר של משימות על כתפיהם של מפקדים. לעיתים קרובות רשימת המשימות שעל המפקד לבצע, על יסוד שיקול דעת מקצועי ולאחר עבודת מטה מתאימה, היא ארוכה עד כדי כך שאין למפקד שום אפשרות מעשית לבצע כראוי את כל המשימות המוטלות עליו, על יסוד עבודת המטה ושיקול הדעת הדרושים. במצב של העמסת יתר אין למפקד מנוס מסידור המשימות המוטלות עליו בסולם של חשיבות, דחיפות וכדומה. סדר עדיפויות כזה יציב חלק מן המשימות בתחתית הרשימה. אלה יזכו לתשומת לב מופחתת, ייתכן שגם לא יבוצעו. אם לא יזנחו הן יבוצעו באופן שונה מאופן הביצוע של המשימות החשובות ביותר או הדחופות ביותר. הן יבוצעו על יסוד תהליך חלקי או חלש או ללא שום תהליך ממשי של הכנות. באופן טבעי יבוצעו לפחות חלק מהן ברמה נמוכה, כצפוי בנסיבות של הכנות שטחיות או חלקיות. כך מוצא את מקומו בתרבות הארגונית של צה"ל הרגל של פעילות רשלנית.

האופי הרשלני של ההתנהלות מתבטא בדרכים שונות, אחת מהן היא העלמת עין מהתנהלות לא תקינה של חיילים. מפקד עסוק עד מעל ראשו לא יקדיש זמן לאכיפה של ערכים ונורמות שאין להם זיקה ברורה למשימות שבראש הרשימה. כאן ראוי להדגיש את האופי הסרטני של הרשלנות. אי אפשר להגביל אותה למרכיבים שוליים של המערכת הפועלת, אולי היא מופיעה קודם כול בשוליים אבל משם היא מתפשטת, באופן טבעי ומתמיד, גם אל עבר המרכיבים המרכזיים של המערכת. ההקפדה המיתולוגית על רכישת כפתורים המוכרת מהווי חיל השריון, לדוגמה, היא מסממני החשש

היו חיילי מילואים. מאות הסרטונים שראיתי אינם כמובן בסיס להכללה על מאות אלפי חיילי המילואים, אבל אני סבור שהזהירות הטבעית אינה אמורה למנוע מאיתנו לדון באפשרות שרמת השמירה על ערכי צה"ל בקרב חיילי המילואים נמוכה באופן ניכר מרמת השמירה על הערכים הללו בקרב חיילים בשירות סדיר – חיילים בשירות חובה, קצינים ונגדים.

לא קשה לשער את סיבת התופעה הזאת. חיילים בשירות סדיר עוברים תהליכי הטמעה של ערכי צה"ל בתחנות אחדות במסלול ההכשרה הצבאית שלהם ברחבי הצבא. כולם עושים זאת בתחילת הדרך, בטיירות ובמסלולים ההתחלתיים, רבים עושים זאת במסלולי ההמשך של ההכשרה שלהם, בכלל זה גם קורסי פיקוד זוטרי כגון קורס מט"קים וקורס מ"כים, לא מעטים עושים זאת בקורסי הפיקוד, החל בבה"ד 1 וכלה במכללות הצבאיות. לעומת זאת, חייל מילואים שסיים את שירות החובה שלו לפני כמה שנים אינו עובר תהליכי הטמעה עצימים, בייחוד כשהוא נקרא לשירות מילואים במהלך מלחמה. אף אחד לא יתפלא אם ההבדל הזה יתגלה לימים בהתנהגות השגרית של החיילים משני הסוגים. המסקנה המתבקשת מובנת מאלה במישור העקרוני, אבל מורכבת מאוד במישור המעשי. במישור העקרוני אין מקום להשלים עם תופעות רווחות של התנהלות חיילי מילואים במהלך השירות הצבאי שלהם בניגוד לערכי צה"ל. במישור המעשי דרושה פעילות מוגברת או פעילות חדשה לשם הדרכת חיילים ומפקדים בשירות מילואים להתנהל בהתאם לערכי צה"ל. בתקופה של התנהלות שגרית יש מקום לרענן את ההיכרות וההבנה של ערכי צה"ל בקרב המשרתים במילואים, במסגרת האימונים שהם משתתפים בהם בין כה וכה וגם בפעילויות מילואים בנות יום אחד, שיהיו מיועדות להעלאת הרמה האתית שלהם.

בתקופה של פעילות מבצעית לא עצימה אפשר להקדיש חלק מכל נוהל קרב להצגה הדרושה של ערכי צה"ל, גם כשלעצמם וגם כבסיס הערכי של הוראות פתיחה באש ופקודות שונות. בתקופת מלחמה, כשהשעה דוחקת, אפשר להסתפק בהצגת דגשים בתחום ערכי צה"ל במהלך נוהל קרב, בהתאם לנסיבות הפעילות המתוכננת. יש מקום טבעי להקדשת חלק מכל תחקיר מבצעי לניתוח היבטים מודגשים של ההתנהלות הראויה בהתאם לערכי צה"ל.

לסיכום הדיון הקצר בפעילות החינוכית, ראוי להדגיש את האופי הייחודי של החינוך הערכי. תגובה פיקודית אינה תגובה משפטית וגם לא תגובה משמעית, ואינה מלווה באיום עונשי. היא נועדה לגרום לחייל להתנהג אחרת, מפני שההתנהלות בהתאם לערכי צה"ל שומרת

בו, שילדיהם משרתים בו בשירות סדיר או בשירות מילואים. ליחס הזה יש מרכיבים רבים ושונים בתמונה המורכבת, חלקם אישיים וחלקם כלליים, חלקם נעוצים בזיכרונות וחלקם מבטאים רגשות. המשמעות של "אמון האזרחים בצה"ל", האמורה להעסיק את צה"ל מוקדם ככל האפשר עם תום המלחמה והתחקירים, היא אחרת. האמון של האזרחים בצה"ל הוא הבסיס שיש לאזרחים לחשוב שצה"ל פועל היטב ועתיד להמשיך לפעול כך לביצוע המשימות שלו. "פועל היטב" פירושו גם במישור המבצעי וגם במישור הערכי של שמירה על ערכי צה"ל. השלבים הראשונים של מלחמת חרבות ברזל, החל בהפתעה, ערערו את הבסיס שהיה לאזרחים לסמוך על צה"ל, לחשוב שצה"ל תמיד יפעל היטב לביצוע המשימות שלו. בתחילת המלחמה צה"ל לא פעל כמצופה ממנו להגנת האזרחים והמדינה. בהמשך המלחמה פעל צה"ל באופן מקצועי לביצוע המשימות של הגנה על האזרחים והמדינה באופן שנתן מקום לעלייה משמעותית באמון האזרחים בצה"ל, גם אם לא ברמה המוכרת מתקופות אחרות.

תופעות לא מעטות גרמו לירידה ברמת אמון האזרחים בצה"ל, ככל שמדובר במישור הערכי של הפעילות. מוכרות תופעות רבות מספור של התנהלות חיילים בניגוד לערכי צה"ל. בלב אירועי שדה תימן ובית ליד עומדת התנהלות של חיילים בניגוד לערכים של צה"ל, שאף חוצה לכאורה את הגבול לעבר ההתנהלות הפלילית. צה"ל חייב לשקם את אמון האזרחים בנאמנות של המפקדים וחייליהם לערכי צה"ל, לאחר שחיילים פגעו בהם בעליל ואף זכו על כך לאהדה פומבית.

אין ספק שצה"ל עתיד לעבור תהליכים משמעותיים של מאמץ לשקם את אמון האזרחים בצה"ל. כידוע, האמון הוא לא נופך של חיבה או הערכה אלא מרכיב חיוני ביחסים שבין החברה האזרחית לצבא. ללא אמון הצבא יהיה חלש גם במישור המבצעי וגם במישור הערכי. זהו מצב שחובה על צה"ל לצאת ממנו בהקדם ובהצלחה מובהקת. כל מי שיכול לעזור לו בכך חייב לעשות זאת. קצינים בכירים, המבטאים במדים עמדות אישיות בנוסח "עמידתנו איתנה, בניגוד מוחלט לתרבות הישראלית", מפריעים לשיקום האמון של האזרח בצה"ל. התבטאות כזו של קצין מעוררת ספק אם הפקודות שהוא נותן אכן משקפות שיקולים צבאיים מקצועיים, ולא הגיגים פרטיים, רדודים ויהירים.

בבוא היום תהיה גם בידי צה"ל וגם בידי הציבור תמונה אמينة של המלחמה, הרקע המדיני שלה, ההיערכות הצבאית לקראת האפשרות להתרחשותה, ההתנהלות הצבאית ביממות הראשונות של המלחמה, ההחלטות המדיניות בדבר המשך המלחמה, הפעילות הצבאית

של התפשטות הרשלנות מרכיסת הכפתורים בשגרה היומיומית אל הפעלת הטנק בשעת קרב.

תחום של התנהלות חיילים שנשמט אל תחתית רשימת המשימות של המפקד העסוק הוא תחום ההתבטאויות האישיות של החיילים, לא רק כפי שהן מופיעות בשיחות של הלוחמים בינם לבין עצמם, ברגעים הנותרים מקום לשיחות אישיות, אלא גם כפי שהן מופיעות בהתנהלות של החיילים במהלך הפעילות המבצעית שלהם. מפקדים לא יעסקו באכיפת הממלכתיות של צה"ל ככל שמדובר בתופעות שוליות, אבל ככל הנראה, חלק מן המפקדים אינם אוכפים את הממלכתיות של צה"ל גם כשהסטייה ממנה מתרחשת בעיצומה של הפעילות המבצעית. דוגמה בולטת היא כתובות (גרפיות) שחיילים כותבים על מבנים ברצועת עזה, המבשרות על התיישבות יהודית. מוכרות דוגמאות רבות של התבטאויות חיילים ומפקדים בעלות גוון דתי גלוי ובוטל במהלך המלחמה. ראיתי מדבקות "משיח" על המדים של חיילים ברצועת עזה, היוצרות את הרושם שהן חלק מן המדים. אילו פעלו המפקדים כראוי, המדבקות הללו לא היו מופיעות על המדים.

תהליכי הידרדרות הם איטיים ומטעים, אבל קל להיגרף בהם. התופעה של קבוצת חיילים החשודים בהתעללות מינית ואחרת בשבוי, בכלא, היא גילוי קיצוני של התנהלות חיילים בהיעדר התנהלות הולמת של מפקדים לאכיפת ערכי צה"ל. הדעת נותנת שהתעללות בצוותא לא הופיעה יש מאין בלי שקדמו לה תופעות אחרות מסוגים דומים, שהובילו אל תחתית המדרון החלקלק.

בבוא היום, לאחר תום המלחמה וסיום תהליכי התחקירים המבצעיים, יהיה מקום גם לתחקיר מקיף ומעמיק בדבר התרבות הארגונית של צה"ל. תחום שאפשר יהיה להתחיל בו תחקיר כזה יהיה התופעות של התנהלות דתית של חיילים ומפקדים שאינן מותרות על פי הפקודות, הנהלים וערכי צה"ל. זהו תחום רגיש ולא אתפלא על קצין בכיר שירצה למשוך את ידיו מעיסוק בו, אבל תהליך אחראי של ריפוי התרבות הארגונית של צה"ל יצטרך לכלול גם אותו.

אמון הציבור בצה"ל

ההפתעה של שמחת תורה (7 באוקטובר 2023) והתנהלות המסגרות הצבאיות הגדולות (צה"ל בכללותו, פיקוד דרום, אוגדת עזה ועוד) ביממה הראשונה של המלחמה פגעו באופן משמעותי באמון האזרחים בצה"ל. אסור לטעות בהבנת המשמעות של "אמון האזרחים בצה"ל". אין הכוונה ליחס המורכב שיש להמוני האזרחים של המדינה כלפי הצבא, שהם ובני משפחותיהם שירתו

סכנה של כרסום ושינוי שיהפכו אותנו דומים לאויבינו ולא ללוחמים במלחמות ישראל שאנחנו הולכים בעקבותיהם.

פרופ' אסא כשר הוא פרופסור אמריטוס לאתיקה מקצועית ולפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב וחוקר בכיר אורח במכון למחקרי ביטחון לאומי. בין ספריו: **אתיקה צבאית, אתיקה ישראלית, עוד על אתיקה ישראלית**; עורך ראשי של **האנציקלופדיה העברית** – מהדורה שנייה; חתן פרס ישראל לפילוסופיה כללית ופרס יצחק שדה לספרות צבאית. asa.kasher@gmail.com

בחודשי המלחמה הארוכים, ומעל הכול ההתנהלות המדינית והפעילות הצבאית בנושא החטופים. על רקע התמונה המורכבת הזאת, מלאכת המפקדים בתיקון הדרוש בצה"ל ובשיקום אמון הציבור בתקינות הפעילות הצבאית לכל אורך השדרה הפיקודית תהיה קשה, ממושכת ולא חפה ממכשולים חברתיים ופוליטיים מגוונים. בשלב המוקדם הזה, כשבדיון הציבורי יש מקום לדרישות כלליות ואין מקום לדקויות, ראוי להדגיש את חובת הדבקות המתמדת, המלאה, העמוקה והבלתי מתפשרת בערכי צה"ל – החובה להגן עליהם מפני כל

לא רק ריקודים: טיקטוק והביטחון הלאומי של ישראל

אופיר דיין

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

אפליקציית טיקטוק מציבה בפני ישראל אתגרים בשלושה תחומים מרכזיים – ביטחון, פרטיות ותודעה – המתאפיינים בסיכון של ביטחון המידע והנתונים האישיים של המשתמשים ובהטיה אנטי-ישראלית בוטה. אתגרים אלה צפויים רק לגבור בשל המגמה הברורה של עלייה משמעותית בשיעור המבוגרים הצורכים חדשות ברשתות החברתיות, ועלייה חדה בשימוש בטיקטוק יותר מאשר ברשתות חברתיות אחרות. בשל החשש מהשימוש שעושה סין בטיקטוק, ברבות ממדינות המערב התקבלה או מקודמת חקיקה שנועדה לצמצם סיכונים אלה. כדי לצמצם את חשיפת ישראל לסיכונים מומלץ כי המדינה תטיב את תהליך הניטור ואת הסרת תוכני ההסתה והטרור באפליקציה, תגבש מדיניות שימוש לגופים ממשלתיים ולעובדי מדינה, תגביר את השיח עם טיקטוק, תעקוב אחר החקיקה בנושא במדינות המערב ותשתף פעולה איתן ועם גופים נוספים במאמץ גלובלי זה.

מילות מפתח: רשתות חברתיות, טיקטוק, תודעה, ביטחון, פרטיות, הטיה

בדרך כלל בסרטון לצד האשטג אחד או יותר (תגים של מילות מפתח), כמעט ללא הסבר מילולי נלווה. נכון לשנת 2023, הרשת החברתית ששימשה הכי הרבה מבוגרים אמריקאים לצריכת חדשות הייתה פייסבוק (30 אחוזים), אחריה יוטיוב (26 אחוזים), אינסטגרם (16 אחוזים) וטיקטוק במקום הרביעי (14 אחוזים), וזאת במתאם יחסי לשיעור הבוגרים המשתמשים בכל אחת מהפלטפורמות הללו, שעמד על 46, 82, 68 ו-31 אחוזים, בהתאמה. ואולם, בעוד הגידול בשיעור המשתמשים בשלוש הפלטפורמות הראשונות לצריכת חדשות בין השנים 2020 ל-2023 ירד (פייסבוק), התייצב (יוטיוב) או עלה במקצת (אינסטגרם, שישה אחוזים), בטיקטוק נרשם זינוק משמעותי שעמד על כ-21 אחוזים, בייחוד בקרב צעירים (18-29) ש-32 אחוזים מהם צורכים באפליקציה תכנים חדשותיים.

הפופולריות של טיקטוק, הנמצאת בבעלות סינית, עלתה במהרה והיא הפכה לאחת הרשתות החברתיות הראשונות שאינן אמריקאיות אשר הצליחו לצבור מעל מיליארד משתמשים פעילים ברחבי העולם: בארצות הברית מספר המשתמשים הוא הגדול ביותר – 113.3 מיליון, מרביתם בגיל 11-26 (Generation Z). בפייסבוק, לעומת זאת, קבוצת הגיל עם שיעור המשתמשים הגדול ביותר היא 25-34 – מבוגרים מעט מקהל המשתמשים

מהפכת הרשתות החברתיות שינתה את הדרך שבה בני אדם מתקשרים ומעבירים מסרים, אך היא גם שינתה במידה רבה את הדרך שבה הם צורכים מידע. בעוד שבעבר, על מנת להתעדכן בענייני היום היו אנשים פונים לעיתונים ולרדיו ומאוחר יותר לטלוויזיה ואף לאתרי החדשות באינטרנט, הרי כיום, לפי סקרים שנערכו בקרב מבוגרים במדינות שונות בעולם רבים פונים לרשתות החברתיות לצורך זה. לשימוש הרחב ברשתות חברתיות כמקור חדשות יש השלכות שליליות ומדאיגות; נראה כי למרות שאנשים תופסים את הרשתות החברתיות כמקור מידע לא אמין, הם ממשיכים להשתמש בהן לצורך זה. להמחשה, בעוד שהתקשורת המסורתית נתפסת על ידי 64 אחוזים מהנשאלים כאמינה, הרשתות החברתיות נתפסות כך רק על ידי 44 אחוזים מהנשאלים. מעניין כי בצפון אמריקה ובאירופה הרשתות החברתיות נתפסות כאמינות פחות (34 אחוזים) מאשר בשאר העולם.

במהלך השנים ועם התפתחות והשתרשות הרשתות החברתיות נכנסו לשימוש פלטפורמות חדשות, וכל אחת מהן הפחיתה את כמות המלל בפוסטים שלה; בעוד שבפייסבוק ניתן למצוא פוסטים ארוכים יחסית, ב-X (לשעבר טוויטר) הם לרוב מוגבלים ל-280 תווים, באינסטגרם הם קצרים עוד יותר ובדרך כלל מכילים תמונה ומשפטים ספורים, ובטיקטוק הפוסטים מתאפיינים

בתגובה לביקורת כלפיה בארצות הברית טענה החברה כי המידע על המשתמשים מאוחסן בארצות הברית והתעקשה שהמידע הנאסף על ידה אינו מועבר לסין. בשימוע בקונגרס ב־2021 חזר מנכ"ל טיקטוק על טענה זו, אך **הקלטות** ומסמכים שדלפו משמונים פגישות בחברה מעידים שלעובדי החברה יש גישה למידע על משתמשים בארצות הברית. ההקלטות הכילו 14 הצהרות של תשעה עובדים שונים, המעידות שלמהנדסים מסין הייתה גישה למידע על משתמשים אמריקאים בין ספטמבר 2021 לינואר 2022. העדויות מראות גם כי עובדי החברה בסין ניגשו לנתונים באופן הרבה יותר תדיר, ואף לאחר המועד שדווח.

באמצעות הוספת שכבת הצפנה הפרה טיקטוק את מדיניות גוגל ואספה מידע על משתמשים ללא ידיעתם, ובמקרה מסוים אף אספה מידע על עיתונאים אמריקאים כדי להתחקות אחר הדלפות.

ביטחון

גיל המשתמשים ותפוצת האפליקציה יוצרים אתגר נוסף ובפרט למדינות כמו ישראל – מדינה מערבית שבה צעירים משרתים בכוחות הביטחון ורבים מהם משתמשים בטיקטוק. חיילים וחיילות רבים מתעדים עצמם בביססים באופן שעלול לחשוף מידע צבאי ומיקום. ב־2020 ומתוך חשש דומה **אסר** הצבא האמריקאי על משרתיו להשתמש בטיקטוק, וגורמים רשמיים אף דחקו בחיילים להסיר את האפליקציה ממכשירי הטלפון האישיים שלהם. גם בישראל **אסר** משמר הגבול על המשרתים בשורותיו להשתמש באפליקציה. תומר ברוק, מומחה לאבטחת מידע וסייבר **אמר** ב־2020 כי על צה"ל לאמץ גישה דומה לזו האמריקאית ולגישת משמר הגבול, שאסרו על שימוש באפליקציה בקרב משרתים: "רק לפני כשנה, אפליקציית כושר בשם סטרבה, המותקנת לרוב על שעונים חכמים, הצליחה לזהות ולחשוף בסיסים סודיים בארץ ובעולם, ולמפעילי טיקטוק יש יכולות דומות". לדבריו "לסין יש אינטרס לאסוף מידע על צה"ל, שנחשב צבא מאוד מאוד מתקדם במגוון היבטים. האפליקציה המאוד פופולרית הזאת, היא גם מאוד מסוכנת".

צה"ל מתחזק דרך מערך דובר צה"ל חשבון טיקטוק של כ־435 אלף עוקבים, ובו מתפרסמים סרטונים קלילים לצד סרטוני לחימה, כולל של יחידות מיוחדות. ד"ר הראל מנשרי, מומחה לסייבר, **הזהיר** כבר בשנת 2020 כי משהחליט צה"ל לפעול בטיקטוק עליו לעשות זאת בזירות הנדרשת. זהירות זו צריכה להתבטא ביצירת סרטונים ובהעברתם דרך מכשיר שאינו נמצא במגע

בטיקטוק. קבוצות הגיל של משתמשי **האינסטגרם** דומות לאלה של משתמשי הטיקטוק (18-24 ו־25-34), כך שלאינסטגרם חפיפה דמוגרפית רבה יותר לטיקטוק. בעוד שטיקטוק צוברת פופולריות בציבור, בקרב חלק ממקבלי ההחלטות היא מעוררת **חששות** כבדים יותר מאלה שמעוררות הרשתות החברתיות האחרות, המדאיגות גם הן. בעוד החשש המרכזי של מקבלי ההחלטות במערב מתמקד בסוגיית הפרטיות, לטענתי הרשת החברתית מאתגרת את ישראל בשלושה תחומים מרכזיים: פרטיות, ביטחון ותודעה.

פרטיות

כל הרשתות החברתיות מעלות חששות הקשורים בפרטיות, אך במקרה של טיקטוק החשש גובר מכיוון שהאפליקציה נמצאת בבעלות חברת Bytedance הסינית. מתוקף כך היא כפופה לחוקי סין ו**ביניהם** חוק המודיעין הלאומי, המחייב ארגונים לשתף פעולה עם המאמץ המודיעיני של המדינה; חוק סיכול הריגול, האוסר על ארגונים לסרב לאיסוף מידע על ידי הרשויות; ו**חוק** ביטחון הסייבר של סין, המחייב לשתף מידע על משתמשים עם הרשויות במדינה במקרה של חשש לפגיעה בביטחון המדינה, באינטרס הציבורי של המדינה או בזכויות ובאינטרסים של כלל האזרחים והארגונים בסין. החשש לפרטיות עלה משום שהאפליקציה אוספת מידע שהרשויות אינן רוצות שישלוג לסין, ואשר פוגע קשות בפרטיות המשתמשים.

במהלך השנים האחרונות, מאז עלייתה של הרשת החברתית לאוויר, חשפו **מחקרים** שבוצעו על ידי מומחי טכנולוגיה במדינות שונות את אופי המידע שאוספת טיקטוק. מדובר בין השאר בנתונים הרגישים ביותר במכשירים של המשתמשים, אשר יכולים לשרטט בצורה מדויקת יחסית את האינטראקציות שהם מקיימים ואת שגרת יומם, ואף לחשוף מידע שאינם מעוניינים שייחשף. בעוד שחלק מהמידע, כמו אנשי הקשר, היומן ומיקום הטלפון הנייד **נאסף** לכאורה ללא ידיעת המשתמשים והסכמתם, חלק מהמידע נאסף באישורם גם אם בהיסח דעת, כי כידוע משתמשים נוטים לא לקרוא בעיון את התקנון לפני הורדת אפליקציות. כך נחשף שטיקטוק שינתה את **התקנון** שלה לפני כשלוש שנים (2021) לכה שמאפשר לה לאסוף אוטומטית מזהים ביומטריים וקוליים. עניין מדאיג נוסף הוא עקיפת הכללים המקובלים בעולם המערבי ומעקב אחרי משתמשים: באמצעות **הוספת** שכבת הצפנה הפרה טיקטוק את מדיניות גוגל ואספה מידע על משתמשים ללא ידיעתם, ובמקרה מסוים אף **אספה** מידע על עיתונאים אמריקאים כדי להתחקות אחר הדלפות.

אינם מתנהגים בצורה אורגנית – דבר המעלה חשד להתערבות בתכנים. בסין עצמה אפליקציית טיקטוק אינה זמינה, אולי מתוך חשש שאזרחי המדינה ייחשפו לתכנים לעומתיים לממשל, שמעלים משתמשים במערב. לצד תכנים אלה נפוצים בטיקטוק תכנים פוליטיים, "אתגרים" שבהם משתתפים המשתמשים ושעליהם נמתחה ביקורת רבה בשל הסיכון הגלום בהם, ריקודים ושירים ועוד. במקום הרשת הנפוצה בשאר העולם, רק בתחומי סין מוצעת גרסה "סטרילית" בשם Douyin, שעיקר תכניה חינוכיים או כאלה העוסקים בהעצמה אישית, ותכנים שמקורם מחוץ לסין אינם זמינים בה. טיקטוק היא זירה עוינת במיוחד לישראל, והרשת החברתית הצעירה **הואשמה** לא פעם בהטיה אנטי-ישראלית ואף אנטישמית. האשמות אלה קיבלו ביסוס **בניסוי** שביצע הוול סטריט ג'ורנל. העיתון פתח מספר משתמשים פיקטיביים באפליקציה, ותוך שעות ספורות כמעט כולם קיבלו בדחיפה תכנים הקשורים למלחמת חרבות ברזל, רובם המכריע אנטי-ישראליים. לאחר הפרסום **חסמה** החברה את הכלי שאפשר לחוקרים לעקוב אחר ההטיה באפליקציה. ההטיה אינה רק בתכנים המופיעים באפליקציה אלא גם בתכנים הנעדרים ממנה – תכנים ישראליים. יוצרי תוכן ישראליים **טוענים** שתכנים פרו-ישראליים ותוכני הסברה שהם מעלים נחסמים באמתלה של "הפרת תנאי הקהילה". אחד מהם, דני בולר, **סיפר** כי החשיפה שלה זכו התכנים שהעלה בטיקטוק ירדה במידה משמעותית לאחר שדיבר על הקשר בין האפליקציה לבין סין הקומוניסטית. בסוף ינואר 2024 **התפטר** ברק הרשקוביץ, שניהל את תחום המגזר הציבורי בטיקטוק ישראל, בטענה שהוא ואחרים **התלוננו** בפני ההנהלה על גישה מוטת לתכנים אלימים ולהסתה אנטי-ישראלית, בדגש על ההחלטה המערכתית לא לפרסם את מודעות מטה משפחות החטופים. התפטרותו של הרשקוביץ **הגיעה** גם לשימוע שנערך למנכ"ל טיקטוק בקונגרס האמריקאי ב-31 בינואר 2024 **ועסק** בעיקרו בהגנת הפרטיות של קטינים ברשתות החברתיות, הלוקה בחסר, לדעת המחוקקים האמריקאים.

תגובות וחקיקה בעולם

מדינות רבות מגבשות את תגובותיהן לאיומים אלה וניתן לחלקן לשתי קבוצות מרכזיות: כאלה **שאסרו** לחלוטין את השימוש בטיקטוק, גם אם האיסור אינו מיושם לחלוטין (אפגניסטן, הודו, איראן, קירגיזסטן, נפאל וסומליה), ביניהן כאלה שחוסמות את כל הרשתות החברתיות), וכאלה המתירות את השימוש באפליקציה אך מחוקקות חוקים המסדירים את אופן השימוש בה ומצמצמים את

עם מכשירים אחרים, כלומר לא להשתמש בטיקטוק כאפליקציה רגילה, מכיוון שכך עלול להיאסף מידע נוסף המאוחסן על המכשיר שממנו מתופעל החשבון. בפועל המלצה זו כנראה אינה מיושמת במלואה.

"רק לפני כשנה, אפליקציית כושר בשם סטרבה, המותקנת לרוב על שעונים חכמים, הצליחה לזהות ולחשוף בסיסים סודיים בארץ ובעולם, ולמפעילי טיק טוק יש יכולות דומות"

סכנה ביטחונית נוספת **גלומה** בשימוש שעושים צעירים אנטי-ישראליים בטיקטוק להדהוד תוכני הסתה לטרור. התכנים נעים בין קריאות דתיות ולאומניות לרצח יהודים וישראלים וכוללים גם סרטונים של צעירים פלסטינים המתעדים עצמם מבצעים פיגועים ומעלים את התיעוד לרשת החברתית. חלק מאותם צעירים הופכים בן לילה לגיבורים כאשר הסרטונים שלהם נעשים ויראליים, מופצים בתפוצה רחבה ועלולים להוות השראה למפגעים פוטנציאליים ללכת בדרכם. עוד לפני תחילת המלחמה ב-7 באוקטובר 2023 השתמש חמאס בטיקטוק **לאיסוף** מידע על מיקומי בסיסים ויישובים בדרום ולגיוס כספים באופן ישיר ועקיף – באופן **ישיר** על ידי ייזום שידורים חיים של פעילי הטרור שבהם הם מבקשים מהצופים כסף, ובאופן **עקיף** על ידי משפיעני רשת שניהלו קמפיינים, חלקם באמצעות רכישת פילטרים באפליקציה, אשר הכספים שגויסו בהם הועברו למטרות טרור.

תודעה והשפעה

הקשר לממשלת סין, חוששים מחוקקים ופעילים, גם עלול לגרום לצנזורה של תוכן שהחברה ומדינת האם שלה אינן מעוניינות שיפורסם, כפי **שקרה** בשנת 2019, כשתכנים שהזכירו את הטבח בכיכר טיין אנ-מן, את עצמאות טיבט ואת הפאלון גונג הוסרו מהפלטפורמה. מקרה זה אינו חד-פעמי; **מחקר** שבוצע באוניברסיטת ראטגרס השווה את נפח הפוסטים הכוללים האשטגים שונים בין טיקטוק לאינסטגרם וגילה כי בעוד שבנושאים הקשורים לתרבות פופולרית (למשל TaylorSwift) היו שני פוסטים באינסטגרם על כל פוסט אחד בטיקטוק, בנושאים הנחשבים "בעייתיים" בעיני סין, כמו Uyghur, היחס קפץ לשמונה פוסטים באינסטגרם על כל פוסט בטיקטוק. דוגמאות קיצוניות מאלה נצפו בהאשטגים כמו #TiananmenSquare ביחס של 57 לאחד, ו-#HongKongProtest בנתון מדהים של 174 פוסטים באינסטגרם לכל פוסט בטיקטוק. נתונים אלה ממחישים שהאשטגים מסוימים ברשת החברתית הסינית

תכנים הקשורים לטרור ולעידוד טרור. למרות התדמית הקלילה והפשוטה שיש לרשתות החברתיות, להסדרה ולהגבלת השימוש בטיקטוק בישראל יש השלכות רציניות. ראשית, מדובר בזירת קרב תודעתי שאל לישראל לזנוח אותה, ולכן כדאי וראוי שלגורמים ממשלתיים רשמיים יהיו חשבונות טיקטוק פעילים שבהם יוכלו לשטוח את טיעוניה של המדינה. שנית, בהיותה של ישראל דמוקרטיה מערבית עליה לשמור על חופש הביטוי של אזרחיה, כולל ברשתות החברתיות. זאת ועוד, הגבלה מוחלטת על שימוש בטיקטוק עלולה ליצור מתיחות עם סין – שותפת הסחר השלישית בגודלה של ישראל (אחרי האיחוד האירופי וארצות הברית).

נכון לישראל לאמץ את גישתן של קבוצת המדינות המערביות והדמוקרטיות, אשר מנהלות בחוכמה את הסיכונים והאתגרים שמציבה טיקטוק, אך אינן אוסרות את השימוש בה. בשל השתייכותה של ישראל למערב יש גם להתכונן לכך שבמוקדם או במאוחר יופעל על ישראל לחץ לאמץ מדיניות ולהסדיר את פעילות הרשת החברתית בתחומה. אך גם במישור הערכי צריכה ישראל לגבש מדיניות מנומקת השומרת על הערכים הליברליים שלה, וחופש הביטוי בראשם, לצד צמצום הסיכונים. ראוי שישראל תאמץ את המדיניות המיושמת במערב תוך הפעלת שיקול דעת ולא כמקשה אחת, ותוך התחשבות בסיכונים הייחודיים לישראל המפורטים מעלה.

להלן מספר צעדים מתונים שרצוי כי ישראל תנקוט:

- גיבוש מדיניות לגופים ממשלתיים: גיבוש תקנות על ידי המטה לביטחון לאומי (מל"ל) ומערך הסייבר הלאומי (מס"ל) עבור כלל משרדי הממשלה, ובהן תנאים וכללים למשרדים ולגופים ממשלתיים להפעלת חשבונות ברשת טיקטוק, ויישום התקנות בכל המשרדים. עליהן לאזן בין הסיכון מצד אחד לחשיבות ההסברתית בהפעלת חשבונות שמסייעים להפיץ את המסרים הישראליים ברחבי העולם, מצד שני. ככל שיוחלט על המשך הפעלת חשבונות כאלה יש לוודא התנהלות בסביבה בטוחה, שתמנע זליגת מידע בלתי רצוי, למשל באמצעות שימוש במכשירים ייעודיים ומבודלים בלבד.

- גיבוש מדיניות שימוש בקרב עובדי מדינה: על משרד המשפטים, המל"ל והמס"ל לגבש מדיניות, תקנות ומנגנוני אכיפה המחייבים את כלל עובדי המדינה, בכללים חיילים ושוטרים, ומגדירים במדויק למי מותר להפעיל חשבון טיקטוק ובאיזו דרך, תוך הבחנה בין מכשירים ממשלתיים ומכשירים פרטיים. צעד זה יחייב תקנות ואכיפה ועלול להיות מסובך כשהדבר נוגע לחיילים בשירות חובה, אך הוא עשוי לתרום לצמצום הסיכון של חשיפת מידע ומיקומים רגישים למדינה

החשיפה לסיכונים (ארצות הברית, בריטניה, קנדה, דנמרק, בלגיה, צרפת, לטביה, נורווגיה, טאיוואן והאיחוד האירופי). בארצות הברית למשל, חוקים בנושא נמצאים בשלבי חקיקה שונים, חלקם מתקדמים מאוד ואף עברו: הצעת חוק **המתנה** את הפעלת האפליקציה במדינה במכירת הפלטפורמה על ידי בעליה; **איסור** התקנת האפליקציה במכשירים ממשלתיים ועוד, בזמן שהנציבות האירופית **הורתה** לעובדיה למחוק את האפליקציה מהמכשירים השייכים לנציבות ומכשירים נוספים שעליהם מאוחסנים חומרים הקשורים לנציבות.

ומה בישראל?

נכון להיום אין בישראל כתובת אחת הממונה על הרשתות החברתיות בכלל ההיבטים המחייבים התייחסות. נוסף על כך לא קיים רגולטור המפקח על הרשתות החברתיות, בכללן טיקטוק, למרות שהועלו יוזמות בנושא בעבר, **כולל** יוזמה של שר התקשורת לשעבר יועז הנדל, שהוצעה בסמיכות לסיום תפקידו ולכן לא קודמה. משרד החוץ נמצא בקשר עם הרשתות החברתיות לצורך הסרת חסימות מחשבונות המשרד, אך לא בנוגע לחשבונות של אזרחים ישראלים או של כאלה שמהדהדים תכנים פרו־ישראליים ונחשמים. לפי בכיר במשרד החוץ, המשרד עומד בקשר עם הרשתות החברתיות אך לא עם טיקטוק, מכיוון שההטיה האנטי־ישראלית באפליקציה מכוונת, ולתחושת הבכיר אין שום כוונה מצד החברה לשתף פעולה עם ישראל. זאת למרות הצהרתו של מנכ"ל טיקטוק ישראל, **שאמר** ב־2021 כי החברה עובדת ותמשיך לעבוד עם משרדי הממשלה והרשויות בישראל. באופן רשמי ולאחר שמחלקת הסייבר בפרקליטות המדינה מקבלת את ההפניות לפרסומים החריגים מגופי הביטחון האחראים על ניטורם, עליה לפנות לרשתות בבקשה להסיר תכנים מסיתים, כולל כאלה המסיתים לטרור, והיא פועלת בשני מישורים – הסרה מרצון והסרה בכפייה. הסרה מרצון – משרד המשפטים מנהל שיח עם הנהלות הרשתות החברתיות ומבקש מהן להסיר תכנים מסוימים. מסלול זה זכה לאישור רשמי בפסיקת **בג"ץ 7846/19**, שקבעה כי המחלקה פועלת בסמכות כאשר היא פונה לרשתות החברתיות. לפי **נתוני** מחלקת הסייבר במשרד המשפטים כ־87 אחוזים מהפניות הללו לטיקטוק נענו, ולפי גורמים בכירים קיימת נכונות רבה מבעבר מצד טיקטוק להסיר תכנים בעייתיים. הסרה בכפייה שואבת את סמכותה **מחוק** הסמכויות לשם מניעת ביצוע עבירות באמצעות אתר אינטרנט, שמאפשר להגביל גישה לתכנים מסוימים דרך ספקי האינטרנט ולא דרך הרשתות החברתיות עצמן. מבין התכנים במסלול הכפייה כ־97 אחוזים הם

להסיר תכנים המסיתים לאלימות ולטרור. נוסף על כך נדרשת פעילות משרד החוץ מול החברה לשם פתרון בעיות של צמצום חשיפה, חסימת תכנים פרו־ישראליים וקידום של תכנים אנטי־ישראליים. מאמץ זה אינו מצריך חקיקה אך מחייב תיאום משופר בין הגופים הבאים במגע עם הרשת החברתית.

- ניטור והסרת תוכני הסתה והדהוד טרור: הסרת תכנים מסוימים באפליקציה עצמה תחייב הרחבת הסמכויות והאמצעים של מחלקת הסייבר במשרד המשפטים באמצעות חקיקה. כיום המחלקה אינה מוסמכת לאכיפה ישירה על הרשתות אלא רק מול ספקיות האינטרנט. לצד זאת יש צורך בטיוב הגישה של מחלקת הסייבר במשרד המשפטים לחומרים המנוטרים על ידי גופי הביטחון, או ביכולת ניטור עצמאית. צעדים אלה מיועדים לצמצם חשיפת ישראלים לתכנים תומכי טרור והם יזרזו את הליך הסרתם מכלל הרשתות החברתיות, אך הם עלולים גם להגביל את חופש הביטוי בישראל.

אימוץ צעדים אלה יאפשר לישראל לא רק לפעול כמו שאר מדינות המערב אלא גם לשפר את המענה שלה בהיבטים של אינטרסי הביטחון הלאומי שלה, חופש הביטוי, יחסיה עם סין, פרטיות אזרחיה, חזית הדיפלומטיה הציבורית ועוד, בעת ובעונה אחת, אם כי יידרשו כמובן צעדים נוספים על מנת לשמור על אינטרסים אלה במלואם. למרות שצעדים מסוימים כמו מינוי רגולטור נדון בעבר הם לא יושמו בסופו של דבר, אך מלחמת חרבות ברזל שינתה את תפיסת הבעיה. לנוכח האיומים על הפרטיות, על הביטחון ועל התודעה שהומחשו בשבעת החודשים האחרונים, חברי כנסת ושרים וכן גורמי חברה אזרחית מודעים יותר לסיכונים, וניכרת הסכמה של נבחרים מכל חלקי הקשת הפוליטית שיש לפעול בנושא.

אופיר דיין היא חוקרת־מלגאית במרכז גלייזר למדיניות ישראל־סין במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) וחברת פורום דבורה. שירתה כקצינה בתפקידי שטח בדובר צה"ל, כולל במבצע צוק איתן ובמלחמת חרבות ברזל. לדיין תואר שני במדיניות ביטחון בינלאומית ותואר ראשון ביחסים בינלאומיים מאוניברסיטת קולומביה, והיא כותבת כעת את עבודת הדוקטור שלה. בעת לימודיה בקולומביה כיהנה כנשיאת ארגון 'סטודנטים תומכי ישראל' והובילה את המאבק על שמה של ישראל בקמפוס. ofird@inss.org.il

שאינה תומכת מדינית בישראל ואשר מנהלת יחסים קרובים עם אויבות ישראל, בראשן איראן. מדיניות ריאלית ומאוזנת תאפשר לעובדי מדינה במשרדים שאינם רגישים, כולל חיילים ושוטרים, להפעיל חשבון טיקטוק, לצד איסור על השימוש באפליקציה על ידי עובדי משרדים רגישים ועל העלאת תכנים ממכשירים בבעלות המדינה ומתוך בסיסים או מיקומים רגישים אחרים. ראוי לציין שכבר קיימות בצה"ל פקודות האוסרות העלאת תכנים ממיקומים רגישים, ועל גופים נוספים לאמץ תקנות דומות. ואולם אכיפתן של פקודות אלה אינה מתבצעת במלואה, ולכן יהיה צורך לבנות כלי אכיפה בגופי ביטחון המידע ולהבטיח את אכיפתן בפועל.

לנוכח האיומים על הפרטיות, על הביטחון ועל התודעה שהומחשו בשבעת החודשים האחרונים, חברי כנסת ושרים וכן גורמי חברה אזרחית מודעים יותר לסיכונים, וניכרת הסכמה של נבחרים מכל חלקי הקשת הפוליטית שיש לפעול בנושא.

- מעקב אחר חקיקה במדינות המערב וגיבוש מדיניות: החקיקה בעולם בנושא טיקטוק נמצאת בראשיתה, והמדינות עדיין מעצבות את מדיניותן כלפי הרשת החברתית. רצוי לעקוב אחר החקיקה המתקדמת במדינות המערב ולוודא שישראל אינה נשארת מאחור בהיבט זה. מעקב זה יאפשר לצוות הייעודי שימונה לטפל בנושא לגבש מדיניות הלומדת מלקחי אחרים ומאמצת מדיניות מותאמת לישראל.
- חבירה למדינות ולגופים נוספים: לישראל כמדינה קטנה מנופי השפעה מוגבלים על טיקטוק ופעילותה, ולכן יש הגיון רב בחבירה למדינות נוספות לשם הפעלת לחץ על טיקטוק להסיר תכנים מסוימים ולאזן את ההטיה הברורה בתכניה. האיחוד האירופי למשל עובד כבר היום בצורה זו מול טיקטוק, וישראל יכולה לספק לאיחוד ולקבוצות של מדינות אחרות מידע על פוסטים או על מדיניות בעייתית. הדבר יסייע להם בשיח עם טיקטוק גם מבלי שישראל תהיה שותפה רשמית בהתאגדויות אלה.
- הגברת השיח עם טיקטוק: המשך והגברת השיח של משרד המשפטים, משטרת ישראל, שירות הביטחון הכללי וארגוני חברה אזרחית עם חברת טיקטוק, כדי

חוסן חברתי ולאומי – תובנות ביניים והמלצות על רקע מלחמת חרבות ברזל

ענת שפירא ומאיר אלרן

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

מאמר זה מציג תובנות מתוך סמינר שקיים המכון למחקרי ביטחון לאומי ב־6 במאָרס 2024, אשר הפגיש בין חוקרי חוסן למומחי תוכן העוסקים בקידום החוסן החברתי הלכה למעשה. לאחר דיונים מקדימים אודות מושג החוסן ותמונת החוסן החברתי בישראל במהלך המלחמה, מציג המאמר שורת המלצות ומתווי פעולה המתמקדים בעיקר בתהליך השיקום של הקהילות המפונות, מתוך הבנה כי תהליך זה הוא מכריע ובעל השפעה גם על היבטים אחרים של החוסן הלאומי. לטענתנו, תהליך השיקום וההתאוששות ממלחמת חרבות ברזל מחייב התארגנות חדשה ומקיפה של המדינה, הרשויות המקומיות והחברה האזרחית לשם התמודדות עם ההפרעה הקשה ושיקום החוסן. התארגנות זו צריכה לתת מענה לתחומים מגוונים ורבים, ביניהם שיקום הישובים והקהילות בצפון ובדרום, תוך שילובם המרבי בתהליך קבלת ההחלטות.

מבוא

בפתח המאמר התייחסות להמשגת החוסן, ובעיקר לאתגר הטמון בשאלה אם הגדרת החוסן צריכה לכלול התייחסות לשימור הזהות החברתית של המערכות הנפגעות. לאחר מכן נבחנת השאלה כיצד יש למדוד חוסן, על רקע סוגיות שעלו במהלך הסמינר. בהמשך מציג המאמר את תמונת החוסן כפי שעלתה בסמינר, הן על בסיס מחקרים וסקרים שהוצגו בו והן על סמך שיחות עם אנשי השטח. תמונה זו מפרטת הן סממנים חיוביים בנוגע לחוסן החברתי והן סממנים מדאיגים. לבסוף מוצגת שורת המלצות ומתווי פעולה המתמקדים בעיקר בתהליך השיקום של הקהילות המפונות, מתוך הבנה כי תהליך זה הוא מכריע ובעל השפעה גם על היבטים אחרים של החוסן החברתי, כפי שעלה בסמינר.

המשגת החוסן

החוסן הוא מושג מופשט, ובשל כך הוא מאפשר שונות רבה בהגדרתו בין חוקרים ותחומים שונים (Southwick et al., 2014), ובוודאי בשימוש הציבורי הפופולרי והבלתי מדויק שלו. בסמינר הוצגה הגדרה גנרית של המושג: החוסן מבטא את "יכולתה של (כל) מערכת להתמודד בהצלחה עם הפרעה קשה או עם אסון, מן הטבע או מידי אדם, לקיים רציפות תפקודית סבירה במהלכה, להתאושש ממנה (bounce back) במהירות ולצמוח (Bounce forward) בעקבותיה, תוך שימור זהותה

מתקפת ה־7 באוקטובר היוותה נקודת מפנה בהתייחסות לנושא הביטחון הלאומי ועוררה צורך לחשוב מחדש על רבים מהמושגים והתפיסות השגורים. מושג החוסן אינו שונה בהקשר זה. נדרשת חשיבה מחודשת על הגדרת המושג, כמו גם על הרכיבים השונים שלו ועל אופני המדידה שלהם. אסון ה־7 באוקטובר והמלחמה המתמשכת מאתגרים את החוסן החברתי הישראלי ומהווים מקרה מבחן חשוב עבורו. מחקרים בתחום החוסן החברתי, לצד שיח עם אנשי שטח המתמודדים עם האתגרים שנוצרו בעקבות האסון, יכולים לסייע בגיבוש אסטרטגיות ודרכי התמודדות עם המשבר שיסייעו לחברה הישראלית להתאושש ולהתגבר על האתגרים הקשים. מטרת מאמר זה היא להציג תובנות בהיבטים אלו מתוך סמינר שקיים המכון למחקרי ביטחון לאומי ב־6 במאָרס 2024, אשר הפגיש בין חוקרי חוסן למומחי תוכן העוסקים בקידום החוסן החברתי הלכה למעשה. זאת במטרה לראות באסון ה־7 באוקטובר ובמשבר המתמשך שיצר נקודת פתיחה אפשרית לתהליכים שיביאו לצמיחה ולהעצמה בחברה הישראלית, וכן לראות את משמעותו של החוסן כמונח כולל המבטא יכולת שאמורה להוביל לתהליך טרנספורמטיבי רב־ממדי בחברה הישראלית, אשר נמצאת במשבר מתמשך מזה כמה שנים, עוד לפני פרוץ המלחמה.

שינוי של צביון זה עקב המשבר הנוכחי יעיד על פגיעותה של החברה ועל עומקו של המשבר יותר מאשר על חוסנה. רכיב השימור של זהות וערכים טומן בחובו גם אתגרים למחקר: לעיתים קשה להגדיר מהי זהותה ומהם ערכיה הבסיסיים של חברה. אילו ערכים ניתנים לשינוי כחלק מתהליך ההתאוששות ואילו ערכים ראוי לשמר? כך למשל יש אינדיקציות לכך שבחברה הישראלית כיום אין בהכרח תמיכה גורפת ברעיון הדמוקרטיה הליברלית, ועולה השאלה אם שינוי של רעיון זה כרעיון מכונן של החברה הישראלית יעיד על חוסנה של החברה, או דווקא על פגיעותה.

מדידת החוסן

לצד שאלת ההמשגה עלו בסמינר גם שאלות כבדות משקל ביחס לאופנים שבהם אפשר וראוי לבחון ולמדוד חוסן בכלל, וחוסן חברתי בפרט (Hosseini et al., 2016). גישה מקובלת גורסת כי היבט מרכזי של חקר החוסן הוא שעליו להיבחן לאורך זמן, ולא בנקודת זמן בודדת. לא פחות חשוב הוא ההיבט ההשוואתי (Cutter et al., 2010). זאת ביחס לסוגי משברים אחרים, עוצמתם ומאפייניהם, דוגמת משבר הקורונה או המשבר הפוליטי שפקדו את ישראל. כך גם בהשוואה בין ישראל למדינות אחרות, דוגמת אוקראינה בזמן המלחמה הנמשכת שם. קל וחומר ראוי הדבר גם בהשוואה בין קבוצות וקהילות שונות בישראל, כמו בין קיבוצים, מושבים, ויישובים עירוניים, או בין אוכלוסיות שונות כמו חילונים, דתיים וחרדים, או בין יהודים וערבים. נוסף על כך יש מקום גם להשוואות בין קבוצות שהושפעו מן ההפרעה באופנים שונים, דוגמת השוואה בין הקהילות המפונות או אלו שהייתה להן נגיעה ישירה למתקפת ה-7 באוקטובר לבין החברה הכללית בישראל.

מדידת החוסן יכולה להתבצע בשילוב בין שתי גישות: האחת, המתבססת על בחינת תפיסה (סובייקטיבית) של החוסן (Béné et al., 2019), מתבצעת בעיקר באמצעות סקרי דעת קהל ושאלונים, קבוצות מיקוד או ראיונות. יש להכיר בכך כי לצד הבעיות הכלליות המאפיינות לעיתים שאלונים וסקרים, דוגמת הטיית הרציה החברתית, קיימת גם בעיה שחלק מהגורמים הנבחנים במסגרת חקר החוסן קשים להגדרה ולכימות. כפי שצוין בסמינר, חלק מהמונחים המשמשים בשאלונים ובסקרים פתוחים לפרשנות שונה ועלולים ליצור בלבול בקרב הנשאלים. הדבר נכון גם לגבי מרכיבי החוסן וגם לגבי מושג החוסן עצמו, שאינו מוכר על בוריו בקרב ציבור הנשאלים, שאינם מבחינים בדרך כלל בין מושג החוסן למושג של יכולת עמידה מול הפרעות. כל אלה עשויים להשפיע על תוצאות הסקרים, ולכן ראוי לשלב מגוון רחב של

וערכיה הבסיסיים". מושג זה תקף לסוגים שונים של חוסן ובכללם חוסן לאומי, קהילתי ואישי. עם זאת ניתן לדייק ולהתאים אותו להיבטים ספציפיים של חוסן. כאמור לעיל, קיימת הסכמה רחבה יחסית בין החוקרים על כך שהחוסן מייצג למעשה יכולת של כל מערכת להתמודד בהצלחה ובגמישות עם הפרעה קשה או עם אסון, מן הטבע (דוגמת הקורונה) או מידי אדם (דוגמת המשבר של המלחמה הנוכחית שבו מצויה ישראל), ולהתאושש מאלה. החוסן הוא בעיקרו מסגרת להתייחסות פונקציונלית, המאפשרת למערכת לתפקד במהלך מצבי משבר וחירום ולאחריהם. חוסן יכול להתייחס לפרט, למשפחה, לקהילה, לחברה על מרכיביה, אך גם לארגונים שונים, לכלכלה ולתשתיות. כל אלה אמורים לייצר יחדיו את החוסן הלאומי (Kimhi, 2016). עם זאת וכפי שהודגש בסמינר, חוסן חברתי או לאומי אינו "אוסף" של חוסנים אישיים, קהילתיים או מערכתיים, או סכימה טכנית פשטנית שלהם. בדרך כלל מתקיימים פערים משמעותיים ושונות בין המרכיבים השונים של הקהילה, החברה או הלאום לבין חוסנם של המרכיבים אותם. הפאזל המאפיין את המערכות והסביבות השונות מחייב גישה דיפרנציאלית למדידת החוסן ולניתוחו ברמות ובמערכות השונות ובקשרים ביניהן (Ungar, 2013).

מתקפת ה-7 באוקטובר, בהיותה הפרעה מטלטלת במיוחד, חידדה את הצורך לבחון בקפדנות את הזיקה בין החוסן החברתי לבין מרכיבי הזהות החברתית של המערכות הנפגעות ברמה הקהילתית והלאומית. לכן הוצע בסמינר להוסיף להגדרת החוסן את הרכיב שלפיו ההתאוששות והצמיחה בעקבות המשבר צריכים להתבצע תוך שימור זהותה וערכיה הבסיסיים של החברה. זאת מתוך הבנה כי כאשר המשבר והשלכותיו משנים באופן עמוק ויסודי את זהותה ואת ערכיה הבסיסיים של החברה, עד כדי כך שהיא משתנה באורח מהותי, יש ספק אם שינוי יסודי כזה מעיד על חוסנה של המערכת הנדונה, או אולי דווקא על פגיעותה. שינוי עמוק בצביון הבסיסי של מערכת, חברה או מדינה יכול להיתפס כמשבר בפני עצמו. מנגד היו שטענו בסמינר כי שינוי ערכי כשלעצמו יכול להיתפס כצמיחה והתבגרות של חברה.

כך למשל בהקשר הישראלי: הצביון הבסיסי של המדינה – שאכן נתון עתה בוויכוח פנימי המאיים כשלעצמו על החוסן החברתי הישראלי – משמעותו שמירה על היותנו מדינה יהודית ודמוקרטית-ליברלית. אלו הם ערכיה הבסיסיים של החברה הישראלית אשר ראוי לשמר אותם, למרות המחלוקת הקיימת סביבם וסביב האינטראקציה וההיררכיה ביניהם. סביר להניח כי

אלה יכולים להציף מידע חשוב וסוגיות שלא בהכרח באות לידי ביטוי במחקרים האקדמיים. ממצאי המחקרים והשיח עם גורמי השטח שהוצגו במסגרת הסמינר הצביעו הן על מגמות מעודדות ביחס לחוסן החברתי בישראל והן על מגמות מדאיגות. יש לציין, כי מאז קיום סקרי דעת קהל הבוחנים היבטים של החוסן החברתי בישראל. ניכר בעליל, כי ככל שהמערכה בעזה נמשכת, משבר החטופים נותר ללא פתרון ונמשך חוסר הוודאות בצפון, קיימת עליה ניכרת בסממנים הפוגעים בחוסן החברתי בישראל. ניתן לראות את **ממצאי הסקרים הללו באתר המכון**.

ראוי להזכיר ברקע הכללי ובמבט לעבר כי יש לישראל ולעם היהודי יכולת התאוששות גבוהה וחוסן חברתי רב, גם מול הפרעות קשות במיוחד.

בטרם נבחן את הממצאים שהוצגו בסמינר ובמחקרים השונים שנערכו מאז ה־7 באוקטובר, ראוי להזכיר ברקע הכללי ובמבט לעבר כי יש לישראל ולעם היהודי יכולת התאוששות גבוהה וחוסן חברתי רב, גם מול הפרעות קשות במיוחד. נקודת הפתיחה של ה־7 באוקטובר הציבה את ישראל במגמה מעורבת בהיבטים של חוסן. מחד גיסא, מתקפת חמאס התבצעה על רקע של משבר חברתי ופוליטי עמוק בחברה הישראלית וקיטוב ניכר בין מגזרים שונים. מאידך גיסא, המצב המקור־כלכלי של ישראל (המהווה אינדיקציה לחוסן הכלכלי, שהוא אחד ממרכיבי החוסן החברתי) היה סביר. למרות היוזמה של הרפורמה המשפטית קודם ל־7 באוקטובר היו לישראל יחס חוב תוצר נמוך (כ־61 אחוזים), רזרבות מט"ח גדולות מאוד (כ־200 מיליארד דולר) ושיעור אבטלה נמוך (כארבעה אחוזים).

סממנים חיוביים

בחינה של היבטי החוסן החברתי הישראלי מצביעה על מספר מדדים המהווים סימנים חיוביים ועל יכולת ההתאוששות של החברה הישראלית. מדדים אלו נוגעים בין היתר לחוסן הכלכלי הישראלי; להתאוששות המהירה של הצבא; לחוסן של הקהילות הרלוונטיות; לתפקוד ארגוני החברה האזרחית והתקשורת הישראלית. בהמשך נרחיב על מדדים אלו.

חוסן כלכלי

בחינה של החוסן הכלכלי הישראלי מראה כי נקודת הפתיחה החיובית אפשרה לקובעי המדיניות הפיסקלית

שיטות מחקר על מנת לבחון אוכלוסיות שונות. נוסף על כך הודגש כי ראוי להשתמש בשיטות מעורבות דוגמת שאלונים מקוונים, שאלונים טלפוניים וסקרי פנים אל פנים (למרות עלותם הגבוהה). לצד זאת יש לקיים גם קבוצות מיקוד שמאפשרות להתמקד בפלחי אוכלוסייה שמושפעים באופנים ייחודיים מהמצב, דוגמת המפונים מהצפון או מהדרום.

הגישה השנייה מתבססת על בחינה — רצוי מתמשכת — של ההתנהלות התפקודית (האובייקטיבית) של המערכת הנבחנת, בהיבט של חוסנה מול הפרעה קשה (Enderami et al., 2022). גישה זו מאפשרת מעקב אחר ממדי הנסיגה התפקודית הצפויה מייד לאחר ההפרעה מול שלבי ההתאוששות הצפויים, על בסיס מדדים שונים המתייחסים לשגרה המוכרת של המערכת הנדונה לפני המקרה, והשינויים או התנודות שחלים בה אחריו. ניתן להשתמש במשתנים ברמה הקהילתית, החברתית או אף הלאומית באשר לחזרה לשגרה (כמו מוסדות חינוך, מקומות עבודה, שימוש בתחבורה ציבורית, בילוי שעות פנאי), או להתאוששות בתחום הכלכלי (תנודות בבורסה, בשיעורי מט"ח, שימוש בכרטיס אשראי) או תנודות דמוגרפיות במרחבים מובחנים, בעיקר כאלה שניזוקו מההפרעה הנבחנת. שילוב מחקרי של שתי הגישות מאפשר איסוף מושכל של נתונים ליצירת תמונת מצב אמينة, מדויקת ולאורך זמן של החוסן החברתי על היבטיו השונים.

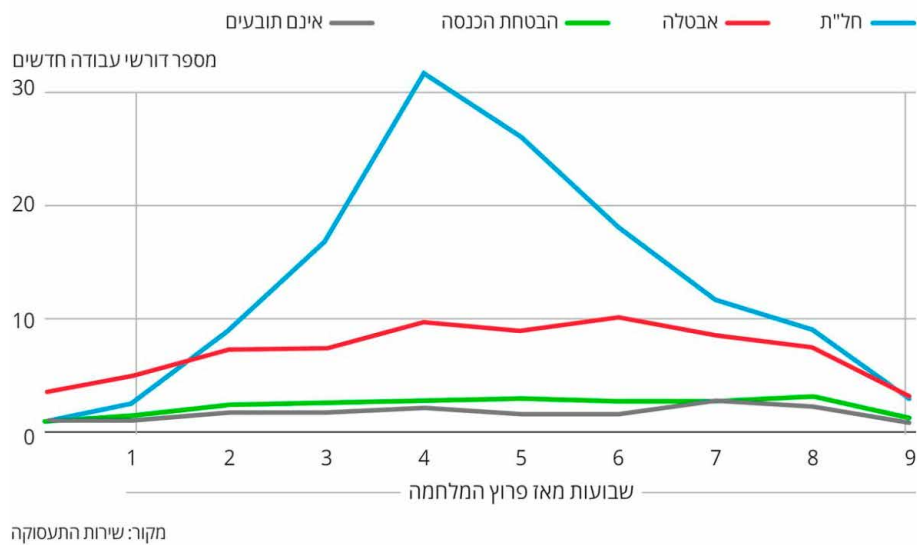
החוסן החברתי בישראל מאז ה־7 באוקטובר — ממצאי המחקרים והשיח כפי שעלו בסמינר

מאז ה־7 באוקטובר נערכו בישראל מספר מחקרים על ידי גופי מחקר שונים שבחנו את סוגיית החוסן החברתי בישראל על בסיס נתונים ומדדים, בעיקר של סקרי דעת קהל.¹ בסמינר הוצגו בין היתר מחקרי רוחב ואורך של המכון למחקרי ביטחון לאומי, שהתבססו על מאמץ ממוקד לאיסוף הנתונים על ידי **מרכז הנתונים של המכון** ושל **תוכנית RESWELL באוניברסיטת תל אביב**. על מנת להעריך בצורה מעמיקה ומפורטת יותר את החוסן החברתי בישראל בעת הזו ראוי לשלב בשרטוט תמונת המצב גם את נקודות המבט והחוויית של האנשים והארגונים הפועלים בשטח. מדובר באלה המושפעים מהמצב, דוגמת המפונים, משפחות החטופים, חיילים בסדיר ובמילואים, כולל פצועים ומשפחות החללים, והן בקרב אלו הפועלים לתיקון המצב, למשל קבוצות מתנדבים המסייעות לאוכלוסיות במצוקה, או מסגרות ממוסדות כמו מנהלת תקומה, הקואליציה הישראלית לטראומה ואחרות, אשר נציגיהן השתתפו בסמינר.

תרשים 1

קצב ההוצאה לחל"ת התמתן

מספר דורשי העבודה החדשים, לפי סוג תביעה, באלפים

תרשים 2

המהווה אינדיקציה כלכלית חיונית ומעיד גם על מידה מסוימת של חזרה לשגרה. גם הבורסה המקומית הראתה חוסן אל מול החשש מבריחת הון למקבילותיה בחו"ל בשל המלחמה. אחרי ירידה חדה בימים הראשונים של המלחמה, מדדי הבורסה המקומיים גבוהים יותר משהיו ערב המלחמה. מספר דורשי העבודה החדשים נמצא בירידה מחודש נובמבר, אך כי הוא החל לעלות בארבעת השבועות האחרונים. נתונים אלו מצביעים על חוסנו של המשק הישראלי. ואולם כדי לשמר את המסלול הכלכלי החיובי הזה, בעיקר אחרי הורדת דירוג האשראי של ישראל, נדרשת מדיניות תקציבית אחראית של הממשלה, אשר לא ברור עדיין אם תתממש.

בממשלה והמדיניות המוניטרית בבנק ישראל להגיב למצב ולחזק את החוסן הכלכלי, ובכך להשפיע לטובה על החוסן החברתי. עניין זה בא לידי ביטוי בהקלות בזכאות לדמי אבטלה לשכירים שפוטרו או שיצאו לחופשה ללא תשלום (חל"ת) החל מה-7 באוקטובר, ובמענקי אכלוס למפונים מהנגב המערבי ומיישובי הצפון. במישור המוניטרי, בימים הראשונים למלחמה נגיד בנק ישראל פרופסור אמיר ירון השרה אמון בשווקים כשהצהיר כי בנק ישראל יתערב בשוק המט"ח, ובכך מנע פיחות חד של השקל אל מול המטבעות הזרים. גם כיום, על אף הנסיבות המדאיגות, ישראל מצויה במסלול כלכלי חיובי למדי בממדים רבים. כך למשל ניתן לראות את השיפור שחל בהוצאות כרטיסי האשראי,

הממוסדת ביקורת על כך שאינה ביקורתית מספיק, אולם התגייסות זו סייעה בהתלכדות החברה ובגיבושה כמו גם לחיזוק אמון הציבור – רכיבים מרכזיים בחוסן החברתי.

סממנים מדאגים

לצד הסממנים החיוביים שנמנו לעיל, תמונת החוסן החברתי בישראל מורכבת גם מסממנים מדאגים, המעוררים חשש ביחס למדדי ההתאוששות הנדרשת, וכפועל יוצא מכך ביחס לחוסן החברתי. מן הסמינר עלה כי סממנים אלו ממוקדים בארבעה היבטים מרכזיים: עוצמת הטראומה הקולקטיבית, המבוטאת ביתר שאת בקרב הקהילות המפונות, שגם מתקשות לחזור לרציפות תפקודית; תפקוד לקוי של הממשלה וחשש מיכולתם של ארגוני החברה האזרחית להמשיך למלא את מקומה לאורך זמן; חוסר אמון שמביע הציבור בממשלה; קיטוב חברתי הפוגע בסולידריות. להלן נרחיב על כל אחד מהיבטים אלו.

קהילות המפונות

אסון ה-7 באוקטובר הוא טראומה קולקטיבית הנמשכת בעוצמה ניכרת. טראומה זו עודנה ניכרת בקרב האזרחים בישראל ומשפיעה על מצב רוחם ועל התנהלותם. אין ספק כי אזרחים שהושפעו ישירות מכך, דוגמת הקהילות המפונות בצפון ובדרום, סובלים יותר מהשפעות אלו. בין היתר ניתן למצוא לכך אינדיקציות בסקר שנערך במכללת תל חי ופורסם בינואר 2024, שלפיו 48 אחוזים מהתושבים המפונות ו-54 אחוזים מהתושבים שהתפנו באופן עצמאי מהצפון דיווחו כי הם סובלים מתסמיני פוסט-טראומה.

לפי סקר שנערך במכללת תל חי ופורסם בינואר 2024, 48 אחוזים מהתושבים המפונות ו-54 אחוזים מהתושבים שהתפנו באופן עצמאי מהצפון דיווחו כי הם סובלים מתסמיני פוסט-טראומה.

לצד הנתונים העולים מהסקרים, יש להתייחס גם למדדים נוספים. ניתן למשל להתייחס לעלייה ניכרת במספר הפונים **למרכזי החוסן**. בשנת 2022 נרשמו במרכזי החוסן כ-7,000 מטופלים, ומאז אוקטובר האחרון פנו אליהם יותר מ-19 אלף מטופלים. במרכז החוסן גליל מערבי עלה הביקוש לטיפולים ב-400 אחוזים. העלייה המשמעותית בביקוש מקשה על יכולתם של המרכזים לספק עזרה מקצועית לכל הזקוקים לה. בהיעדרה תהיה כנראה פגיעה בחוסן של הקבוצות הנזקקות לתמיכה של מרכזי החוסן.

התאוששות הצבא

לצד החוסן הכלכלי המהווה סממן חיובי, ניתן להצביע גם על התאוששות הצבא ימים ספורים לאחר פתיחת המלחמה, כעל סממן מעודד בעל השפעה חיובית על החוסן החברתי. תפקוד הצבא במערכה ובפרט של כוחות המילואים מעיד על יכולת גבוהה מאוד של התאוששות, המעידה על חוסנה של המערכת הצבאית. לצד זאת, נוכח הקשרים ההדוקים בין הצבא והחברה בישראל, ההתאוששות המהירה של הצבא תרמה גם היא לחוסן החברתי, בין היתר משום שסייעה בחיזוק אמון הציבור בצבא, ששיעורו גבוה מאוד ויציב למדי מאז תחילת המלחמה. לאמון זה משמעות תורמת לחוסן החברתי.

חוסן של הקהילות בנגב המערבי

גם התפקוד של הקהילות בנגב המערבי ואופן התנהלותן ב-7 באוקטובר ובתקופה שאחריהם סממנים חיוביים. הדבר התבטא גם בהתארגנותו המקדימה בתחום הביטחוני (כיתות הכוננות), גם בסיפורי הגבורה של אזרחים בשבת השחורה, גם בקיבוצי הספר ובשדרות, באופקים ובנתיבות, גם בהתארגנותם המרשימה במלונות לאחר הפינוי מבתיים ולא פחות מכך – בחתירת רובם לחזור לבתייהם ולקהילותיהם לכשיתאפשר, ובחזרת רבים מהם הביתה החל מתחילת מארס, לפי קריאת מנהלת תקומה וצה"ל. כל אלו מעידים על מידה סבירה של רציפות תפקודית בתוקף הנסיבות הקשות לאחר האסון, כמו גם על סימנים ראשוניים של התאוששות לקראת תחילתו של שיקום. זאת בשונה מהמפונות מהצפון, שעדיין ניצבים ללא אופק של תקווה שיאפשר להצביע על סימני התאוששות בקרבם.

תפקוד החברה האזרחית והתקשורת

גם תפקוד החברה האזרחית בחירום היה מרשים מאוד, בעיקר בתקופה הראשונה, והוא סייע בשמירה על הרציפות התפקודית של הקהילות והאזרחים ובפרט מול תפקודה הדל של הממשלה. לצד השמירה על הרציפות התפקודית, ההתגייסות של ארגוני החברה האזרחית גם תרמה לחיזוק הסולידריות בחברה הישראלית ולתחושת הביטחון האישי של הנשאלים, שהן רכיב בתפיסת החוסן החברתי. כך למשל, בחודש הראשון למלחמה ציינו יותר מ-70 אחוזים מהנשאלים בסקרי המכון למחקרי ביטחון לאומי כי ביטויי סולידריות חברתית דוגמת התארגנויות לתרומות מחזקים את תחושת הביטחון האישי שלהם. גם התגייסות התקשורת הממוסדת, אף שהיא מעוררת אי-נוחות לעיתים, היא סממן חיובי המעודד את הסולידריות בחברה הישראלית ואת הזדהותה עם מטרות המלחמה. אומנם לפרקים נמתחה על התקשורת

מצומצמים. זאת ועוד, בקרב המפונים מהצפון לא רק שלא ניכרת התקדמות, אלא גם מול היעדר אפשרות או תוכנית פעולה להחזרתם לשגרה, רובם נמצאים במצוקה גוברת ללא אופק ותקווה.

תפקוד הממשלה

התפקוד הבעייתי של הממשלה, גם במהלך המלחמה וכולל בסוגיות אזרחיות, מעלה חששות בנוגע להשפעתו על החוסן החברתי. דוגמה לכך ניתן למצוא בפירוק מרכז השליטה האזרחי למלחמה, שאמור היה להיות גוף על-משרדי שנועד לתכלול ולנתב את עבודת משרדי הממשלה בצד האזרחי של המלחמה. בפועל הוא היה גוף ללא סמכויות עד שקיומו התמסס. דוגמה אחרת היא החלטת שר הביטחון בדצמבר 2023 להקים מנהלת 'אופק צפוני', שאמורה הייתה לפעול בין היתר לשיקום תשתיות שנפגעו במהלך הלחימה ולסייע בהשלמת פרויקט מיגון היישובים שצמודים לגבול. המנהלת עוררה ציפיות בקרב תושבי הצפון, שקיוו כי זו תפעל בדומה ובמקביל למנהלת תקומה העוסקת בשיקום הנגב המערבי, אך תקוותיהם נכזבו לפי שעה. חוסר תפקוד זה מקשה על הרציפות התפקודית של הקהילות הרלוונטיות, כפי שהוזכר גם לעיל, וחותר תחת אמון הציבור בממשלה. אומנם חלק מחוסר התפקוד אozן על ידי התפקוד המרשים של ארגוני החברה האזרחית, אולם קיימים חששות ניכרים ביחס ליכולתם להמשיך לשאת בעול לאורך זמן, וההסתמכות עליהם אף מאירה באור בעייתי את התפקוד החסר של הממשלה.

חוסר התפקוד הממשלתי אף מועצם נוכח התחושה של דשדוש בלחימה בעזה, הנגרמת בין היתר מהיעדר תוכנית מדינית לתקופה שלאחר המלחמה. ההערכות הנשמעות על התמשכות הלחימה עוד חודשים רבים נוספים מעוררות דאגה בקרב הציבור, כמו גם חששות ממשיים ביחס לרציפות התפקודית בישראל. גם מצב הלחימה בגבול הצפון והאפשרות של התרחבות למלחמה כוללת עם חזבאללה מדאיגים מאוד, בעיקר עקב היכולות הצבאיות של הארגון לגרום לפגיעה קשה בעורף האזרחי והחשש הציבורי מפני פגיעה כזו. הסמינר אומנם נערך לפני ההסלמה האחרונה עם איראן (אפריל 2024), אולם ברור גם כי זו תרמה לספקות של אזרחי ישראל לגבי העתיד.

גם סימני השאלה המתרחבים ביחס לסיום המלחמה ו"היום שאחרי", ולצידם הנסיגה המסתמנת בתמיכה הבינלאומית בישראל ובייחוד מצד ארצות הברית, מעוררים חששות ניכרים וביקורת על תפקוד הממשלה. חששות אלו משפיעים לרעה על החוסן החברתי ועל יכולת העמידה של החברה הישראלית לטווח הארוך.

גם הדיווחים מהשטח, כפי שבאו לידי ביטוי בסמינר, הצביעו על תחושות קשות של התושבים בנגב המערבי עקב הטראומה והמצוקה, המוחרפות בקרב המפונים בשל תחושת הפליטות המאתגרת שמשפיעה מאוד על חלק גדול ממשפחות המפונים. הדבר נכון כנראה במידה שונה לגבי המפונים מהצפון, שאין צפי לשובם לבתייהם והם מוטרדים מאוד מהמצב ביישוביהם. מעל כל אלה מרחפת סוגיית החטופים, המשפיעה במידה שונה על הציבור הישראלי כולו, וכמובן משפיעה בצורה קשה מאוד על משפחות החטופים, החשות שהחברה הישראלית "מתקדמת" לשגרה ופחות אנשים מזדהים עם מצוקתם ופועלים ציבורית להחזרתם. הדבר מתבטא גם בירידה במספר המשתתפים בעצרות ההזדהות בכיכר החטופים בתל אביב. נסיבות אלה מעוררות חשש כי "מופר החוזה החברתי". ככל שחולף הזמן והחטופים אינם שבים הביתה, גוברת ההשפעה השלילית של סוגיה זו על החוסן החברתי כפצע מדמם במרקם החברתי הישראלי.

במקביל יש לבחון את סוגיית הרציפות התפקודית של החברה הישראלית. בהקשר זה חשוב להבחין בין הרציפות התפקודית של מרבית החברה הישראלית, שלא הושפעה ישירות ממתקפת ה־7 באוקטובר ואשר מצויה במצב סביר יחסית, לבין הרציפות התפקודית של אלה שהושפעו ישירות ובהם המפונים, משפחות החטופים, משפחות אנשי המילואים ועוד, שעדיין רחוקים מחזרה לרציפות תפקודית סבירה. אומנם הצפי הכולל הוא להתאוששות איטית לאחר המלחמה, אולם יש ליצור הבחנות ברורות ופילוחים לפי קבוצות אוכלוסייה ומוסדות. הבחנות אלו חשובות, שכן ראוי להביא בחשבון שהקבוצות הפגיעות במיוחד בחברה הישראלית מאסון ה־7 באוקטובר ומנזקי המלחמה אינן באות לידי ביטוי כמותי בסקרים, אולם השפעתן על מצב הרוח הציבורי רבה.

חוסר התפקוד הממשלתי אף מועצם נוכח התחושה של דשדוש בלחימה בעזה, הנגרמת בין היתר מהיעדר תוכנית מדינית לתקופה שלאחר המלחמה.

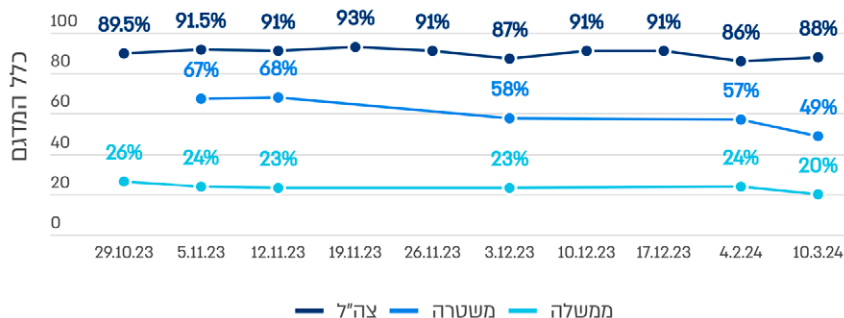
יש לציין כי בנגב המערבי ניכרים אומנם סימנים ראשוניים חיוביים של חזרה לשגרה דוגמת חידוש הפעילות של מערכת החינוך, המאפשרת תחילת של שיבה הביתה. בבתי הספר בשדרות נרשמה כבר בתחילת מארס נוכחות של למעלה מ־50 אחוזים, וגם חלק מהמשפחות שפונו מהעיר שבו אליה. אף על פי כן, השיבה ליישובים מעוררת גם חששות ודאגות, בעיקר נוכח התמשכות ירי מתוך הרצועה, אף כי בהיקפים

תרשים 3

ממצאי סקר חרבות ברזל

שיעור המשיבים שהביעו אמון במוסדות – במידה רבה ודי רבה

סקר חרבות ברזל האחרון נערך בין התאריכים 7 עד 10 במארכ 2024 בהובלת הדסק לאיסוף וניתוח נתונים במכון למחקרי ביטחון לאומי. עבודת השדה בוצעה על ידי מכון "רפי סמית" ובמהלכה רואיינו באינטרנט 500 איש ואישה המהווים מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית הבוגרת בישראל בגיל 18 ומעלה. טעות הדגימה המרבית לכלל המדגם $\pm 4\%$ ברמת ביטחון של 95%.

תרשים 4

ממצאי סקר חרבות ברזל

שיעור המשיבים שהביעו אמון באישים – במידה רבה ודי רבה

זה מדאיג במיוחד נוכח העובדה שבמחקר ראשוני שבוצע לאחרונה במוסד שמואל נאמן, בהובלת ד"ר ראובן גל, עלה כי נשאלים תפסו את האמון במנהיגות ובמוסדות הממשלה כגורמים החשובים ביותר לחוסן חברתי. יש לציין כי מטבע הדברים, רמת האמון בממשלה גבוהה יותר בקרב אלו המזדהים כימנים במישור

אמון הציבור

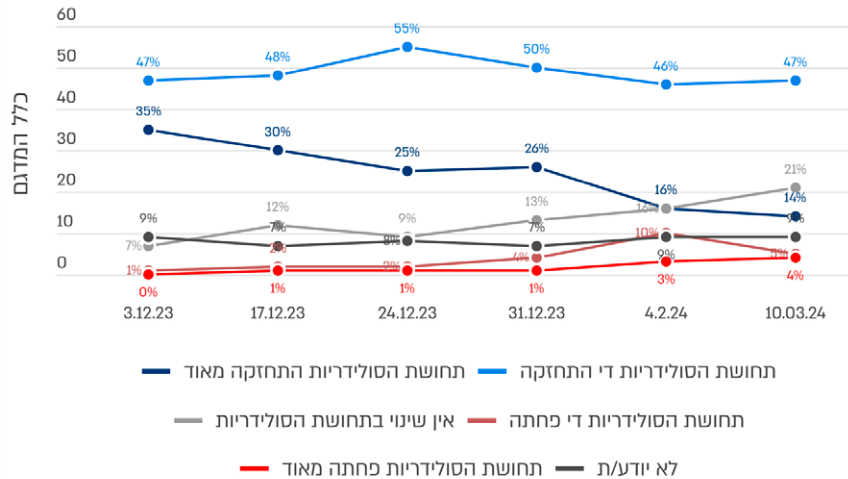
נתוני הסקרים שבוצעו במכון למחקרי ביטחון לאומי מעידים על רמה גבוהה של אמון בצה"ל ובמשטרה, אף יותר מאשר בימי שגרה. לעומת זאת, נתוני רמת האמון בממשלה נמוכים מאוד ויציבים לאורך המלחמה. מדובר בתופעה חמורה המשפיעה לרעה על החוסן החברתי. נתון

תרשים 5

ממצאי סקר חרבות ברזל

לדעתך, האם חל שינוי בתחושת הסולידריות בחברה הישראלית בעת הזו?

הפילוח הפוליטי מצביע על כך שחוסר האמון בממשלה אינו נובע בהכרח מתפקודה במהלך מלחמת חרבות ברזל, אלא הוא תוצר של פערים פוליטיים שהתקיימו גם לפני המלחמה. עם זאת, עצם קיומה של רמת אמון נמוכה הוא סממן מדאיג בפני עצמו ביחס לחוסן החברתי. נוסף על כך וכפי שנרחיב להלן, פערי האמון הללו בין בעלי תפיסות פוליטיות שונות הם גם סממן מדאיג כשלעצמו, בשל העובדה שהם מעצימים את הקיטוב החברתי המתקיים בחברה.

קיטוב חברתי

לצד סממנים מדאיגים אלו לא ניתן להתעלם מחידוש השיח הפוליטי המקטב, שהוא גורם מדאיג במיוחד לגבי החוסן החברתי. כאמור לעיל, למתקפת ה-7 באוקטובר קדם משבר פוליטי-חברתי חמור, אשר העיב מאוד על הסולידריות החברתית והוביל לפגיעה חמורה מאוד באמון במוסדות המדינה. בראשית המלחמה ניכרה תופעת ה"התכנסות סביב הדגל" ונדמה היה כי החברה הישראלית מניחה את המשבר בצד, אולם באחרונה ניכרת חזרה של השיח הפוליטי המקטב לקדמת הבמה – דבר המוביל להשפעות שליליות על הסולידריות החברתית, ובשל כך גם על החוסן החברתי. מנתוני הסקרים של המכון עולה כי מאז תחילת המלחמה חלה ירידה של כ-20 אחוזים בשיעור המשיבים הסבורים כי תחושת הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה מאוד. הנתונים המתייחסים לאלו המאמינים כי הסולידריות בחברה הישראלית התחזקה למדי אומנם

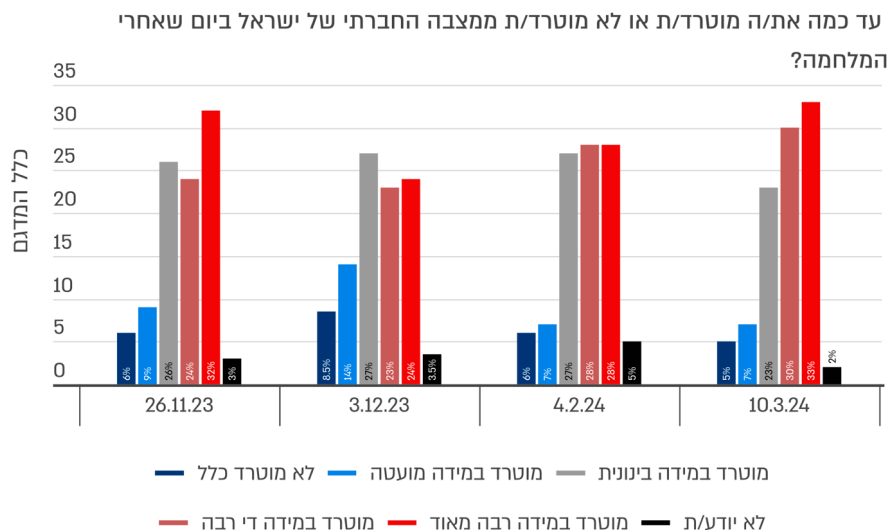
האידיאולוגי, אף כי גם בקרבם פחות ממחצית מביעים אמון בממשלה. כך למשל עולה מסקר שבוצע ב-10 במארס 2024. בעוד השיעור הכללי של מביעי אמון בממשלה עמד על 20 אחוזים, בקרב המזדהים כימין עמד שיעורם על 37 אחוזים, ואילו בקרב המזדהים כמרכז עמד שיעורם על 10 אחוזים בלבד.

בראשית המלחמה ניכרה תופעת ה"התכנסות סביב הדגל" ונדמה היה כי החברה הישראלית מניחה את המשבר בצד, אולם באחרונה ניכרת חזרה של השיח הפוליטי המקטב לקדמת הבמה – דבר המוביל להשפעות שליליות על הסולידריות החברתית, ובשל כך גם על החוסן החברתי.

תמונה דומה עולה מנתוני האמון באישים. בקרב הציבור הכללי נהנה הרמטכ"ל מרמת אמון גבוהה בהרבה מזו של ראש הממשלה, ובעקביות רבה. הפילוחים הפוליטיים מצביעים על תמונה מעט מורכבת יותר. בסקר שבוצע ב-10 במארס, בעוד השיעור הכללי של משיבים שהביעו אמון ברמטכ"ל עמד על 63 אחוזים, בקרב אלו המזדהים כימין צנח שיעורם ל-49 אחוזים. לעומת זאת, בקרב אלו המזדהים כמרכז עלה שיעורם ל-73 אחוזים. וכן, בעוד שבקרב המדגם הכללי שיעור מביעי האמון בראש הממשלה עמד על 27 אחוזים, בקרב מצביעי ימין הוא עמד על 52 אחוזים (יותר מאלו שהביעו אמון ברמטכ"ל). מנגד, 10 אחוזים בלבד מקרב אלה המזדהים כמרכז הביעו אמון בראש הממשלה.

ממצאי סקר חרבות ברזל

המלצות ומתווי פעולה

החוסן החברתי הוא גורם חשוב במעלה לביטחון הלאומי בכלל, ובמשבר הנוכחי בפרט. על מנת לשקם את החוסן החברתי בישראל ולהוביל את החברה הישראלית מהמשבר לעבר התאוששות וצמיחה יש לחזק את תודעת החוסן בציבור ובהנהגה הלאומית והמקומית וליצור מתווי פעולה מוכוונים יעדים ברמות השונות. מתווים כאלה צריכים לשמש בסיס לתוכניות שישלבו את התובנות המחקריות ואת התאוריות בנושא החוסן, כפי שעלו בסמינר, עם מדיניות הממשלה והרשויות המקומיות ועם התפיסות והצרכים של הציבור בכלל, ושל האוכלוסיות המושפעות באופן ישיר מהמשבר המתמשך בפרט. על רקע זה גובשו מספר המלצות ומתווי פעולה הנוגעים לצעדים שיש לנקוט כדי לחזק את החוסן החברתי בישראל ולסייע בהתאוששות החברה הישראלית מאסון ה-7 באוקטובר.

ראשית, ראוי לכלול את החזרת כל החטופים, את השיקום והשגשוג של יישובי הספר שנפגעו ושל התושבים שנעקרו מבתיהם במהלך המלחמה ואת חידוש תחושת הביטחון שלהם כחלק ממטרות המלחמה. זאת על פי התפיסה שהניצחון יתבטא בהשגת כל מטרות המלחמה, שתכליתן צריכה להיות שיפור משמעותי ובר-קיימא של המציאות הביטחונית, בדגש על ההתיישבות בספר לאורך זמן. יש לתעדף יעדים קונקרטיים אלה תוך גיבוש והטמעת ההבנה הבסיסית כי מטרת העל של התהליך אינה רק שיקום או התאוששות, שמשמעותם חזרה לנקודת המוצא שלפני ה-7 באוקטובר, אלא השגת

יציבים לאורך תקופת הסקרים, אך ניתן להעריך בזירות כי הדבר מצביע בעיקר על תנועה בין שתי הקטגוריות, שעדיין מעידה על פגיעה בתחושת הסולידריות. זאת ועוד, חלה עלייה משמעותית בשיעור המשיבים המוטרדים במידה רבה מאוד או די רבה ממצבה החברתי של ישראל אחרי המלחמה.

החשש מחידושו של השיח העוין המפלג מקבל תימוכין גם מהמחקר שנערך במרכז RESWELL, שלפיו קיימים הבדלים ניכרים – הן לגבי חוסן לאומי והן לגבי חוסן קהילתי ואישי – בין תומכי הממשלה לבין אלו המוגדרים כניטריים או כמתנגדיה (Kaim et al., 2024). חשוב ומעניין לצייין כי בקרב הקבוצה שתומכת בממשלה נצפו רמות חוסן גבוהות יותר בהשוואה לקבוצה שמתנגדת לממשלה. הדבר בא לידי ביטוי גם ביחס למדדים של תקווה ומורל. מנגד, במדדים השליליים – תפיסת הסכנה, האימים ועוד – נצפו רמות גבוהות יותר בקרב מתנגדי הממשלה.

חשוב להדגיש כי בין הגורמים שהם סממנים מדאיגים ביחס לחוסן החברתי קיימים כמובן גם יחסי גומלין. כך למשל ניכר כי התפקוד הבעייתי של הממשלה משפיע הן על יכולתן של הקהילות המפונות לחזור לשגרה והן על אמון הציבור בממשלה. נוסף על כך וכפי שהוצג לעיל, קיימות השפעות הדדיות בין הקיטוב החברתי ובין אמון הציבור בממשלה. יחסי גומלין אלו מעצימים את הסממנים המדאיגים, מגבירים את השפעתם ומדגישים את חשיבותו של מציאת פתרון מערכתי כולל, כפי שיפורט להלן בפרק ההמלצות.

על מדדי חוסן אחרים, ובפרט אלו שצוינו כמדאגים במסגרת הסמינר:

- לממשלה אחריות כוללת ראשונה במעלה לתכנון, לתקצוב ולהכוונת היישום של השיקום הלכה למעשה. זה מחייב תחילה הבנה של המשימה והצבתה בראש סדר העדיפויות הלאומי כחלק מתפיסת הביטחון הלאומי המחודשת הנדרשת. כפי שהממשלה צריכה לעצב את המרכיבים העתידיים של הביטחון הפיזי, בדגש על תפיסת הביטחון הצבאי ובהתחשב במרכיביו הכלכליים, כך היא מחויבת לכלול את החוסן החברתי כמרכיב ביטחוני מהמעלה הראשונה. כל זה מצריך ממשלה מודעת, המחויבת ופועלת לשיקום מיטבי של נזקי האסון. חשוב גם להבין כי תהליך השיקום צריך להיות להתמקד בצמיחה – לא רק בהחזרת המצב לקדמותו אלא גם בהתאוששות ושיקום של האזורים הרלוונטיים (שכאמור קיים פער נרחב ביניהם), באופן שיהווה התקדמות לעומת נקודת הפתיחה של המשבר.
- תהליכי העצמת החוסן החברתי – הלאומי והקהילתי – מתחילים מלמטה, מהאנשים ומהקהילות עצמן. מחקרים שבחנו את דרכי קבלת ההחלטות בתהליכי שיקום מורכבים מצאו כי לעיתים קרובות מדי מדובר בתהליכים בירוקרטיים שבהם מתקיים ייצוג חסר של פרטים, קהילות ומיעוטים, בדגש על נשים, על אנשים עם צרכים מיוחדים ועל ארגוני חברה אזרחית. הצעד הראשון והחשוב ביותר הוא לשלב את אלה באופן מיטבי בתהליך קבלת ההחלטות במסגרות התכנון והיישום של השיקום, כמו מנהלת תקומה הפועלת כבר ומנהלות נוספות שחייבות לקום עבור מגזרים אחרים. תושבי הנגב המערבי ונציגיהם, כמו גם תושבי הצפון מדגישים שוב ושוב כי הם רוצים ותובעים להיות חלק מתהליך קבלת ההחלטות. שיתופם המהותי ראוי שיעשה בהחלטות לטווח המידי, הבינוני והארוך. כך למשל, סקר שנערך בקרב תושבי המועצה האזורית אשכול הדגיש כי חלק ניכר מהם רוצים לגור ביישוב אחר בחבל אשכול עד שיוכלו לחזור הביתה, וכי רבים שואפים לשמר את הצביון היישובי שהכירו לפני האסון. זאת בזיקה לעיקרון המודגש לעיל, בדבר הצורך בשימור הזהות והערכים של המערכת הנדונה.
- לשילוב האזרחים בתהליך קבלת ההחלטות מספר השלכות חשובות: הוא מגביר את הסיכוי שההחלטות והתוכניות ישקפו נאמנה גם את רצונות התושבים, הקהילות וצורכיהם. הניסיון עד כה מראה כי זה לא נעשה במידה מספקת. זאת ועוד, שילוב אזרחים בתהליכי קבלת ההחלטות מעלה למודעות היבטים

“התאוששות מרחיבה” של חידוש וצמיחה רב־ממדית ברמה הלאומית והמקומית. סוגיות החטופים ושיקום יישובי הספר שנפגעו מקרינות על רבים מהסממנים המדאגים ביחס לחוסן. הן בעלות השפעה לא רק על הקהילות המפונות עצמן אלא גם על תפיסת הציבור בדבר תפקוד הממשלה, ומכאן גם על אמון הציבור בממשלה, ועל כן הן מהוות נדבך מרכזי בתהליך חיזוק החוסן. יש להן גם השפעה ניכרת על הרציפות התפקודית של החברה הישראלית, וכפועל יוצא מכך גם על מדדים פונקציונליים של חוסן, דוגמת ההתאוששות הכלכלית.

שיתוף הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות יחזיר גם לתושבים את תחושת המסוגלות והשליטה על חייהם, שהיא אחד מהרכיבים שנפגעו בשל הטראומה. השיתוף גם אמור להחזיר את האמון שלהם במערכת.

תהליך השיקום, ובעיקר ההתאוששות והצמיחה, צפוי להיות ארוך, מאתגר ומלא מהמורות. יש לגשת אליו בגישה מערכתית כלל־לאומית מתוך מודעות לממד הזמן ולאחריות של המדינה והממשלה ליעדים אלה. נוכח ממדי האסון ונזקיו הפיזיים והתודעתיים חסרי התקדים, יש להתייחס לתהליך זה כאל מרוץ למרחקים ארוכים. במסגרת זו יש גם לתת את הדעת כי בעוד עבור חלק מהחברה הישראלית אנו מתקרבים ליום שאחרי, הרי עבור ציבורים רבים המלחמה טרם הסתיימה ולמעשה, כפי שנאמר בסמינר, “אנחנו כל הזמן לפני האירוע, תוך כדי האירוע ואחרי”. מכאן שתהליך ההתאוששות, גם כאשר יתחיל, הוא רב־ממדים, כאשר כל מגזר וקבוצה בארץ זקוקה למרכיבים ולתמריצי התאוששות וצמיחה על פי צורכיהם, מאפייניהם ורצונותיהם. זו צריכה להיות הנחת העבודה של העוסקים במלאכה: להימנע מהתייחסות כוללנית לכל הציבור הישראלי ובמקום זאת לנקוט גישה דיפרנציאלית וחומלת, תוך הקשבה לכל קבוצה כשלעצמה.

קיימים ומוכרים בספרות המקצועית, על בסיס לקחים של אסונות המוניים שהתרחשו בעבר בעולם, כמה עקרונות פעולה בסיסיים המשפרים באופן משמעותי את סיכויי ההצלחה של תהליכי השיקום וההתאוששות. עקרונות אלו הוצגו גם בסמינר, ונכון ללמוד וליישם אותם בהתייחס למצב הנוכחי ובהתאמה לנסיבות המקומיות. חשוב להדגיש כי עיקר ההמלצות בהקשר זה גוגע להתמודדות עם הקהילות המפונות, וזאת הן מתוך הבנה כי המשבר שבו הן מצויות הוא החרף ביותר ולכן מחייב את מרב הפעילות מצד גורמי השיקום, והן משום שהטיפול במפונים משפיע במידה ניכרת גם

ביותר הוא ההון החברתי המגשר, שיכול להיבנות במרחבים ציבוריים – פארקים, מתנ"סים, בתי כנסת, מסעדות וכדומה. ניתן לראות זאת למשל בקהילת עין הבשור, אשר מצליחה לשקם את עצמה באופן עצמאי. חשוב להדגיש כי בעיתות שלום החלוקה של האתרים שמצמיחים הון חברתי אינה שוויונית ויש פערים בין קהילות שונות. בעוד בקהילות מסוימות ישנו ריבוי של פארקים ומרחבים קהילתיים למשל, בקהילות אחרות קיים רק מספר מצומצם שלהם. דווקא משום שחלק ניכר מן היישובים שהושפעו מאסון ה-7 באוקטובר שייכים לפריפריה החברתית והגיאוגרפית של ישראל, יש לשים דגש על כך שתהליך השיקום יכול לבנות תשתיות חברתיות שיסייעו ליישובים ולקהילות לבנות את ההון החברתי הנדרש שיעזור להם לשקם את חוסנם. נראה שהגופים המעורבים בתהליך השיקום מודעים לסוגיה זו ועושים מאמץ לכלול גם היבטים חברתיים כחלק מהשיקום הפיזי. כך למשל מנהלת תקומה חותרת להקמת מרכזי ספורט ומרכזי תרבות אזוריים כחלק מהתוכנית, כמו גם לחיזוק מערכת החינוך המקומית, בזיקה לצורכי התושבים.

- תחומי בריאות הנפש והתמיכה הפסיכוסוציאלית תופסים מקום חשוב בהעצמת החוסן. בטווח המיידי יש נפגעי נפש בדרגות שונות, שיזדקקו לטיפול מקצועי נוכח היקף הטראומה. לצד זאת יש להתייחס גם לעזרה ראשונה פסיכוסוציאלית, באמצעות הכשרת אנשי שטח להתייחסות ולהתמודדות עם סוגיות אלו ולחיזוק הרשתות החברתיות בקהילה. **מרכזי החוסן הפזורים בשטח** (ועתה גם בקרבת ריכוזי מפונים ברחבי הארץ) הם גורם מרכזי בתחום חיוני זה. העובדה שמרכזי החוסן היו מוכרים לקהילות שנים רבות לפני האסון ושהקהילה ידעה להשתמש בהם הפכה אותם גם במצב הנוכחי למרכיב מסייע משמעותי מאוד. מרכזי החוסן כוללים מטפלים שחוו בעצמם את האסון והדבר מקל את ההתמודדות, שכן הם יצרו מציאות משותפת עם המטופלים, החוויה והשפה הטיפולית.

- עיקרון נוסף לשיקום מוצלח הוא התיאום ושיתוף הפעולה בין הגורמים השונים. בהקשר זה חשוב לציין כי "עוטף עזה" אינו מהווה ישות משפטית ואינו חופף את כל היישובים הנכללים במועצות האזוריות וברשויות המקומיות שמולן פועלת מנהלת תקומה. יש כאן אתגר להתגבר על השוני בין היישובים השונים באופיים וכן במרחק שלהם מהגבול עם רצועת עזה, מה שמדגיש אף יותר את הצורך בתיאום וביכולת מערכתית. מהדיווחים בשטח מסתמנים לעיתים פערים וחסמים בין משרדי הממשלה לבין מנהלת

שמקבלי החלטות חיצוניים לא תמיד מביאים בחשבון. כך למשל, בתהליך פינוי היישובים לא הובאו בחשבון מלוא ההשלכות של מגורי מפונים לאורך זמן במלונות – דבר שמציב אתגרים קשים למבנה המשפחתי. יש לציין כי נכון ל-26 במארס שהו במלונות יותר מ-20 אלף ממפוני הצפון וכ-7,000 ממפוני הדרום. כך גם רבות מהמשפחות המפונות חיות מזה חודשים בפיצול גיאוגרפי מאתגר ומתסכל. שיחות עם מפונים יוצרות רושם כי מקבלי ההחלטות אינם מודעים דיים לקשיים אלו ואינם מקדמים פתרונות מתאימים. שיתוף הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות יחזיר גם לתושבים את תחושת המסוגלות והשליטה על חייהם, שהיא אחד מהרכיבים שנפגעו בשל הטראומה. השיתוף גם אמור להחזיר את האמון שלהם במערכת.

- נראה כי במנהלת תקומה מודעים לצורך זה ולכן נציגי המנהלת מקפידים לציין כי מלכתחילה היא עוסקת בשיתוף הציבור בתהליכי קבלת ההחלטות. כך דווח על מפגשים עם תושבים ועל ניהול "שולחנות עגולים" עם מומחים שונים, כולל קיום קשר עם הרשויות המקומיות בנגב המערבי. אף על פי כן עולה השאלה אם מדובר בעיקר בהקשבה לתושבים, ואם ההחלטות אכן משקפות את התפיסות והצרכים שהם מביעים. הקולות הנשמעים מהשטח מצביעים על כך שיש עוד דרך ארוכה לעשות בתחום חיוני זה.

- בעוד מנהלת תקומה עושה את הצעדים הראשונים לשיקום יישובי הנגב המערבי, אין התארגנות מערכתית להתמודדות עם האתגרים של יישובי הצפון ומפניהם הרבים. אין גם התארגנות מדינתית הנדרשת להתמודדות עם האתגר הקיים ועם האתגרים הצפויים עם התרחבותה האפשרית של המלחמה לגזרת הצפון. זהו מחדל ברור שאפשר וצריך לפעול לתיקונו מיד, על מנת לשפר את מוכנות המדינה על כל מרכיביה למלחמה מתמשכת ומאתגרת בכל היבטיה. הדרישה להתארגנות מערכתית כזו מגיעה גם מן השטח, כפי שניתן לראות במכתב ששיגרו ראשי רשויות בצפון לראש הממשלה ב-10 במארס, ובו דרשו הן פתרונות ביטחוניים לאיום מצד חזבאללה והן גיבוש תוכנית לחיזוק הצפון.

- עיקרון חשוב נוסף לחיזוק החוסן הוא הדגשת ההתבססות על ההון החברתי של הקהילות הנפגעות. בעוד שבמרבית תהליכי השיקום מאסון יש נטייה להדגיש את הממד הפיזי, הרי יש לתת את הדעת על כך שחוסן אמיתי מגיע מרמת הקהילה באמצעות הון חברתי מחבר (bonding), מגשר (bridging) ומקשר (linking) (Aldrich, 2017). מבין אלו החשוב

תפיסת החוסן הלאומי ותדע להוביל את ישראל ואזרחיה להתאוששות מרחיבה ולצמיחה מחודשת במהירות האפשרית. כל זאת במקביל ובשילוב עם תהליכי ההתאוששות של מערכת הביטחון. על פי ההתייחסות בחודשי המלחמה לתחום האזרחי נראה כי כל זה יוכל להתקיים רק לאחר אתחול רב־ממדי מחודש של מערכות הממשל וזיקותיהן אל החברה האזרחית, שצריך להביא לשינוי סדר העדיפויות במדינת ישראל.

תת־אלוף (דימ') ד"ר מאיר אלרן הוא מרכז האשכול הפנימי

במכון למחקרי ביטחון לאומי. meiryelran@gmail.com

ענת שפירא היא חוקרת במכון למחקרי ביטחון לאומי ודוקטורנטית במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב.

anats@inss.org.il

מקורות

קמחי, ש', אשל, י', מרציאנו, ה', קאים, א', עדיני, ב' (2024, א, 28 בינואר). **חוסן האוכלוסייה ומדדי התמודדות לאורך שלוש מדידות חוזרות במהלך המלחמה הנוכחית**. Reswell.

<https://tinyurl.com/muw9wbkn>

קמחי, ש', אשל, י', מרציאנו, ה', קאים, א', עדיני, ב' (2024, ב, פברואר). **הקשר בין חוסן האוכלוסייה ומדדי התמודדות לבין מידת התמיכה בממשלה – 3 חדשים לאחר פרוץ המלחמה**. Reswell.

<https://tinyurl.com/5n75nfyfz>

Aldrich, D.P. (2017). The importance of social capital in building community resilience. In W. Yan & W. Galloway (eds.), *Rethinking resilience, adaptation and transformation in a time of change* (pp.357-364) Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-50171-0_23

Béné, C., Frankenberger, T., Griffin, T., Langworthy, M., Mueller, M., & Martin, S. (2019). 'Perception matters': New insights into the subjective dimension of resilience in the context of humanitarian and food security crises. *Progress in Development Studies*, 19(3), 186-210. DOI:10.1177/1464993419850304

Cutter, S.L., Burton, C.G., & Emrich, C.T. (2010). Disaster resilience indicators for benchmarking baseline conditions. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 7(1). DOI:10.2202/1547-7355.1732

Enderami, S.A., Sutley, E.J., & Hofmeyer, S.L. (2022). Defining organizational functionality for evaluation of post-disaster community resilience. *Sustainable and Resilient Infrastructure*, 7(5), 606-623. <https://doi.org/10.1080/23789689.2021.1980300>

Hosseini, S., Barker, K., & Ramirez-Marquez, J.E. (2016). A review of definitions and measures of system resilience. *Reliability Engineering & System Safety*, 145, 47-61. <https://doi.org/10.1016/j.res.2015.08.006>

Kaim, A., Siman Tov, M., Kimhi, S., Marciano, H., Eshel, Y., & Adini, B. (2024). A longitudinal study of societal resilience and its predictors during the Israel-Gaza war. *Applied Psychology: Health and Well Being*, 1-18. DOI:10.1111/aphw.12539

תקומה הממשלתית, בינה לבין הרשויות המקומיות וביניהן לבין הקהילות והתושבים ביישובים השונים. גישור על פערים אלה הוא משימה מאתגרת לכל אחד מהגורמים המטפלים וגם למטופלים. בנסיבות הנוכחיות הדבר מחייב רגישות וגישה דיפרנציאלית, כולל מול קבוצות קטנות של אזרחים ובעיקר אנשים עם צרכים מיוחדים.

• הפעילות המבורכת של ארגוני החברה האזרחית התבטאה בהתגייסותם המרשימה למתן מענה לאזרחים במצוקה. נודעה לה משמעות מפליגה בייחוד בתחילת המלחמה, בזמן שמשרדי הממשלה התקשו מאוד לתפקד. לאחרונה מתרבים הסימנים המצביעים על מידה של "התעייפות" ארגוני החברה האזרחית ועל הקושי שלהם להתמיד במתן הסיוע הנדרש לאורך זמן. ברור שלא לאה אין יכולת לספק לאורך זמן מענה מספק לכלל הצרכים של התושבים, ובפרט לא לצרכים מערכתיים דוגמת בריאות, חינוך, רווחה או תעסוקה. במצב שבו גם לממשלה ולרשויות המקומיות אין יכולת מוחלטת לספק את הצרכים הנדרשים, יש למצוא דרך לתיאום ביניהן לבין ארגוני המתנדבים כדי למקסם את היעילות והתפוקות של כלל מרכיבי המערכת ולהבטיח כי הם משרתים את צורכי התושבים.

אם הגורמים האחראים על השיקום יאמצו המלצות אלו, סביר להניח כי תהליך השיקום של הקהילות המפונות יהיה אפקטיבי יותר. הדבר יחזק את הרציפות התפקודית ויעיד כי תפקוד הממשלה חוזר למסלול, ותהיה לכך השפעה חיובית על החוסן החברתי. לצד זאת אמון הציבור בממשלה עשוי להתגבר ואולי אף יצטמצם הקיטוב החברתי. במקביל לצעדים אלה רצוי גם כי הממשלה תפעל לחיזוק היבטים אלו של החוסן באופן עצמאי, למשל באמצעות הימנעות משיח פוליטי רעיל ופוגעני המגביר את הקיטוב החברתי וחותר תחת האמון בה.

לסיכום, תהליך השיקום וההתאוששות ממלחמת חרבות ברזל מחייב כבר עכשיו התארגנות חדשה ומקיפה של המדינה, הרשויות המקומיות והחברה האזרחית לשם התמודדות עם ההפרעה הקשה ושיקום החוסן החברתי. במאמר זה התווינו מסגרת תפיסתית המבוססת על מחקרי עומק ועל ניסיון מהארץ ומהעולם, לצד תובנות שעלו ממחקרים שנערכו במהלך המלחמה ומשיחות עם גורמי שטח שהוצגו בסמינר.

מסגרת זו אמורה להציב קווים מנחים לתכנון ולניהול מערכתי של המאמץ שכבר נדרש, ואשר יידרש ביתר שאת בשנים הבאות. עתה נדרשת חשיבה אזרחית לאומית חדשה ואחרת, שתשכיל להתבסס על מרכיבי

הערות

1 את סקרי המכון למחקרי ביטחון לאומי ניתן למצוא בקישור:
<https://tinyurl.com/3bmdjj63>
לתובנות שעלו מהסקרים של תוכנית RESWELL ראו: קמחי
ועמיתיו, 2024א, 2024ב; Kaim et al., 2024
כן הוצגו בסמינר מחקר ראשוני שבוצע במוסד שמואל נאמן
בהובלת ד"ר ראובן גל וטרם פורסם, וסקרי דעת קהל שביצע
פרופ' יפתח גפנר בקרב תושבי המועצה אזורית אשכול, שניתן
למצוא אותם בקישור: <https://tinyurl.com/y3s7t94j>

Kimhi, S. (2016). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of Health Psychology*, 21(2), 164-170. <https://doi.org/10.1177/135910531452400>

Southwick, S.M., Bonanno, G.A., Masten, A.S., Panter-Brick, C., & Yehuda, R. (2014). Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1), 25338. doi: 10.3402/ejpt.v5.25338

Ungar, M. (2013). Resilience, trauma, context, and culture. *Trauma, Violence, & Abuse*, 14(3), 255-266. <https://doi.org/10.1177/1524838013487805>

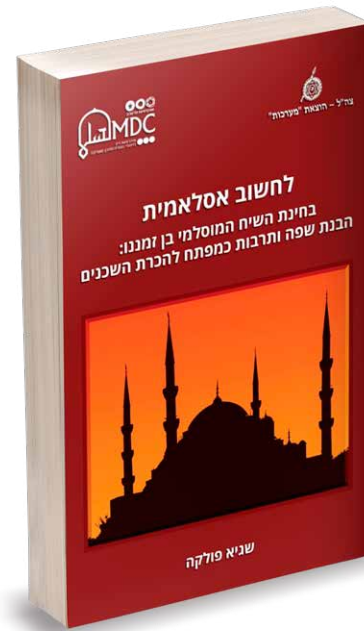
ובמסגרתם הוצגו ניתוחים של ראשי מערכות הביטחון והמודיעין לשעבר, לצד חוקרים אקדמאים שרובם עוסקים בהיבטים תאורטיים מסוגים שונים, כגון פסיכולוגיה של פרטים וקבוצות, פילוסופיה ותהליכי קבלת החלטות. בלטו בהיעדרם או בנוכחותם השולית חוקרים שמתמקצעים בתוכני עומק, ובראשם התרבות והשפה של "האחר".

זוהי בבואה של שינוי עמוק שחל במושגי היסוד של המודיעין ובדיוקנו של איש המודיעין בעשורים האחרונים. מתוך ספרים וכתבי עת המתפרסמים במערב ובישראל מצטיירת תמונה בעייתית למדי: גודש של תאוריות בסוגיות לוגיקה, ניתוח מערכות ודפוסי התנהגות קבוצתיים, המלווה במאמץ מתמשך לכמת מסקנות ולשוות למודיעין מעמד של מדע. "כלי העבר" שנועדו לפענח את הגיונו ונפשו של מי שאינו בן תרבותך, בפרט השליטה בשפתו, נדחקים ואף נתפסים כ"חומר רקע" חשוב אך לא הכרחי לצורך גיבוש תמונת המציאות, ההערכות לעתיד וההמלצות לפעולה.

ה־7 באוקטובר היווה אות השכמה לישראל כולה בנוגע לאי־הבנת המרחב הסובב אותה. הכישלון בפענוח כוונות חמאס אינו נובע רק מתהליכי קבלת החלטות שגויים או מתקלות בדרך העברת המידע – טיעון שנועד לשוות למחדל דימוי של כשל טכני או ארגוני – אלא מחוסר הבנה קיצוני של המציאות. במוקדו – קושי "לקרוא" ארגון אידיאולוגי ואימוץ ההנחה השגויה כי הוא חווה אבולוציה: מתמתן עם עלייתו לשלטון וממוקד בהיבטים אזרחיים, ולפיכך גם ניתן ל"כיפוף" באמצעות "גזרים כלכליים".

אי אפשר לנתק את בעיית היסוד מהעובדה שישראלים רבים, כולל במערכות המודיעין, נוטים להסתמך על טכנולוגיות מ־AI וסייבר ועד גוגל טרנסלייט ככלים לפענוח תרבות אחרת, גם בלי להכיר את יסודותיה העמוקים. את המושג רכישת ידע דרך קריאה והיחשפות לתכנים חדשים החליף המונח פיתוח ידע, שמשמעו ישיבה בתוך קבוצה סגורה וניהול דיונים בדפוס של "תיבת תהודה", כלומר בהשתתפות אנשים האוחזים בצורת חשיבה השונה מהותית מזו של "האחר".

לתוך העולם הזה הגיח בזמן נכון וטרגי למדי ספרו של ד"ר שגיא פולקה **לחשוב אסלאמית – בחינת השיח המוסלמי בן זמננו: הבנת שפה ותרבות כמפתח להכרת השכנים**. המחקר מציג בפני הקוראים פנורמה רחבה של כלל גוני הירוק (הסמל של זרם האחים המוסלמים) והשחור (הצבע המייצג את זרם הג'האד העולמי). בספר מנותחים התפתחותם ההיסטורית של הזרמים וכן מאפייניהם הרעיוניים והמעשיים.

"הפיל" הנצחי בחדר הדיונים על מחדלי המודיעין

מיכאל מילשטיין

מרכז משה דיין – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **לחשוב אסלאמית – בחינת השיח המוסלמי בן זמננו: הבנת שפה ותרבות כמפתח להכרת השכנים**

מאת: שגיא פולקה

הוצאה: מערכות ומרכז משה דיין, אוניברסיטת

תל אביב

שנה: 2023

מס' עמודים: 440

מאז ה־7 באוקטובר נערכו כנסים מקצועיים רבים במטרה לפענח את שורשי המחדל המודיעיני שעמד ברקע מתקפת חמאס. רוב הכנסים התמקדו בניסיון לנתח את המשגים המתודולוגיים של גורמי ההערכה,

ה־7 באוקטובר היווה אות השכמה לישראל כולה בנוגע לאי־הבנת המרחב הסובב אותה. הכישלון בפענוח כוונות חמאס אינו נובע רק מתהליכי קבלת החלטות שגויים או מתקלות בדרך העברת המידע – טיעון שנועד לשוות למחדל דימוי של כשל טכני או ארגוני – אלא מחוסר הבנה קיצוני של המציאות.

האסטרטגיים העומדים כיום בפני ישראל. פולקה אינו מגביל את עצמו למסגרות הצרות של ניתוח פוליטי או אינטלקטואלי, והוא נוגע גם בסוגיות הנוגעות למרחבים החברתי והתרבותי. בהקשר זה בולט הפרק העוסק ביחס כלפי נשים בקרב הזרמים האסלאמיסטיים, הכולל הצגה של דילמות מורכבות עבור ההיגיון המערבי בנוגע לנשים, שחלק מהן מנסות לשלב בין אדיקות דתית לפמיניזם ולתמרון בתוך עולם שמלכתחילה מציב אותן בחיתות מובנות.

פולקה אינו מגביל את עצמו למסגרות הצרות של ניתוח פוליטי או אינטלקטואלי, והוא נוגע גם בסוגיות הנוגעות למרחבים החברתי והתרבותי. בהקשר זה בולט הפרק העוסק ביחס כלפי נשים בקרב הזרמים האסלאמיסטיים, הכולל הצגה של דילמות מורכבות עבור ההיגיון המערבי בנוגע לנשים.

פולקה מסיים את הספר בפרק חשוב שכדאי היה להרחיבו, הן בין היתר במשקל שיש לשפה ולתרבות (וליהעדרן) במסגרת המאמץ לצמצם את פערי ההבנה בין ישראל לגורמים הסובבים אותה. כמו רוב חוקרי ופרשני המזרח התיכון, גם הוא לא חזה את מתקפת ה-7 באוקטובר. עם זאת הוא הסביר ערב אותה הטראומה את מורכבות התפיסה של חמאס ואת יכולתו להיות בה בעת פרגמטי ולשמור על חזונו הרעיוני ארוך הטווח. שראוי כי ייחקק בתודעתם של הישראלים, לרבות מקבלי החלטות: "לימוד עולם הרעיונות והאידיאות בקרב שכנינו, שחלקם אויבינו, אינו נופל בחשיבותו מהערכים הצבאיים וסוגי הנשק או לימוד הפוליטיקה במדינות האסלאם" (עמ' 340).

ידעת שפה ותרבות אינן בגדר נוסחת קסם שהופכת את החוקרים האקדמאים או את קציני המודיעין לחסינים מטעויות. לאורך ההיסטוריה היו לא מעט חוקרי מזרח תיכון דגולים שהערכותיהם האסטרטגיות קרסו, בעיקר כשהיו מעורבים בתהליכי קבלת החלטות, אז כמיהות הלב היטו את הערכותיהם המקצועיות. בהקשר זה בלט ברנרד לואיס שהיה מעורב בתכנון האסטרטגי של כיבוש עיראק ב-2003, ולפיכך הגדירו כראשיתו של מזרח תיכון יציב ודמוקרטי. ואולם עצם השליטה בכלי השפה והתרבות מסייעת בקריאה מדויקת יותר של ההווה ומצמצמת את הניכור המובנה בין דפוסי החשיבה של החוקר ומושא מחקרו.

אסור שמסקנות מעין אלה יידחקו לשולי השיח על אודות שורשי מחדל ה-7 באוקטובר, כפי שאירע בדיון לגבי מקורות הפתעת 1973, שנבעה גם היא בחלקה

זאת תוך העמקה במונחי היסוד שלהם (למשל ג'האד, אסתשהאד או דעווה) ובסוגיות ליבה, אשר בישראל נוטים לרוב לנתח מנקודת מבט אסטרטגית ריאלי-פוליטית תוך החמצת הממד התרבותי שלהן, כגון ההודנה (שמשמעותה העמוקה, שלא לגמרי הובנה ערב ה-7 באוקטובר, היא הפוגה שנועדה לאפשר למוסלמים להתחזק ואז לתקוף במפתיע את אויביהם, תוך הפרת כל הסכם קיים), או היחס כלפי איראן (שיתוף פעולה תועלתני, לצד עוינות אידיאולוגית ופוליטית עמוקה).

הספר מהווה חוליה בשרשרת ארוכה של ספרים שפורסמו בעשורים האחרונים בניסיון לפענח את היסודות התרבותיים של חוסר השקט המתמשך שמאפיין את המזרח התיכון ומקרין על העולם כולו – דבר שההיסטוריון הנודע ברנרד לואיס כינה "השבר שאינו נגמר". האסלאם הרדיקלי הוא הנציג הבולט והקטלני ביותר של אותה תופעה. הוא מבטא ביסודו ציוויליזציה הנתונה במשבר בן יותר ממאתיים שנה, המלווה בפולמוס נוקב ורווי אלימות לגבי זהות וייעוד. פיגועי ה-11 בספטמבר 2001 היוו ביטוי רב-עוצמה לאותו שבר ציוויליזציוני, וכך גם ה-7 באוקטובר 2023: הראשון יצר חשבון נפש קצר ימים, שהתחלף במהרה בהתקרבות נוכח המערכות שקידמה ארצות הברית לשינוי פני המזרח התיכון; השני לא עורר ביקורת גורפת מצד אנשי רוח, דת או תקשורת בעולם המוסלמי ובפרט זה הערבי, ובמקום זאת בלטו התעלמות והכחשות נחרצות לגבי ביצוע פשעי המלחמה, ומנגד – השתבחות רוויה בדה-הומניזציה של הישראלים וטענות כי כולם בגדר אויב שהפגיעה בו לגיטימית.

האלוף במילואים גרשון הכהן בחר כותרת קולעת לפתח הדבר המקדים לספר: "חסם תפיסתי מערבי בהבנת העולם המוסלמי". הכהן מצביע על בעיית יסוד בשיח הישראלי (כולל הביטחוני) בדמות אי-הבנת העומק של הגיון האתגרים הסובבים אותה, וחמור מכך – הנטייה לאכוף את הגיונו על שחקנים בני תרבות שאיננו מבינים. כך למשל נוטים בישראל לזהות סתירה בין משיחיות לרציונליות – דבר שבפועל מתקיים בכפיפה אחת ונטולת ניגודים במוחו של יחיא סינוואר. האחרון זכה בשיח הישראלי בשנים האחרונות לכינויים "הזוי" ו"מנותק מהמציאות" אולם הוכיח שהוא נטוע בה, וכי הבעיה נעוצה במפרשי הישראלים, שלא השכילו לפענח את עולם כמיהותיו האידיאולוגי.

הספר מוליך את הקוראים במסע לאורך כ-150 שנה, מסוף המאה ה-19 ועד ימינו. במסגרת זו מובא ניתוח של התפתחות האסלאם הפוליטי כמענה לחוליי היסוד של העולם המוסלמי ומתוארים הביטויים הרעיוניים והמעשיים שלו במזרח התיכון המודרני, לרבות האתגרים

ופוליטי ששיקף בז עמוק לערבים, כך גם מחדל 2023 מגלם ליקויים לאומיים. בראשם ניצב הרידוד בהיקף ובמעמד של לימוד תרבותיות אחרות – דבר המשקף חברה שבזה למדעי הרוח, מקדשת את ההישגיות החומרית ואת הטכנולוגיה, וחלקים גדולים שלה מפנים עורף למרחב הסובב אותנו. הערבית, ובייחוד השפה המדוברת, חייבת להפוך למקצוע חובה במערכת החינוך, החל מבתי הספר היסודיים. הדבר נדרש כדי להכיר טוב יותר אויבים, אך גם כדי לדעת ליצור קשר עמוק ומפוכח עם יידידים.

אלוף־משנה (מיל') ד"ר מיכאל מילשטיין הוא ראש הפורום ללימודים פלסטיניים במרכז דיין באוניברסיטת תל אביב. שימש בעבר ראש הזירה הפלסטינית באמ"ן והיה יועצו של מתאם פעולות הממשלה בשטחים. מעורב כיום בקידום פרויקטים העוסקים במאבק נגד הפשיעה והאלימות בחברה הערבית בישראל ובעיגון הוראת השפה הערבית במערכת החינוך במדינה. michaelmilshtein100@gmail.com

המודיעין הוא בבואה של החברה הישראלית כולה. כפי שקונספציית 1973 התקיימה בתוך שיח ציבורי ופוליטי ששיקף בז עמוק לערבים, כך גם מחדל 2023 מגלם ליקויים לאומיים. בראשם ניצב הרידוד בהיקף ובמעמד של לימוד תרבותיות אחרות.

הגדול מבורות כלפי תרבות "האחר" וזלזול ביכולותיו. כל איש מודיעין העוסק בפענוח הצד השני חייב לשלוט בשפתו ובתרבותו. ייטיב לעשות ראש אמ"ן הנכנס, תא"ל שלומי בינדר, אם לצד שיקום יחידות האגף יחל גם בלימוד ערבית והיסטוריה של המזרח התיכון, יעגן את הדבר כחובה בקורסי היסוד של אמ"ן ובכך ישמש מקור חיקוי וסמל להתחדשות. קריאת ספרו של פולקה תעניק לבינדר בפרט ולאנשי המודיעין בכלל רווח כפול: תעשיר אותם בתוכן חיוני לגבי האתגרים שמולם ניצבת ישראל ותציף בפניהם בעיות יסוד ודילמות הרלוונטיות לאמ"ן לאחר טלטלת ה-7 באוקטובר.

המודיעין הוא בבואה של החברה הישראלית כולה. כפי שקונספציית 1973 התקיימה בתוך שיח ציבורי

תג מחיר מופקע ענת קורץ

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **ואנקמה: סיפורו של הטרור היהודי**

מאת: רועי שרון

הוצאה: כנרת, זמורה, דביר

שנה: 2023

מספר עמודים: 249

לאורך שנים רווחה בקרב הציבור הישראלי תחושה כי שני המונחים 'טרור' ו'יהודי' אינם משתלבים. אומנם 'המחתרת היהודית' ביצעה פיגועי טרור נגד פלסטינים במשך מספר שנים מאז שלהי שנות ה-70, אך התופעה נתפסה כייחודית וחריגה. ואולם מאז, עם התרחבותה והעלייה בתדירותה של הפגיעה האלימה בפלסטינים על ידי יהודים מהימין הרדיקלי, כשהיא מאורגנת ובמקרים אחרים לא־מאורגנת במסגרת קבוצתית, המונח 'טרור יהודי' התקבל והתקבע בשיח התקשורתי והציבורי. יש טרור המבוצע על ידי יהודים. לתופעה זו מוקדש ספרו של רועי שרון, איש תקשורת שבעבר היה בין היתר כתב שטחים בערוץ 10 וכיום הוא פרשן לנושאי צבא וביטחון בערוץ כאן 11.

הספר נפתח בפרק כללי הסוקר בראייה היסטורית את התופעה, ובחלקו נושא אופי פסאודו־תאורטי. במסגרת זו מצוטטות מספר הגדרות לטרור, המשקפות למעשה את הקושי לנסח הגדרה מוסכמת. כך למשל ההגדרה שניסח אהוד שפרינצק, שלפיה טרור הוא

הפעלת אלימות חריפה נגד אזרחים שאינם לוחמים, כאקט סימבולי וככלי להעברת מסר מפחיד לציבור הרחב. אך הגדרה זו בעייתית, בין היתר ובפרט בראייה ישראלית, שכן בישראל גם אלימות בוטה נגד כוחות הביטחון, כשהיא מבוצעת על ידי גורמים פלסטיניים, נחשבת פיגוע טרור. הולמת יותר לנושא ספרו של שרון היא ההגדרה שטבע החוקר האמריקאי ברוס הופמן, שלפיה טרור הוא אלימות או איום באלימות במטרה להשיג שינוי פוליטי.

ואכן, תכליתו של הטרור היהודי היא לחולל שינוי פוליטי מהותי בזירה הישראלית־פלסטינית באמצעות סדרת פעולות אלימות – גם אם אינן בהכרח פרי תכנון סדור של קבוצה כלשהי אלא משקפות יוזמה של יחידים. כך או כך הטרור המבוצע על ידי יהודים, מעבר למקרה או לפעיל הספציפי, מיועד לחולל שינוי בחברה ובמערכת הפוליטית הישראלית באמצעות החרפת החיכוך והמתח בין פלסטינים ליהודים ברחבי הגדה המערבית והעכרת היחסים בזירת הסכסוך כולה.

החתירה לחולל את אותו שינוי מונעת, על פי רועי שרון, על ידי שלושה גורמים מוטיבציוניים שלובים: ראש וראשון ביניהם, ולכך מכוונת כותרת הספר, הוא רצון לנקום בפלסטינים על פגיעה ביהודים. הלגיטימציה לנקמה מעוגנת, כך לפי תפיסת מבצעי הטרור, במסורת ובציוויים דתיים. מניע נוסף הוא שמירה על ארץ ישראל בשליטה ובריבונות יהודית־ישראלית. מניע זה בא במובהק לידי ביטוי ברצח ראש הממשלה יצחק רבין ב־1995 על ידי פעיל ימין קיצוני, בתום הפגנה שאורגנה לאור הסיסמה "לא לאלימות [בחברה הישראלית גופא]". רצח רבין, שלא נבחן בספר, כוון ישירות כחץ לליבה של החברה הישראלית, ופגיעתו הייתה חמורה במונחים פסיכולוגיים ופוליטיים. מבחינה היסטורית, בהקשר לקריסת האמון באפשרות שהסכמי אוסלו יגיעו לכלל סיומם הנשאר, קרי משא ומתן על הסדר קבע, פגיעתו הייתה אנושה. מניע שלישי הוא "קירוב הקץ", קרי החשתה של גאולת העם והארץ על ידי פרובוקציה אלימה, שתלבה את הסכסוך ותעורר את הציבור היהודי כולו לפעולה להחלת ריבונות ישראלית בכל שטחי הארץ. ספרו של רועי שרון מתמקד בפיגועי הטרור היהודי ובפעילים עצמם. מאפייניהם המשותפים ברורים ואף משקפים מיזוג בין שלושת הגורמים המוטיבציוניים שנמנו:

לאורך העשורים האחרונים [...] מבצעי הטרור היהודי היו פעילי ימין קיצוני, אנשי ארץ ישראל השלמה, שלקחו את החוק לידיהם. היו ביניהם פעילי "כך", מיעוטם בעלי אידיאולוגיה שטחית

גם השלכותיה הפוליטיות והמדיניות רבות ומורכבות. היקפה של התופעה אינו מבוטל ושכיחותה גוברת עד כי באחרונה ניתן להעריך כי בעקבות פיגוע טרור פלסטיני, בפרט רצח יהודים, בוא יבוא במהרה מענה אלים – מעשה טרור יהודי נגד פלסטינים. לעיתים מדובר בפוגרום של ממש, רב משתתפים.

חשיבותו של הספר שכתב רועי שרון היא בהפניית זרקור בזהירות חוק וסדר סדרתית, שעל ממשלת ישראל וגופי הביטחון הישראליים מוטלות האחריות והחובה להתמודד עימה ביתר תוקף ונחישות. הכתיבה מרתקת והקריאה בספר שוטפת, אך מעבר לכך אמורה להשתמע ממנו קריאה לציבור הישראלי להסב את תשומת ליבו לסוגיה המטרידה את כוחות הביטחון, בעוד שההתייחסות הכללית אליה מאופיינת לרוב באדישות. יתר על כן, הפיגועים ומבצעים מתקבלים בהבנה, שלא לומר בתמיכה, מצד חוגי הימין העמוק ובייחוד אנשי הקהילות בגדה המערבית, שמשורותיהן הם מגיעים. גם בתקשורת אין הטרור היהודי מסוקר בעקביות ובנימה ביקורתית חריפה, להוציא במקרים חמורים במיוחד. כאן טמונה חולשתו של הספר: תהליכי הקצנה לימין המפה הפוליטית שעברה החברה הישראלית במהלך השנים, שהם בעלי זיקה ישירה לתופעת הטרור היהודי, כמו גם השלכותיה הבעייתיות והנצברות של התופעה על דינמיקת היחסים בזירת הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אינם נבחנים בהרחבה ולעומק.

מפעם לפעם, בעקבות פיגוע טרור פלסטיני עולה ונשמעת קריאה להרחיב את מפעל ההתנחלות בגדה המערבית. אף קרה שקריאה זו נענתה בחיוב ותורגמה הלכה למעשה להרחבת הבנייה. פעילי הטרור היהודי אינם יכולים אלא לראות בתגובה זו הכרה ממוסדת בשאיפות הנקמה, בגאולת הארץ ובקירוב הקץ, המניעות ומצדיקות גם מעשי אלימות בלתי מורשית (unauthorized) נגד פלסטינים.

ד"ר ענת קורץ היא מנהלת המחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ועורכת-שותפה של סדרות הפרסומים 'מבט על' ו'פרסום מיוחד'. מחקרה מתמקד ביחסים בין ישראל לפלסטינים. anatk@inss.org.il

המסתכמת בשנאת ערבים. רובם אנשי ספר מקצה החברה הדתית-לאומית, שינקו את המשנה הסדורה והקיצונית של הרב מאיר כהנא. היו בהם מאנשי דור המאחזים, נערי גבעות, בעלי אידיאולוגיה אנטי-ממלכתית, פוסט-ציונית ואמונה דתית קנאית, שפעלו מתוך תחושת מיאוס מהדור הוותיק של גוש אמונים ומתוך תחושת ייאוש מהנהגת המתנחלים הממוסדת וממוסדות המדינה. רבים מהם לא סיימו תיכון וחלקם שאבו את האידיאולוגיה החסידית-משיחית המורכבת של הרב יצחק גינזבורג. (עמ' 14-15)

מבנה הספר תואם גישה זו. פרקיו מוקדשים למקרים ספציפיים ולמבצעים, כשבכל אחד מתוארים בפירוט רב ומדוקדק הפיגועים עצמם, המרדפים אחר המפגעים, מעצריהם ומפגשיהם הטעונים עם חוקריהם, אנשי השב"כ. היותו של המחבר איש תקשורת בא לידי ביטוי באופי הסיפורי-דוקומנטרי של הספר. למעשה ניתן לקרוא בו כבסדרת כתבות הסוקרת מקרים בודדים. בחינה זו של אירועי הטרור היהודי בגדה המערבית כהתרחשויות בודדות השתקפה גם בהתייחסות הממשל האמריקאי אליהם, כאשר בחר להטיל סנקציות אישיות על פעילי ימין קיצוני.

חשיבותו של הספר שכתב רועי שרון היא בהפניית זרקור בזהירות חוק וסדר סדרתית, שעל ממשלת ישראל וגופי הביטחון הישראליים מוטלות האחריות והחובה להתמודד עימה ביתר תוקף ונחישות. הכתיבה מרתקת והקריאה בספר שוטפת, אך מעבר לכך אמורה להשתמע ממנו קריאה לציבור הישראלי להסב את תשומת ליבו לסוגיה המטרידה את כוחות הביטחון, בעוד שההתייחסות הכללית אליה מאופיינת לרוב באדישות.

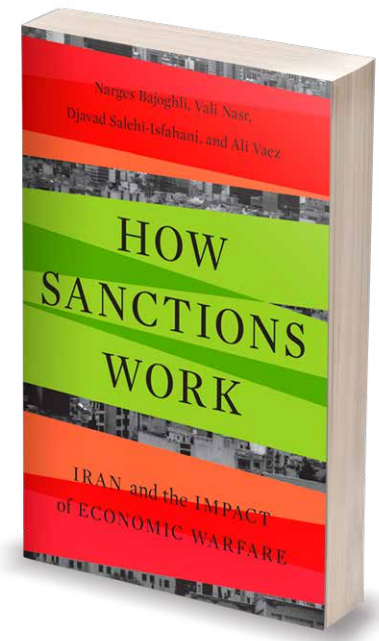
ואולם מעבר למקרים הבודדים מצטיירת תופעה בעייתית עד מאוד בהיבט ביטחוני ישראלי ופלסטיני כאחד, ובה בעת מבחינה חברתית ישראלית.

בולט במיוחד לטובה הספר הנסקר כאן, 'כיצד סנקציות עובדות – איראן וההשפעה של המלחמה הכלכלית נגדה'.

הספר הוא חלק מפרויקט מחקרי מתמשך באוניברסיטת ג'ון הופקינס בשם 'לחשוב מחדש על איראן'², שבמסגרתו פורסמו בשנים האחרונות שורה של דוחות מפורטים על אודות החיים באיראן תחת משטר הסנקציות. אחד מהיבטים הייחודיים בפרויקט הוא הצלחתו בהבלטת סוגיות חשובות שעד כה כמעט לא זכו לתשומת לב מחוקרים או ממקבלי החלטות העוסקים באיראן (כגון השפעות הסנקציות על איכות הסביבה או על השימוש בסמים באיראן).

למרות שנכתב רבות על נושא הסנקציות נגד איראן, המחקר היה מצוי במבוי סתום תקופה ארוכה מכיוון שהוא נע בין צמד גישות מנוגדות שלא ניתן לפשר ביניהן. הגישה הראשונה קובעת שסנקציות עובדות משום שהן פוגעות בכלכלה האיראנית, מערערות את יציבות המשטר ואפילו משפיעות על קבלת ההחלטות שלו, כפי שניכר למשל מהסכם הגרעין שנחתם ב-2015. המחזיקים בגישה זו קוראים למשל להחריף את הסנקציות נגד המשטר האיראני גם בימים אלה, בעקבות ההסלמה האחרונה בעימות בין ישראל לאיראן (Levitt, 2024). לשיטתם, ביצוע השינויים הנדרשים במשטר הסנקציות נגד איראן – מאכיפה טובה יותר של הסנקציות הקיימות ועד להכללה של ישויות נוספות במסגרת הסנקציות – יבטיח את יעילותן.

הגישה השנייה קובעת שסנקציות אינן עובדות כי אף שהמשטר מצוי תחת משטר סנקציות מתרחב מאז 1979, הוא לא זנח את פרויקט הגרעין, הגדיל את מאגר הטילים שלו והתמיד באסטרטגיה אזורית הכוללת תמיכה בארגונים קיצוניים כגון חמאס וחזבאללה. המצדדים בגישה זו אינם קוראים בהכרח להסרת הסנקציות משום שהם מכירים בחשיבותן הסמלית ומשום שסנקציות, חרף מגבלותיהן, ככל הנראה עדיפות בראייתם על הפעלת כוח צבאי³ (Drezner, 2022; Farzanegan & Batmanghelidj, 2023). מבחינה זו חשיבותו של הספר היא בכך שהוא מציע גישה נוספת, המפנה את הזרקור מהתמקדות בלעדית בבירור הקשר הסיבתי בין הסנקציות לבין שינויים במדיניותה של איראן לעבר בחינה של הסנקציות כחלק בלתי נפרד מההיסטוריה המדינית, הכלכלית והחברתית של המדינה מאז המהפכה. אין מדובר במחקר נוסף הבוחן אם הסנקציות תרמו למאבק בפרויקט הגרעין האיראני או למחאה הפנימית, אלא במחקר המפנה את מבטנו בראש ובראשונה לאיראן עצמה, במטרה לנסות להציג בפנינו תיאור וניתוח עשירים של איראן, יותר מאלה שמופיעים במחקרים המתמקדים

מה השיגו הסנקציות נגד איראן? איתי חימיניס

מרכז דדו לחשיבה צבאית רבת-חומית

שם הספר: **How Sanctions Work-Iran and the Impact of Economic Warfare**

מאת: Narges Bajoghli, Vali Nasr, Djavad Salehi-Isfahani and Ali Vaez

הוצאה: אוניברסיטת סטנפורד

שנה: 2024

מס' עמודים: 212

בשנתיים האחרונות ועל רקע המלחמה בין רוסיה לאוקראינה והמאבק בין ארצות הברית לסין, ניתן להצביע על עניין מחקרי גובר בנושא סנקציות כלכליות. נגד רוסיה מתנהלת מלחמה כלכלית כבר יותר משנתיים, שטרם הצליחה לעצור את המלחמה בינה לבין אוקראינה, בעוד שסין וארצות הברית מחליפות מהלומות כלכליות כחלק מהתחרות האסטרטגית ביניהן על עליונות טכנולוגית וכלכלית. ואולם סנקציות כבר אינן נחלתן של מעצמות על בלבד. יותר ויותר מדינות פונות לסנקציות על מנת להשיג יעדי מדיניות חוץ וביטחון, לרבות ערב הסעודית, קוריאה הצפונית ואפילו ישראל (Drezner, 2023). העניין הגובר בא לידי ביטוי בין היתר בפרסום ספרים בהוצאות אקדמיות מובחרות ומאמרים בכתבי העת המובילים בתחומם, בכנסים אקדמיים מתוקשרים ובהסככים (פודקאסטים). מבין הספרים שפורסמו במהלך התקופה¹

כיצד ממשיכה הכלכלה האיראנית לתפקד תחת עול הסנקציות מציג הפרק השוואה מועילה בין הכלכלה האיראנית לכלכלות סגורות יותר של קוריאה הצפונית או קובה, בטענה כי מאפייניה הליברליים של הכלכלה האיראנית הם שמנעו את קריסתה. גם אם השוני הרב בין פרקי הספר פוגע במידה מסוימת בחוויית הקריאה בו, היתרונות המגולמים בכך הם רבים והופכים למרות זאת את השלם לגדול מסך חלקיו. קריאת פרקים אלה מעלה סימני שאלה גדולים לגבי היתכנותם של היעדים השאפתניים שהציבו לעצמם מטילי הסנקציות בושינגטון, בבריסל ובמטה האו"ם.

שלושת פרקי הספר הנותרים עוסקים בצורה ממוקדת יותר במשטר הסנקציות עצמו וכוללים בין השאר תיאור היסטורי מוכר של התפתחותו לאורך השנים (הפרק השלישי) ודיון שאינו מחדש דיו בהשלכות מדיניות ה"מקסימום לחץ" של ממשל טראמפ (הפרק החמישי וחלק מהפרק השישי). אלה הם במידה רבה מעין פרקי מבוא לנושא הסנקציות על איראן, וכל מי שעקב אחר הנושא בשנים האחרונות וקרא חלק מהספרות הרבה שנכתבה על כך לא ימצא בהם עניין רב.

עבור אלה הקוראים בספר במטרה לחפש עצות מעשיות או לקחים לטובת המערכה נגד איראן, אני חושש שצפויה אכזבה. כותבי הספר אינם מתיימרים להציע דרכים לשיפור יעילות משטר הסנקציות, וככלל מביעים פסימיות לגבי האפשרות שסנקציות יצליחו אי פעם לממש את התקוות שתולים בהן. אחת הסיבות לפסימיות של כותבי הספר היא הערכתם שמקבלי ההחלטות במשטר האיראני לא יסכימו להיכנס למשא ומתן בתמורה להבטחה של הסרת הסנקציות, לנוכח הניסיון הכואב שלהם בנושא. כאן הכותבים מתעכבים על נקודה שאינה זוכה לרוב לתשומת לב מספקת – האכזבה של המשטר האיראני החלה עוד לפני היציאה האמריקאית מהסכם הגרעין. תהליך הסרת הסנקציות היה איטי מאוד, חלקי מאוד והיה רחוק מעמידה בציפיות המוקדמות של האיראנים. הסיפורים על ניסיונותיו של מזכיר המדינה דאז ג'ון קרי לשכנע את הבנקים הגדולים באירופה ובארצות הברית להסכים לחזור לעבוד באיראן הם רק דוגמה אחת לכך שגם כאשר החליטו מקבלי ההחלטות בארצות הברית ובאירופה להקל את משטר הסנקציות על איראן, היכולת לעשות זאת לא הייתה לגמרי בידיהם.⁶ מתנגדי ההסכם באיראן ראו בכך ביסוס לטענותיהם כי איראן לא הייתה צריכה להסכים לו.

ייתכן שנובע מכך כי כל עוד איראן תמשיך להיות תחת סנקציות וללא כל אופק ממשי להסרתן, לא קיים שום בסיס להניח שניתן יהיה לעשות בהן שימוש מועיל לשינוי מדיניות המשטר, בוודאי בתחום הגרעין.

במשטר הסנקציות עליה. עבור חוקרי סנקציות מדובר במודל שיוכל לשמש גם למקרי מבחן נוספים של מדינות המצויות תחת משטר סנקציות מקיף במשך שנים רבות.

סנקציות, קובעים מחברי הספר, אחראיות במידה רבה, גם אם לא באופן בלעדי, להקצנה במדיניות החוץ והביטחון של איראן, להרחבת הפערים הכלכליים-חברתיים במדינה, לנסיגה בתהליכי הדמוקרטיזציה והליברליזציה הפוליטית והכלכלית באיראן ולהתחזקות הכוחות השמרניים והראקציונריים בה.

הספר מציג גישה חדשה ומקורית לשאלה אם הסנקציות נגד איראן עובדות. התיזה המרכזית של הספר היא שאיראן כפי שאנחנו מכירים אותה כיום היא תולדה של משטר הסנקציות שמוטל עליה מאז 1979, וכי לסנקציות תפקיד שלילי חשוב ומרכזי בעיצוב פני החברה, הכלכלה, השלטון ומדיניותו. הספר הוא כמובן לא המחקר הראשון המציג ביקורת נוקבת על משטר הסנקציות נגד איראן, אך הוא עוסק בשאלה אם סנקציות עובדות באמצעות מבט פנורמי, רב-תחומי ומעמיק על איראן. במילותיו של אחד מכותבי הספר, ואלי נאסר (Vali Nasr), בוובינר לרגל פרסומו, "סנקציות הן כלי עוצמתי של בניין מדינה".⁴ השאלה שנובעת מכך היא כמובן איזו מדינה יצרו הסנקציות.

סנקציות, קובעים מחברי הספר, אחראיות במידה רבה, גם אם לא באופן בלעדי, להקצנה במדיניות החוץ והביטחון של איראן, להרחבת הפערים הכלכליים-חברתיים במדינה, לנסיגה בתהליכי הדמוקרטיזציה והליברליזציה הפוליטית והכלכלית באיראן ולהתחזקות הכוחות השמרניים והראקציונריים בה.

מחצית מפרקי הספר הם פרקים נושאים על החברה (פרק ראשון), הפוליטיקה (פרק שני) והכלכלה (פרק רביעי) באיראן. אלה הם גם לטעמי הפרקים החשובים ביותר בספר. הם נכתבו על ידי חוקרים מדיסיפלינות שונות ונבדלים זה מזה לא רק מבחינה תוכנית אלא גם מבחינה מתודולוגית ובסגנון הכתיבה. כך למשל הפרק על החברה האיראנית נכתב על ידי האנתרופולוגית האיראנית-אמריקאית נארגס באג'ולי (Narges Bajoghli) ומכיל בהתאם תיאור מפורט של ההווה והחוויה של אנשים רבים באיראן תחת משטר הסנקציות.⁵

לעומת זאת, הפרק על הכלכלה האיראנית נכתב על ידי הכלכלן האיראני-אמריקאי ד'וואד סאלחי-אספהאני (Djavad Salehi-Isfahani) וכולל מספר רב של נתונים מספריים, גרפים רבים ודיונים טכניים. במענה לשאלה

הואיל והמשטר האיראני רואה בסנקציות נגדו חלק מהמאמץ המתמשך של המערב להדיח אותו, אולי אפשר יהיה לרכוש את אמונו ואת ביטחונו באמצעות הסרה מוחלטת וחד-צדדית של כל הסנקציות נגדו.

הערות

- מבין הפרסומים האקדמיים הבולטים בתחום הסנקציות שפורסמו בשנתיים האחרונות ראוי לציין במיוחד את הספרים הבאים:
Mulder, N. (2022). *The economic weapon: The rise of sanctions as a tool of modern war*. Yale University Press.
Demarais, A. (2022). *Backfire: How sanctions reshape the world against U.S. interests*. Columbia University Press.
McDowell, D. (2023). *Bucking the buck: US financial sanctions and the international backlash against the dollar*. Oxford University Press.
Farrell, H., & Newman, A. (2023). *Underground empire: How America weaponized the world economy*. New York, Henry Holt and Company.
- הרחבה על אודות הפרויקט וגישת מלאה לפרסומיו ניתן למצוא באתר <https://tinyurl.com/2k2s53cu>
- דוגמה מצוינת לשניות ביחסם של מבקרי משטר הסנקציות כלפי איראן היא מאמר שפורסם ב־2013 ומהווה סיכום של מסרים מדווח בנושא שפרסמה National Iranian American Council (המועצה הלאומית האיראנית-אמריקאית). למרות שכותבי הדוח מבקרים בחריפות את משטר הסנקציות, גם הם ממליצים בסופו של דבר לשכלל ולעדן את הסנקציות ככלי לחץ על המשטר האיראני.
- Khajepour, B., Marashi, R., & Parsi, T. (2013) *The trouble with sanctions*. *Cairo Review of Global Affairs*, 92–93. <https://tinyurl.com/59jyp84r>
- הוובינר שנערך בנושא הספר שנערך מטעם מרכז קראון באוניברסיטת בראון זמין בקישור https://www.youtube.com/watch?v=orp7F5tH_qU
- הפרק כולל סיפורים שאינם זרים גם לקוראים הישראלים — על הצורך של בעלי עסקים לעסוק בשיווק עצמי בפלטפורמות מדיה חברתית, או על חשיבות מעגלי תמיכה קהילתיים במהלך משבר הקורונה העולמי.
- קיימות כמובן גם סיבות נוספות לכך שהתמורות הכלכליות מהסכם הגרעין היו מוגבלות — חלק מהסנקציות לא הוסרו משום שהוטלו על רקע שונה (הוטלו על איראן בשל טענות בנושא זכויות אדם ותמיכה בטרור), או בשל חוסר נכונות מצידה של איראן לבצע צעדים מסוימים שיכלו לסייע לה למצות את הפוטנציאל הכלכלי בהסכם בצורה טובה יותר (למשל הצטרפות לאמנה בנוגע להלבנת הון ומאבק בטרור). הכותב מודה לד"ר רז צימט על הערתו בנושא זה.

זוהי מסקנה עגומה, אך לטעמי גם כזאת שמגלמת פוטנציאל חדש למאמץ לבלום את פרויקט הגרעין האיראני. המשטר האיראני רואה בפרויקט מרכיב מרכזי ביכולתו להבטיח את שרידותו, ולאחרונה גם כלי מועיל בסל הכלים שלו לצורך אכיפת רצונו במזרח התיכון. האם ניתן לשכנע את המשטר שהמשכיותו תהיה מובטחת גם ללא קיומו של הפרויקט? הואיל והמשטר האיראני רואה בסנקציות נגדו חלק מהמאמץ המתמשך של המערב להדיח אותו, אולי אפשר יהיה לרכוש את אמונו ואת ביטחונו באמצעות הסרה מוחלטת וחד-צדדית של כל הסנקציות נגדו. מעבר לכך שהצעד ימחיש באופן אולטימטיבי כי המערב אינו מתנגד לעצם קיומו של המשטר, השינויים בתחומי הכלכלה, החברה והפוליטיקה האיראנית בעקבות הסרת הסנקציות עשויים להבנתי אולי גם להשפיע בטווח הארוך על מדיניותו.

סגן־אלוף ד"ר איתי חימיניס הוא סגן מפקד מרכז דדו באגף המבצעים של צה"ל והעורך הראשי של כתב העת 'בין הקטבים', העוסק בהגות ובמחקר צבאי. itayhaiminis123@gmail.com

הכתוב מייצג את דעת הכותב בלבד ואינו מייצג את עמדת צה"ל או את עמדת מערכת הביטחון הישראלית.

מקורות

- Drezner, D. (2022). How not to sanction. *International Affairs*, 98(5), 1533–1552. <https://doi.org/10.1093/ia/iiac065>
- Drezner, D. (2023). Global Economic Sanctions. *Annual Review of Political Science*, 27. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-041322-032240>
- Farzanegan, M. & Batmanghelidj, E. (2023). Understanding economic sanctions on Iran: A survey. *The Economists' Voice*, 20(2), 197–226. DOI:10.1515/ev-2023-0014
- Levitt, M. (2024, April 19). *Coordinated Iran sanctions require coordinated enforcement*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/5t42snvs>
- Taghvaei, B. (2024, April 23). *A better plan for sanctioning Iranian Airlines*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://tinyurl.com/yfv5nuxd>

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“הבמה המחקרית” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 8,000 מילים בעברית או 10,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA7), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

“במת מדיניות” (Policy Analysis) – מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, בני 1,500 עד 3,000 מילה בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישוריות (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים.

“ביקורות ספרים” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,500 מילים ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“במת שיח” (The Professional Forum) – שיח נושאי רב-משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“סקירת ספרות” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–3,000 מילים בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, כולל מקורות ורשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA7).

ד"ר רז צימט וד"ר גליה לינדנשטראוס,
עורכי עדכן אסטרטגי

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו-לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב. כתב העת מוכר על ידי הו"ת ומופיע ברשימת כתבי העת למודל התקצוב, ומופץ גם על ידי סוכנות EBSCO ליותר מ-132 אלף ספריות ברחבי העולם ולמאגרי המידע של כתבי עת מובילים בעולם. הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור שלוש פעמים בשנה, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת **עדכן אסטרטגי** היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפש. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסנייה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות זמניות ברשת. הגם שהגליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת *published first on-line*, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרלוונטי.

